

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
ДОБИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»
В ЄВРОПІ (1947-1975 рр.)**

Монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ ДОБИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»
В ЄВРОПІ (1947-1975 рр.)**

Монографія

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2023

УДК: 94 : 327(4) “1947/1975”
I-90

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 2 від 19 березня 2024 року)*

Рецензенти:

Машевський О.П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мироненко П.В. – доктор політичних наук, президент Академії політико-правових наук України, генеральний директор Наукової установи Академія “Українська Політія”.

I-90 Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «холодної війни» в Європі (1947-1975 рр.): монографія. [Електронне видання] / За редакцією кандидата історичних наук, доцента С.В. Толстова. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 347 с.

ISBN 978-617-14-0223-2

У колективній монографії проаналізовано вплив «холодної війни» в Європі на становлення та функціонування біполярної міжнародної системи та суспільно-політичні процеси 1947-1975 рр. Досліджено сутність «холодної війни» та її вплив на системні зв'язки між провідними учасниками біполярної міжнародної системи. Теоретично осмислено концепт «холодної війни» у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Обґрунтовано наукову періодизацію процесів міжнародної взаємодії доби «холодної війни». Встановлено особливості впливу «холодної війни» на розвиток суспільств європейських країн. Показано роль центросилових держав у міжнародних відносинах у контексті хвилеподібної динаміки періодичного загострення протиріч між США та СРСР.

З'ясовано причини чергування періодів загострення та розрядки міжнародної напруженості в Європі 1940-х – 1970-х рр. та їх вплив на зміст і характер переговорів великих держав щодо основних конфліктних проблем європейської безпеки. Проведено порівняльний аналіз зовнішньополітичних позицій країн Західної та Східної Європи. Розглянуто роль багатосторонніх безпекових організацій у міжнародних процесах. З'ясовано фактори, які заклали передумови для багатостороннього діалогу з проблематики європейської безпеки в форматі НБСЄ. Проведено змістовний аналіз Заключного акту НБСЄ (1975 р.) з точки зору сучасного бачення європейських проблем, перебігу міжнародних відносин і стану міжнародного права.

УДК: 94 : 327(4) “1947/1975”

*За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на авторів і видання є обов'язковим*

ISBN 978-617-14-0223-2

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2023

ЗМІСТ

Передмова (<i>Толстов С.В.</i>)	5
ГЛАВА 1. Загальнотеоретичні та методологічні засади дослідження міжнародних відносин і трансформаційних процесів у Європі під час «холодної війни»	17
Розділ 1. Передумови, політичні та методологічні інтерпретації «холодної війни» (<i>Іванов Д.І., Луцшак В.В.</i>)	17
Розділ 2. Періодизація «холодної війни» (<i>Луцшак В.В.</i>)	33
ГЛАВА 2. Становлення біполярної системи міжнародних відносин	55
Розділ 3. Роль Європи в зовнішньополітичній стратегії США після Другої світової війни (<i>Толстов С.В.</i>)	55
Розділ 4. Зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної та Східної Європи в кінці 1940-х – першій половині 1950-х рр. (<i>Іванов Д.І., Мітрофанова О.О.</i>)	83
Розділ 5. Нові акценти в політиці США щодо європейської безпеки в 1950-х– 1960-х рр. (<i>Лакішик Д.М.</i>)	109
Розділ 6. Співвідношення політичного, економічного, воєнного та ідеологічного факторів у перебігу суперництва між Сходом і Заходом (<i>Фесенко М.В.</i>)	122
ГЛАВА 3. Військово-політична взаємодія та процеси економічної інтеграції в євроатлантичному регіоні	131
Розділ 7. НАТО і проблеми європейської безпеки під час «холодної війни» (<i>Потехін О.В.</i>)	131
Розділ 8. Формування стратегій європейських країн щодо національної та європейської безпеки (<i>Іванов Д.І., Мітрофанова О.О.</i>)	166
Розділ 9. Вплив міжнародно-політичної ситуації в Європі на розвиток процесів європейської інтеграції (<i>Фесенко М.В.</i>)	187
ГЛАВА 4. Вузли міжнародної напруженості та військово-політичні кризи в роки «холодної війни»	196
Розділ 10. Позиції сторін щодо переговорів з врегулювання німецького питання та інших конфліктних проблем європейських міжнародних відносин (<i>Лакішик Д.М.</i>)	196
Розділ 11. Внутрішні кризи в країнах радянського блоку в контексті європейської безпеки (<i>Лакішик Д.М.</i>)	214

Розділ 12. Карибська криза 1962 р.: передумови, причини та наслідки (Толстов С.В.)	237
Розділ 13. Фактор Стратегічних ядерних сил у військово-політичному суперництві СРСР і США (Фесенко М.В.)	263
ГЛАВА 5. Розрядка міжнародної напруженості	276
Розділ 14. Передумови розрядки в Європі (Толстов С.В.)	277
Розділ 15. Радянсько-американські переговори (Толстов С.В.)	291
Розділ 16. Перебіг і результати Гельсінкського процесу (Толстов С.В.)	301
Висновки (Толстов С.В.)	315
Джерела та література	325
Склад авторського колективу	346

Передмова

Найдовший в історії XX ст. період відносної стабільності, який тривав з кінця 1940-х до початку 1990-х рр., був позначений біполярним устроєм міжнародної системи та «холодною війною» як специфічною формою співіснування різних суспільно-політичних систем і конкуруючих військових блоків. Як відзначав основоположник теорії структурного реалізму К. Уолтц, біполярна міжнародна система виявила здатність гарантувати найбільш тривалий в історії період миру «в центрі світової політики», – відсутність прямих воєнних конфліктів між провідними центрами сили. Стан миру, суть якого становила відсутність прямих воєнних конфліктів між провідними державами, тримався на двох стовпах – відносному балансі сил між США та СРСР і ядерній зброї [1, р. 45].

Складне переплетіння зв'язків між центросиловими державами, позначене конкуренцією в економічній, військовій та інших сферах, наочно ілюстрували головні тогочасні політичні тенденції:

- За часів «холодної війни» США та СРСР мали умовно співмірні силові потенціали та попри соціально-політичні та ідеологічні розбіжності подекуди виявляли типологічну схожість зовнішньополітичної поведінки і стратегічних підходів у галузі безпеки, включаючи гонку озброєнь, прагнення контролю над окремими регіонами і територіями та здійснення інтервенцій за кордоном [1, р. 46].

- Взаємне стримування між США та СРСР та обережність у застосуванні сили на центральному театрі військового протистояння не заперечували застосування сили і ведення численних війн на периферії.

Вважається що уперше термін «холодна війна» використав кастильський принц Хуан Мануель у XIV ст. Він поділяв війни на «гарячі» та «холодні» в залежності від того, як вони закінчувалися. В його розумінні «гарячі війни» традиційно призводили до загибелі держав або миру, а «холодні війни» могли тривати довго й не приносили ні миру, ні честі тим, хто їх розв'язував.

Для описання конкурентних відносин між США та СРСР термін «холодна війна» вперше застосував Джордж Орвелл у статті «Ти і атомна бомба» («You and the atomic bomb»), опублікованій в англійській газеті «Tribune» 19 жовтня 1945 р. [2]. У політичному дискурсі словосполучення «холодна війна» почало використовуватися з квітня 1947 р. з подачі американського підприємця і політика Б. Баруха та американського публіциста У. Липмана [3].

Поняття «холодна війна» здебільшого вживається в двох значеннях. У широкому розумінні «холодна війна» як синонім конфронтації використовується для характеристики всього періоду міжнародних відносин від закінчення «Великої війни» 1914-1945 рр. до розпаду СРСР. У вузькому сенсі поняття «холодна війна» означає гостру фазу конфронтації, тобто протистояння на межі війни. Сенс «холодної війни» у тому й полягав, що держави, які протистоять одна одній, вдаються до демонстративних ворожих кроків і погрожують застосуванням військової сили, але водночас стежать за тим, щоб ескалація не призвела до стану «гарячої» війни. Така конфронтація була в цілому характерна для міжнародних відносин у період від кінця 1940-х рр. до початку 1960-х рр.

Найбільш гострими з кризових епізодів того часу, під час яких стан міжнародної напруженості спричиняв загрозу світової війни, прийнято вважати Берлінські кризи 1948 і 1961 рр. та Кубинську ракетну 1962 р. [4, р. 176, 179-186]. У радянській історіографії ця криза позначалася як Карибська¹, що переносить увагу на морську блокаду Куби з боку США. Конфронтація меншої інтенсивності мала місце і в наступні періоди. При цьому іноді вважається не зовсім коректним вживати термін «холодна війна» щодо короткого періоду

---

¹ В науковій та енциклопедичній літературі «карибська криза», що виникла внаслідок таємного розміщення Радянським Союзом ядерних ракет на Кубі у жовтні 1962 р., розглядається як короткий епізод прямого протистояння на межі війни між США та СРСР. Політичний зміст кризи полягав у тому, що дві наддержави вперше постали перед загрозою прямого військового зіткнення, яке в разі ескалації конфлікту могло спровокувати початок ядерної війни. В історіографії зазначена подія вважається найвищою точкою конфліктного протистояння першого періоду «холодної війни» 1947/1948 – 1990/1991 рр., який тривав з 1947 по 1975 рр. У США ці події визначаються як «Кубинська ракетна криза» (Cuban missile crisis), а на Кубі – як «Жовтнева криза» 1962 р.

«розрядки» середини 1970-х рр., яка закінчилася зі вторгненням військового контингенту СРСР до Афганістану.

Конфронтація часів «холодної війни» відображала відносини між країнами, за яких дії однієї сторони постійно протиставлялися діям іншої як так звана «гра з нульовою сумою». Це не виключало епізодичне співробітництво між ворогуючими суб'єктами за окремими напрямками відносин. Такому співробітництву регулярно ставало на заваді політико-ідеологічне протистояння між «вільним світом» на чолі зі США та «соціалістичним табором», упорядником якого призначив себе Радянський Союз. Страх нападу з боку супротивника і недовіра до його «справжніх», незадекларованих намірів становили основу конфронтації, однак зовні радянсько-американське суперництво, як і міжблокове протистояння між НАТО та Організацією Варшавського договору (Варшавським пактом) виглядали насамперед як непримиренне змагання ідеалів і моральних цінностей.

На думку ряду дослідників, головними рушійними чинниками політики обох наддержав у другій половині 1940-х – 1980-х рр., були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою. Згідно цього підходу, головна ознака «холодної війни» – це *конфронтація* у світовій політиці. Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) рішень; формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав; гонка озброєнь, у тому числі ракетно-ядерних; воєнно-силове мислення в зовнішній політиці; формування «образу ворога» засобами масової інформації. Оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» велася в царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності. Згаданий конфронтаційний тип відносин між державами дуже близький до *балансування на грані війни*, яке не передбачає заздалегідь спланованого прямого воєнного зіткнення сторін.

Доцільно зауважити, що учасники конфронтації офіційно визнають один за одним статус опонентів, суперників чи супротивників. При цьому різниця між «ворогом» і «супротивником» по суті залежить від наявності чи відсутності

прямого силового конфлікту і воєнних дій. Інакше кажучи, якщо стан війни не впроваджується та якщо не спостерігається несанкціонованих військових зіткнень, сторони зазвичай визначають одна одну як супротивників. Якщо трапляються поодинокі інциденти на кшталт сутичок на морі, випадкового збиття цивільних чи навіть військових літаків або епізодів брутального порушення міжнародного права, учасники протистояння можуть свідомо утримуватися від крайнього загострення напруженості, яке загрожує порушити хиткий стан їх співіснування, й залишатися упродовж певного часу в стані «ні війни, ні миру». Однак у разі прямих воєнних зіткнень, коли спрацьовує логіка спіралі ескалації, супротивники починають безпосередньо й офіційно вважати один одного ворогами і вживати це поняття у повсякденному дискурсі [5, с. 11].

«Холодну війну» як своєрідний феномен міжнародних відносин найбільш виразно характеризують методи, які застосовувалися її учасниками. Серед них важливе значення мали *системне стримування*, яке стосувалося різних сфер відносин, включаючи насамперед військову, створення постійних військових блоків та економічних об'єднань, застосування економічних санкцій та блокад, обмеження економічних і гуманітарних зв'язків, організація підіривної діяльності та підтримка антиурядових сил. З цієї точки зору явище «холодної війни» слід розуміти як форму тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, широко використовують як силові, так і несилові форми тиску на супротивника, однак утримуються від прямого застосування збройних методів протиборства [5, с. 13].

У статті С.В. Віднянського в 6-му томі «Юридичної енциклопедії» *протистояння* США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося з гонкою озброєнь і високим ступенем загрози нової світової війни, розглядається як основна характерна ознака «холодної війни» [6].

Зазначимо, що поряд з лаконічними визначеннями окремі автори послуговуються розлогішими засобами теоретичного узагальнення. Так, професор Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка В.А. Манжола

вказує, що після поразки гітлерівської Німеччини у 1945 р. загострення протиріч між союзниками по антигітлерівській коаліції мотивувалося прагненням заповнити вакуум сили в Європі. У 1947-1949 рр. суперництво між ними призвело до згорання партнерства та поступового переведення протистояння в режим перманентної конфронтації. Однією з найважливіших складових конфронтації між СРСР і США після Другої світової війни було ідеологічне суперництво, адже дві наддержави «намагалися перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеологічними настановами», а їхня зовнішньополітична діяльність набувала, певною мірою, «месіанського характеру». Радянський Союз і США будували свою політику на основі глибоко антагоністичних принципів: їх розділяли суттєві розбіжності з питань прав людини, громадянських свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «холодної війни» була гонка ядерних озброєнь. «Ядерний потенціал, який уможлиблював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами» [7].

Заслугує на увагу визначення української дослідниці Т.В. Орлової, яка розцінює «холодну війну» як аналог «третього світового конфлікту» – як третю й останню світову війну XX ст. На її думку, «з одного боку «холодна війна» мала ознаки справжньої світової війни, яка закінчилася відповідним поділом світу на користь переможців і повним крахом (аж до розпаду) держав, що програли. Однак з іншого боку, це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових засобів включаючи інформаційні та психологічні. Застосування цих засобів значною мірою визначило характер, форми і масштаби глобального протиборства, які, так само, як і наслідки протистояння, далеко не в усьому вписувалися у параметри «звичайної» світової війни» [8, с. 261].

Серед характерних ознак і специфічних рис «холодної війни» як певного політичного феномену Т.В. Орлова відзначила наступні:

- наявність ядерної зброї й усвідомлення небезпеки світової ядерної війни та її наслідків не дозволили застосувати військові засоби у глобальному масштабі;
- активне суперництво було винесене на територію «третіх» держав;
- вирішення ідеологічних суперечностей здійснювалося з використанням невійськових і нетрадиційних (насамперед інформаційних) засобів протиборства;
- розв'язання ідеологічних суперечностей не призвело до усунення геополітичних суперечностей;
- уперше мав місце приклад, коли країна, яка розпочала «світову війну» нового типу (авторка має на увазі США), виграла її;
- підсумки війни не були юридично закріплені рішеннями міжнародної конференції держав-переможниць [8, с. 261-262].

Серед різноманітних оцінок «холодної війни» доцільно виокремити дві протилежні точки зору. Так, ряд дослідників вважають, що «холодна війна» 1947/48 – 1990/91 рр. була унікальним породженням обставин ХХ ст., і що нічого подібного доти не спостерігалось. За цією логікою, глобальне протистояння другої половини ХХ ст. було зумовлено розподілом світу між конкуруючими, протилежними в політико-ідеологічному сенсі системними об'єднаннями, та появою ядерної зброї. Протилежна точка зору полягає у тому, що подібні феномени відносин конфронтаційного типу – як історичні аналоги «холодної війни» другої половини ХХ ст. – мали місце навіть у давнину, наприклад, під час майже 120-річного протистояння Риму і Карфагену в III-II ст. до н.е. Адже обидві сторони намагалися завдати одна одній найбільшої шкоди морськими блокадами, підливними діями, перетягуванням на свій бік союзників, встановленням прямого контролю над стратегічно важливими опорними пунктами, тиском на нетривких союзників і нейтралів, провокуванням повстань, таємною дипломатією тощо.

Схожі форми жорсткої конфронтаційної поведінки використовувалися у різні історичні періоди. В умовах біполярної міжнародної системи країни Заходу застосовували методи економічного тиску в формі санкцій та технологічних обмежень проти СРСР, його союзників та деяких політичних режимів «третього світу». Подібну практику США продовжували і після 1991 р. проти низки недружніх країн на кшталт Куби, Ірану, Лівії, Іраку, Сирії, КНДР, Венесуели та ін. [5, с. 10].

В період після 2014 р. типологічні елементи «холодної війни» найбільшою мірою простежувалися в політиці США, країн ЄС та G7 по відношенню до Росії, КНР, тоталітарного режиму КНДР та ісламської теократії в Ірані. Застосування елементів системної конфронтації проти Росії, спричинених агресією проти України, досягло нового рівня з початком повномасштабної фази російсько-української війни 24 лютого 2022 р. Ескалація бойових дій в Україні супроводжувалася ущільненням проти РФ режиму західних санкцій на поставки продукції військового, подвійного призначення та новітніх технологій, спробами впровадження обмежень на експорт російських енергоресурсів та окремих сировинних товарів. Утім, ефект від антиросійських санкцій та обмежень виявився меншим від очікуваного, зокрема через неприєднання до них багатьох країн Азії, Африки та Латинської Америки, які зберігають автономність позиціонування у питаннях світової політики та орієнтуються на пріоритет власних економічних вигод. Загальне спрямування політики США та їхніх союзників щодо Росії полягає у стримуванні її зовнішньої експансії, ослабленні військового потенціалу та спробах упередження тривких союзницьких відносин з Китаєм.

Політика США відносно КНР переслідує більш масштабні й довгострокові цілі, адже Китай розглядається як новий потенційний лідер та ймовірний глобальний гегемон, адже на відміну від колишнього СРСР він має значно більш ефективну економічну модель і значний потенціал для розробки власних новітніх і конкурентоспроможних технологій цивільного та військового призначення. Тому в неоголошений «холодній війні» проти КНР політичні кола

США намагаються контролювати стан та інтенсивність зв'язків КНР з іншими країнами та регіонами й використовують проблему Тайваню як головний чинник формування в Азії та Тихоокеанському просторі регіональних союзів і партнерств, спрямованих проти КНР.

Обидва наведених приклади свідчать, що на відміну від «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр., яка мала безумовно глобальне охоплення, новітні феномени жорстких конфронтаційних відносин більшою мірою позначені регіональною локалізацією та автономністю позиціонування країн навіть у межах існуючих військових та економічних блоків. При цьому, наприклад, якщо мова йде про російсько-американські відносини 2020-х рр., ступені взаємної довіри та прогнозованості поведінки у відносинах між державними установами США та Росії набагато менші, аніж ті, які відображали клімат відносин між США та СРСР принаймні від смерті Й. Сталіна до правління М. Горбачова.

На думку багатьох західних політиків і деяких політичних теоретиків, у його повноцінному вираженні феномен «холодної війни» передбачає стрижневу роль ідеологічного розмежування та аксіологічного конфлікту, який відрізняє протистояння між суспільно-політичними системами від глобальної конкуренції великих держав. Принаймні вважається, що в конкуренції між провідними державами політико-ідеологічна конотація виконує другорядне чи навіть опосередковане значення, адже політико-ідеологічна складова не досягає рівня системоутворюючої функції.

В рамках такого підходу, без визначення та запровадження стрижневого ідеологічного розмежування між «вільним світом» демократій та його супротивниками у формі сукупності автократій (країн з автократичними та тоталітарними формами правління), інструментальне використання стереотипів «холодної війни» не вважається продуктивним для моделювання процесів у рамках міжнародної системи.

Другий аргумент, який обмежує та стримує застосування дефініції «холодна війна» до сучасних відносин союзів, альянсів та коаліцій країн умовного

колективного Заходу з Росією та КНР полягає в свідомому небажанні сприяти зближенню цих держав та консолідації союзницьких зобов'язань між ними [9].

Такий підхід послідовно простежується в політиці адміністрації США, у тому числі в контексті російсько-української війни. Дотримуючись роздільного – окремого за формою та змістом – визначення стратегічних цілей і тактичних інструментів щодо Росії та КНР, адміністрація Дж. Байдена намагається уникнути симетричного протистояння з Росією та КНР, яке могло б підштовхнути уряди цих країн до укладення формального військового союзу, спрямованого проти США, НАТО, американських ініціатив і коаліційних об'єднань на обох стратегічних напрямках – у Європі та в Індо-Тихоокеанському басейні. Водночас, ініціювавши проведення двох глобальних самітів держав з демократичною формою правління, адміністрація Дж. Байдена спробувала окреслити нову лінію глобального політично-ідеологічного розмежування та мобілізувати максимально широку підтримку задля збереження ліберального міжнародного порядку, «заснованого на правилах».

Актуальність дослідження початкових фаз «холодної війни» обумовлена специфікою формування конкуруючих стратегій провідних держав світу на початку XXI ст. Враховуючи історичний досвід та політичний інструментарій конфліктної взаємодії XX ст., перебіг сучасних тенденцій міжнародних відносин та процесів у рамках міжнародної системи обумовлює важливість дослідження динаміки суперництва та політичної конфронтації в роки «холодній війни» другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр.

Об'єктивне дослідження глибинних мотивацій міжнародних протиріч, конфліктних факторів, а також відповідних рішень і дій учасників міжнародної взаємодії в рамках біполярної міжнародної системи дозволяє краще розуміти та враховувати можливі варіанти поведінки політичного керівництва провідних держав у нових реаліях, які типологічно нагадують структурні умови та поведінкові стереотипи другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр.

Узагальнюючи основні методологічні підходи та гіпотетичні припущення можна стверджувати, що «холодна війна» – це особлива форма міжнародних

відносин, які склалися після Другої світової війни й охоплювали період другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. Відносини «холодної війни» характеризувалася протистоянням США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків, протиставленням їх суспільних систем і способів життя, гонкою озброєнь усіх основних типів, політичними кризами і виникненням обмежених військових конфліктів, високим ступенем загрози та балансуванням «на межі» нової світової війни з одночасним уникненням суб'єктів конфронтації від прямого застосування ядерної зброї та утриманням від прямих військових зіткнень між центросиловими державами.

Загалом феномен «холодної війни» 1947/1948 – 1990/1991 рр. був специфічною організаційною підсистемою міжнародних і міжсуспільних відносин, основною ознакою якої були тривалі відносини конфронтаційного типу між країнами, які перебували в стані постійного конфлікту, хоча й утримувалися від прямого застосування одна проти одної збройних методів протиборства. За підсумками проведеного дослідження така оцінка знайшла очевидне й деталізоване підтвердження.

В якості підстав для розрізнення основних етапів «холодної війни» найчастіше використовуються різнопорядкові критерії, такі як перебіг міждержавних відносин між США та СРСР (історико-генетичний підхід) та динаміка міжнародної напруженості як функція співвідношення полярності та стабільності (системно-аналітичний підхід). Ознакою біполярної системи був специфічний феномен паралельного втілення альтернативних концепцій гегемонії, покладених в основу зовнішньополітичних стратегій СРСР і США. В цьому сенсі чергування етапів загострення та пом'якшення міжнародної напруженості в період 1947-1975 рр. супроводжувалося тактичною корекцією зовнішньополітичного курсу двох країн-лідерів за незмінності їх стратегічних орієнтирів. Важливою ознакою міжнародних відносин періоду 1947-1975 рр. стало формування автономних підходів європейських країн до проблем міжнародної безпеки, які суттєво вплинули на відновлення діалогу між США та

СРСР у 1950-х рр. та становлення процесу розрядки міжнародної напруженості в другій половині 1960-х рр.

Враховуючи фактор кризи європейської безпеки, який став прямим результатом російської геополітичної експансії та повномасштабної війни проти України, авторський колектив зосередив увагу на дослідженні європейських процесів та проблем, розв'язанню яких була присвячена Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі у 1973-1975 рр. Зусилля тогочасної європейської дипломатії були спрямовані на вироблення політичних домовленостей, які, на думку сучасників, мали гарантувати міцні засади тривалого мирного співіснування й відкинути війну як засіб вирішення міждержавних суперечностей та корекції міжнародної системи. З точки зору логіки та формальних положень Гельсінкського Заключного акту 1975 р., російська агресія 2010-х – 2020-х рр. становить прямий і недвозначний виклик самим принципам мирного співіснування та непорушності європейських кордонів, які виконували роль фундаменту європейської безпеки попри всі подальші політичні зміни та аксіологічні нашарування.

Авторами розділів монографії критично проаналізовано вузлові проблеми міжнародної взаємодії, які визначали процеси в повоєнній міжнародній системі, включаючи німецьке питання, створення постійних військово-політичних союзів, внутрішньоблокові розбіжності та суперечності щодо проблем європейської безпеки, розвиток процесів європейської інтеграції, внутрішні кризи в країнах «радянського блоку», роль фактору ядерної загрози на спроби пошуку шляхів до нормалізації міжнародної взаємодії.

Монографія складається з п'яти тематичних блоків.

У першій главі проаналізовано історіографію та політологічні засади дослідження міжнародних відносин за часів «холодної війни», включаючи її різні теоретичні інтерпретації та моделі періодизації.

У другій главі представлено аналітичний огляд становлення біполярної системи міжнародних відносин, включаючи формування європейської стратегії США, еволюцію зовнішньополітичних підходів держав Західної та Східної

Європи та співвідношення основних факторів у балансі суперництва між Сходом і Заходом.

Матеріали третьої глави висвітлюють процеси військово-політичної взаємодії та економічної інтеграції в євроатлантичному регіоні.

В четвертій главі розглянуто вплив військово-політичних криз, конфліктів і локальних вузлів напруженості на перебіг «холодної війни» у період 1947/1948-1975 рр.

У п'ятій главі проаналізовано явище розрядки міжнародної напруженості, яка була свідомою й доволі успішною спробою трансформації міжнародної взаємодії між суперниками-супротивниками у режим конкурентних відносин, обумовлений рамками мирного співіснування. Розрядка другої половини 1960-х – 1970-х рр. враховувала невдачі попередніх спроб нормалізації міжнародних відносин, які мали місце впродовж 1950-х рр. та результати Карибської кризи 1962 р., яка виявила критичну небезпеку прямого військового зіткнення між ядерними державами та стала поштовхом до розробки концепції стратегічної стабільності.

В основу дослідження покладено міждисциплінарний підхід, який поєднує базові методи історичної науки, політології та соціології (історико-дескриптивний, компаративний, системний та структурно-функціональний).

ГЛАВА 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ ПІД ЧАС «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Розділ 1. Передумови, політичні та методологічні інтерпретації «холодної війни»

У західній політичній літературі, присвяченій оцінці передумов «холодної війни», виразно простежуються два основні загальнометодологічні підходи. Перший з них надає перевагу політико-ідеологічним чинникам та інтерпретаціям. Аргументація прибічників цього методу ґрунтується на неминучості зіткнення між США та СРСР внаслідок антикапіталістичного спрямування політики СРСР починаючи з більшовицької революції, яка була втіленням глобального комуністичного проекту. Така методологія спирається на примат ідеологічного конфлікту, пов'язаного з наданням відсічі «радянській загрозі» та «небезпеці зі Сходу».

Перші ознаки взаємного неприйняття між радянським політичним режимом та урядами країн Антанти виявилися невдовзі після більшовицького перевороту 7 листопада (25 жовтня за старим стилем) 1917 р., зокрема після захоплення більшовиками Ставки Верховного головнокомандувача російської армії у Могильові й початку мирних переговорів між представниками російського більшовицького уряду та військового командування Центральних держав у Брест-Литовську.

Укладення англо-французької конвенції від 23 грудня 1917 р. про розмежування діяльності на півдні Росії поклало початок введенню військ країн Антанти, формально керувалися наміром запобігти окупації територій колишньої Російської імперії військами Німеччини та Австро-Угорщини. Згодом

країни Антанти почали надавати пряму допомогу різним місцевим урядам та антибільшовицьким військовим формуванням, що призвело до загострення й розриву відносин з урядом РСФРР². Претензії та звинувачення, пов'язані з військовою інтервенцією країн Антанти на теренах колишньої Російської імперії (1918-1922 рр.) та спробами політичної ізоляції СРСР на міжнародній арені супроводжувалися гострою критикою політичних і релігійних репресій, які радянська система перетворила на знаряддя забезпечення й відтворення режиму влади.

Після перемоги над фашизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр. посилення критики внутрішніх репресивних порядків в СРСР у пресі країн Заходу відбувалося паралельно з артикуляцією унікальної місії США як провідника свободи та лідера вільного світу – цілком у відповідності з ліберальною інтерпретацією доктрини «приречення долі» (*Manifest Destiny*). Такий підхід полягав у зміні ставлення до СРСР як до загрози ліберальним цінностям й тлумачив союзницьку співпрацю між США і СРСР у війні з нацизмом як вимушене й тимчасове явище.

Другий загальнометодологічний підхід можна умовно визначити як структурний, згідно з яким головні ознаки міжнародних відносин після Другої світової війни визначало встановлення біполярної системи. Згідно цієї концепції, подолання головної загрози сприяло відновленню традиційних форм державної поведінки, таких як змагання в економічній, військовій та інших сферах. Скорочення кількості великих держав до двох очевидних лідерів сприяло загостренню конкуренції між ними, що своєю чергою робило неминучим зіткнення їхніх інтересів. Проте структурні обмеження міжнародної системи та зміни в характері озброєнь, доступному провідним державам, сприяли збереженню хиткого миру на центросиловому рівні на тлі нестабільності на периферії міжнародної системи.

---

² Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР) – офіційна назва проголошеного більшовиками російського державного утворення, яка використовувалося з січня 1918 р. до 1937 р.

Першим публічним сигналом про початок «холодної війни» вважається фултонська промова У. Черчилля від 5 березня 1946 р. У. Черчилль, який у роки війни представляв Сполучене Королівство на нарадах лідерів антигітлерівської коаліції, звинуватив радянський комуністичний режим у встановленні залізної завіси, яка роз'єднала Європу від Штеттіна на Балтійському морі до Трієста на Адріатичному. Стверджуючи, що він не вірить у прагнення СРСР до нової війни, У. Черчилль попереджав, що «Радянська Росія хоче, аби їй дісталася більше плодів минулої війни, і щоб вона могла нескінченно нарощувати свою міць з одночасною експансією своєї ідеології» [1]. У. Черчилль закликав країни Заходу покласти край політиці «нескінченних поступок і компромісів» і перейти до твердої й розумної «політики угод і договорів на взаємоприйнятній основі» в рамках міцного союзу між США, Сполученим Королівством та іншими країнами Британської Співдружності аби забезпечити силову перевагу і гарантувати тривалий безпечний розвиток. У якості антитези насадженню комуністичних порядків у радянській сфері впливу в його промові були аргументовані тези про захист свободи, демократії, прав людини і справедливого правосуддя, які невдовзі були покладені в основу західної ліберальної політико-ідеологічної матриці періоду «холодної війни» [1].

Зі свого боку, радянська ідеологічна доктрина від часу більшовицького перевороту 1917 р. ґрунтувалася на постулатах класової боротьби, уособленням якої вважалося «всесвітньо-історичне протиборство» між соціалізмом і капіталізмом. Після закінчення війни сталінське керівництво намагалось розширити вплив СРСР у Європі, насаджуючи політичні режими радянського типу в країнах Центральної та Східної Європи. Оцінюючи наслідки війни як поліпшення розстановки сил між двома системами на користь соціалізму, сталінський режим обрав наступальну тактику. Вимагаючи політичних поступок від Заходу, сталінське керівництво передбачало неминуче згортання економічних відносин з колишніми союзниками. При цьому провину за «розкол світового ринку» Сталін покладав на трійку провідних капіталістичних країн – США, Велику Британію і Францію [2, с. 119-120].

Радянське керівництво намагалося отримати низку територіальних і геополітичних переваг, які виходили за межі домовленостей, узгоджених на нарадах представників держав-переможниць. Впродовж 1945-1946 рр. приводом для загострення відносин з колишніми союзниками стали проблема Ірану (в зв'язку зі свідомою затримкою виведення радянських військ з північних районів цієї країни) та тиск СРСР на Туреччину (в формі вимоги «спільного контролю» над Чорноморськими протоками, отримання дозволу на облаштування в зоні проток радянської військово-морської бази та ініціювання переговорів про повернення територій Карс, Ардаган і Артвін, приєднаних до Туреччини після Першої світової війни). З метою блокування радянських претензій до Туреччини, у квітні 1946 р. адміністрація Г. Трумена надіслала до Стамбулу американський лінкор «Міссурі», що стало першим випадком прямої демонстрації військової сили США проти СРСР [3, с. 382-385].

Посилення розбіжностей у відносинах між СРСР та західними союзниками супроводжувалося висуненням обопільних політичних обвинувачень та нагнітанням ідеологічних закидів.

Змістовна аргументація радянської офіційної концепції передумов «холодної війни» спиралася на плани керівних кіл США та воєнні директиви, пов'язані з бойовим використанням атомної зброї, які затверджувалися з вересня 1945 р. Одним із перших публічних прикладів обґрунтування політики стримування СРСР стала стаття Джорджа Кеннана «Про витoki радянської поведінки», опублікована в журналі «Foreign Affairs» у 1947 р. У цій статті, зокрема, стверджувалося, що «головним елементом будь-якої політики США по відношенню до СРСР має бути тривале, терпляче, але сильне та пильне стримування» [4]. На думку політичних коментаторів, ця стаття, яка з'явилася спочатку без позначення автора, була спробою зондування настроїв у політичних колах США та країн Заходу. Згодом доктрина «стримування» стала предметом широкого обговорення в пресі й зайняла чільне місце у плануванні державної політики та в університетських лекційних курсах, присвячених теорії та практиці зовнішньої політики США [5].

Одним із перших доктрину «стримування» підтримав відомий політичний теоретик Ганс Моргентау. В статті «Джерела американської зовнішньої політики» Г. Моргентау, ототожнюючи «стримування» з «реалістичним підходом» до міжнародних справ, пропонував активне й наступальне спрямування зовнішньополітичної діяльності [6]. Запропонований Г. Моргентау екскурс в історію зовнішньої політики США, включаючи досвід участі США у війнах, слугував цілям обґрунтування необхідності повернення до «реалістичного курсу», який має відповідати «національним інтересам» без будь-яких винятків і застережень.

Викладаючи свою концепцію «політичного реалізму» в міжнародних відносинах, у книзі «На захист національних інтересів» [7] Г. Моргентау розвивав ідеї, викладені в роботі «Політика націй», виданій у 1948 р. Обґрунтовуючи концепцію «національних інтересів», Г. Моргентау пояснював відсутність великих зіткнень у радянсько-американських відносинах «патологічними відхиленнями». Він не вважав Карибську кризу випадковим явищем й передрікав, що після завершення американської війни у В'єтнамі США повернуться до зовнішньої політики на базі «раціонального розуміння інтересів», а відтак «знову зіткнуться у конфлікті з Радянським Союзом» [8].

У 1947 р. у США була опублікована праця теоретика консерватизму Джеймса Бернхема «Боротьба за світове панування», в якій відверто пропагувалася доцільність третьої світової війни заради встановлення світового «демократичного порядку» під егідою США. Після публікації його книги «Стимування чи звільнення» [9] Дж. Бернхем вважали автором доктрини «звільнення від комунізму», яка здобула підтримку Аллена Даллеса і Дуайта Ейзенхауера.

Історик Декстер Перкінс у своїй книзі «Еволюція американської зовнішньої політики» (1948 р.) доводив, що США ніколи не вагалися у виборі засобів досягнення своїх зовнішньополітичних цілей, адже досвід реалізації основних зовнішньополітичних доктрин США свідчить, що їх суть завжди була сповнена «розумного інтервенціонізму» [10].

Огляд ранніх американських інтерпретацій феномену «холодної війни» свідчить, що окрім суто ідеологічного компоненту вони по суті та формі були спрямовані на обґрунтування лідерства та глобальної гегемонії США. В цьому контексті ідеологічне та політичне обґрунтування мало не тільки виправдовували «холодну війну» у вищих інтересах США, але й перетворити ідею американської глобальної гегемонії на загальнонаціональну мету, яка має забезпечуватися шляхом застосування сили та інших наявних засобів реагування.

Зі свого боку, заперечуючи ініціативну роль СРСР у розпаленні й загостренні конфронтаційних відносин з Заходом, радянський підхід обґрунтовував перманентний характер боротьби між соціалізмом та імперіалізмом, включаючи просування на Заході тоталітарної комуністичної ідеології, спрямованої на знищення капіталістичного ладу та його суспільних інститутів.

В історіографії причин початку «холодної війни» можна виокремити три основних течії, включаючи ортодоксальну, ревізіоністську та постревізіоністську, які обстоюють різні форми інтерпретації цієї проблеми. Окреме місце займає російська історіографія зазначеної проблеми. Внаслідок історичних обставин російські дослідники почали критично осмислювати початок та причини «холодної війни», переважно у формі інтерпретації тогочасних подій у руслі постревізіоністського синтезу, лише після розпаду СРСР.

В сучасній історичній науці зустрічаються різні варіанти інтерпретації «холодної війни», пов'язані з відмінними концептуальними підходами. Так звані «політичні реалісти» розбудовують свої концепції навколо ідеї, що «холодна війна» була закономірним продовженням конфліктів великих держав за вплив на світовій арені. За цією логікою біполярне протистояння було спричинене заповненням політичного вакууму, який виник після поразки нацистської Німеччини та Японії у Другій світовій війні, а розпад колоніальних імперій у 1960-х рр. відбувався за тією ж логікою. Політичні реалісти

вважають, що ідеологічний фактор відігравав другорядну роль, а США та СРСР розпочали «холодну війну» заради захисту національних інтересів. Другий поширений підхід – ідеалістичний, або політико-ідеологічний – побудований навколо ідеї протистояння двох антагоністичних систем за лініями капіталізм-соціалізм та демократія-тоталітаризм. Прихильники цієї концепції вважають, що ідеологічні протиріччя превалювали над геополітичними інтересами.

Третю, структурну концепцію, запропонували політологи в рамках дослідження теорії міжнародних відносин. На їх думку «холодна війна» була ознакою специфічної системи міжнародних відносин, у якій сам факт існування двох наддержав робив неминучою конфронтацію і яка припинила своє існування з розпадом СРСР [11].

«Холодна війна» перебувала в центрі уваги дослідників як ключове геополітичне протистояння ХХ ст. Західну історіографію біполярного протистояння традиційно поділяють на три основні школи. Причому формування кожної з них достатньо чітко співпадало зі змінами в політичному житті західних держав у роки та після закінчення «холодної війни»:

- «Ортодоксальна» школа сформувалася ще наприкінці 1940-х рр. Представники даної школи розвивали свої тези на основі позиціонування Радянського Союзу як агресивної сторони конфлікту, чия перманентна експансія вимагала стримування з боку Заходу, у тому числі у формі блоку НАТО.

- «Ревізіоністська» течія з'явилася у науковому дискурсі наприкінці 1960-х рр. та співпала з розчаруванням американського суспільства у політиці власних урядів, що проявило себе у масових заворушеннях проти військової участі країни у в'єтнамському конфлікті та масових акціях протесту 1968 року. Представники цього напрямку виходили з позицій гострої критики зовнішньої політики США періоду «холодної війни».

- «Постревізіоністський» напрямок виник у 1970-х рр. та був зосереджений на комплексному дослідженні проблематики «холодної війни». Фактично дана школа стала синтезом ідей «ортодоксів» та «ревізіоністів»,

відкинувши ідеологічні інтерпретації попередників та сконцентрувавшись на розгляді усього періоду через призму доктрини «політичного реалізму».

Як відомо, існують різні думки стосовно дати початку «холодної війни», однак у масовій свідомості прийнято вважати символічним початком конфлікту фултонську промову У. Черчилля (1946 р.) в якій він охарактеризував Радянський Союз як загрозу для країн Заходу. Погіршення стосунків між США та СРСР супроводжувалося першими політичними та військовими кризами, такими як Берлінська блокада (1948 р.) та Корейська війна (1950-1953 рр.). У США ці події супроводжувалися зростанням недовіри в суспільстві зокрема через гучні шпигунські скандали на кшталт викрадення американських ядерних технологій радянськими агентами та справу Розенбергів, що стало стимулом для політичних репресій і призвело до такого ганебного явища, як «маккартизм».

На цьому тлі відбувалося формування ортодоксальної течії, яка на тривалий час стала інтелектуальним фундаментом для американської концепції зовнішньої політики. Найяскравішим представником цього напрямку справедливо вважається американський дипломат Дж. Кеннан, який заклав основу американських підходів до стосунків з Радянським Союзом у «Довгій телеграмі» та статті «Про витoki радянської поведінки» [4]. В цих працях Кеннан стверджував, що загострення протиріч між Заходом та СРСР є неминучим внаслідок комуністичної ідеології та комплексного спадку російської історії. За оцінкою Дж. Кеннана, російські еліти традиційно вважали виправданими експансію заради захисту територіального ядра Росії і побудову дипломатичних стосунків з іншими державами з позиції сили.

Історик Т. Бейлі розвивав ці ідеї в своїй праці «Америка зустрічає Росію: російсько-американські відносини від ранніх часів до наших днів» [12], в якій він доводив необхідність відходу від «рузвельтіанських» концепцій побудови світового порядку на користь «доктрини стримування» – концепції, направленої на попередження експансії радянської сфери впливу в Європі та по всьому світу. Відповідно до цього постулату США мали розширювати свою

військову та економічну співпрацю з іншими західними державами, що проявило себе у створенні військового альянсу НАТО в якості основи системи безпеки, використанні «плану Маршалла» для відновлення зруйнованих країн Європи та посилення їх економічних зв'язків зі США.

Дослідник-ортодокс А. Шлезінджер-молодший розглядав цю проблему в іншому ракурсі. В статті «Походження Холодної війни» [13, р. 22-52] він зосереджував увагу на особистісних якостях Й. Сталіна, які на його думку суттєво вплинули на прийняті ним рішення. Окрім того він вважав, що існує тісний зв'язок між ленінською ідеологією та російським відчуття незахищеності. Дослідник В. Макнейл зосереджував увагу на аналізі подій, які призвели до початку «холодної війни». У праці «Америка, Британія та Росія: їх співпраця та конфлікти, 1941-46» [14] він провів аналіз подій Другої світової війни та прийшов до висновку, що саме дії Радянського Союзу та його агресивна зовнішня політика у Східній Європі спровокували початок «холодної війни». Дослідник Г. Фейс [15] у своїх працях критикував радянський вплив у Східній Європі, вважаючи його однією з головних причин початку біполярного протистояння.

На рубежі 1950-1960-х рр. в американському суспільстві спостерігалася значна соціальна трансформація. Нове покоління американців, чие дорослішання прийшлося на епоху післявоєнного економічного буму, почали ставити під сумнів існуючі уявлення про «американську мрію», що призвело до розквіту контркультурного руху. Політичним фоном цих подій стало загострення стосунків між США та СРСР, яке ледь не призвело до ядерного конфлікту під час Карибської кризи 1962 р. Невдовзі США розпочали інтервенцію у В'єтнамі (1965 р.), яка була позначена безпрецедентно жорстоким асиметричним конфліктом і супроводжувалася масовими антивоєнними акціями протесту в самих США. У такому політичному контексті відбувалося становлення «ревізіоністської» школи, яка поставила під сумнів бінарні інтерпретації «ортодоксів».

Одним із перших досліджень цього напрямку стала робота В. Вільямса «Трагедія американської дипломатії» (1959 р.) [16]. Вільямс вважав, що сучасна геополітична концепція США бере свій початок у 1890-х рр., коли «місіонерська імперія» США почала поступово перетворюватися на глобальну державу. В. Вільямс вважав, що необхідність захисту економічних інтересів країни у світі у поєднанні з концепцією «американської виключності» зробили «холодну війну» неминучою. На його думку, американський істеблішмент вважав свою політичну систему універсальною й найкращою з існуючих і намагався перебудувати світ за американським зразком. У своїх працях Вільямс критикував агресивну зовнішню політику своєї країни вважаючи, що саме це призвело до загострення відносин з Радянським Союзом. Погляди Вільямса поділяли Дж. та Г. Колко, які в своїй роботі «Межі влади: світ і зовнішня політика Сполучених Штатів, 1945-1954» [17] також доводили, що американські політичні еліти ставили собі за стратегічну мету перебудову світу за американським зразком та використовували для цього інструменти економічної експансії. Проблемі переоцінки зовнішньополітичних рішень США були присвячені праці А. Перлмуттера [18], який першим почав звертати увагу наукового товариства на «наївний ідеалізм» та помилки Ф.Д. Рузвельта. Зосередженість Рузвельта на побудові нового світового порядку спричинила недооцінку ним намірів СРСР, що призвело до фактичної окупації Східної Європи радянськими військами.

Один з провідних дослідників цього напрямку Г. Алперовіц у своїй праці «Атомна бомба: Хіросіма та Потсдам» [19] доводив, що атомне бомбардування японських міст було актом демонстрації дипломатичної сили перед Радянським Союзом, який відповів на це нарощуванням збройних сил. Критичний аналіз американської зовнішньої політики першої половини ХХ ст. було представлено в роботі Д. Флеммінга «Холодна війна та її витоки, 1917-1960» [20].

Якщо перші праці «ревізіоністів» були зосереджені виключно на критиці постулатів «ортодоксальної» школи та вступали з ними в полеміку, то з початку 1970-х рр. в їх дослідженнях поширювалися спроби аналізу подій «холодної

війни» в ширшому контексті. В. Лафібер у своїх працях «Витоки Холодної війни: 1941-1947» [21], «Америка, Росія та Холодна війна, 1945-2006», [22] та «Американське століття: зовнішня політика США вдома та за кордоном від 1750 р.» [23] докладно проаналізував процеси та події «холодної війни» в широкому історичному контексті та з урахуванням політичних інтересів не лише США та СРСР, але й інших геополітичних гравців того періоду.

Наприкінці 1970-х рр. розпочалося останнє десятиріччя «холодної війни» яке супроводжувалося загостренням відносин між неоконсервативною адміністрацією Р. Рейгана та керівництвом СРСР. Цей етап завершився деескалацією конфлікту та розпадом соціалістичного табору. У цей період зіткнення тез і антитез у вигляді ортодоксальних та ревізіоністських ідей призвело до синтезу нової течії у дослідженні «холодної війни», яка отримала назву постревізіонізму. Нова течія увібрала в себе найкращі наукові здобутки своїх попередників. «Постревізіоністи» намагалися дистанціюватися від ідеологічних та подієвих аспектів глобального протистояння на користь комплексного дослідження проблематики через призму доктрини «політичного реалізму».

Перші ознаки формування цієї течії були помітні ще на початку 1970-х рр. Саме тоді почали здобувати популярність дослідники, чиї наукові підходи не співпадали ані з ортодоксальною, ані з ревізіоністською течією. Одним з таких авторів став Дж.Л. Геддіс, який почав розглядати «холодну війну» як наслідок відмінного сприйняття поняття «безпека» в США та СРСР. В своїх роботах того періоду – «Росія, Радянський Союз та Сполучені Штати: інтерпретативна історія» [24] та «Холодна війна: нова історія» [25], Геддіс піддав сумніву загальноприйнятій оцінці силових можливостей США і НАТО. Пізніше Геддіс почав розглядати проблематику «холодної війни» у постревізіоністському ключі. Проводячи паралелі в історичному розвитку США та Росії, Геддіс поставив під сумнів ідеологічну компоненту виникнення «холодної війни», доводячи, що США та СРСР мали багато спільного, через що вони стали світовими державами. При цьому США та СРСР по різному

інтерпретували концепцію безпеки, що й призвело до початку «холодної війни». Ревізіоністські автори також почали використовувати інструментарій «політичного реалізму» для формулювання нових тем для дослідження, подібно до М. Леффлера та його праці «Перевага сили: національна безпека, адміністрація Трумена та Холодна війна» [26].

Одним з ключових авторів постревізіоністського напрямку став норвезький дослідник Г. Лундестад. У праці «Америка, Скандинавія та Холодна війна» [27] він розглянув європейську політику США та їх вплив у скандинавському регіоні під час «холодної війни». Становлення американської позиції щодо європейської інтеграції було розглянуто в роботі «Імперія через інтеграцію: США та європейська інтеграція 1945-1997» [28]. Дослідження «Альянс без кінця. Сполучені Штати та Західна Європа: Минуле, сучасність, майбутнє» [29] було присвячено аналізу європейсько-американських відносин у безпековій сфері.

Завершення «холодної війни» та розпад Радянського Союзу призвели до суттєвих змін у науковому дискурсі. Відкриття радянських архівів дозволило по-новому подивитися на біполярне протистояння. Одним з найпримітніших наслідків цих подій стала зміна позиції Дж. Геддісом, який починаючи зі своєї праці «Тепер ми знаємо: Переосмислюючи історію Холодної війни» [30] почав відстоювати ортодоксальну позицію про те, що Радянський Союз несе головну відповідальність за початок «холодної війни». Ключовою працею цього періоду стала «Кембриджська історія Холодної війни» [31] за редакцією М. Леффлера, в якій були зібрані роботи більшості провідних спеціалістів різних напрямків, що дозволило створити загальну картину досліджуваної проблеми. Важливою для розуміння причин виникнення протистояння стала праця В. Мастного «Холодна війна та радянська незахищеність» [32], в якій він доводив, що зовнішньополітичні рішення радянського керівництва спиралися на ідеологічні переконання та були відповіддю на внутрішні проблеми СРСР. Утім, за оцінкою цього дослідника, перетворення держав Східної Європи на радянських

сателітів виправдовувалося радянським керівництвом саме через необхідність захистити Радянський Союз від потенційних супротивників.

Згасання біполярного конфлікту на межі 1990-х рр. дозволило дослідникам поглянути на проблему «холодної війни» в іншому ракурсі, досліджуючи її зв'язок з історією ХХ ст. та розвитком культури і технологій. Одним з головних прихильників цього підходу є О.А. Вестад, який у своїх працях досліджує роль «третього світу» у «холодній війні». У свої останній роботі «Холодна війна: історія світу» [33] Вестад доводив, що «холодна війна» стала апогеєм протистояння двох ідей – демократичного капіталізму та соціалізму, які боролися за реалізацію власного бачення майбутньої побудови світу. Автор, дотримуючись постревізіоністського підходу, скептично оцінює поведінку обох сторін конфлікту. На його думку, як США, так і СРСР заради геополітичних інтересів закривали очі на великі злочини, на кшталт апартеїду в ЮАР та режиму Пол Пота в Камбоджі.

Переходячи до розгляду російської історіографії варто відразу зазначити, що в СРСР історична та політична наука перебувала під жорстким ідеологічним контролем держави. Радянські дослідники були змушені не стільки проводити об'єктивне дослідження наукової проблеми, скільки забезпечувати обґрунтування зовнішньополітичної доктрини СРСР [34; 35; 36; 37]. Радянські дослідники покладали провину за початок «холодної війни» виключно на США й наполягали на винятково мирних намірах радянської зовнішньої політики [38; 39; 40; 41]. У свою чергу урядові кола США звинувачувалися в зазіханні на світове панування та антикомунізмі [42]. Протягом періоду розрядки позиція радянських дослідників стала більш гнучкою. Вони почали говорити про втрачені можливості припинити біполярний конфлікт [43; 44], однак у своїх висновках їм доводилося йти у фарватері державної ідеології.

Ситуація почала змінюватися після приходу до влади М. Горбачова (1985 р.). Проголошення політики «гласності» та «нового мислення» у міжнародних відносинах дозволило радянським дослідникам оцінювати проблематику «холодної війни» поза межами ідеологічного трафарету. В

1986 р. у Москві відбулася перша наукова конференція, присвячена дослідженню «холодної війни», участь у якій взяли американські дослідники. Дискусія була продовжена у 1988 р. на конференції в університеті Огайо.

Після розпаду СРСР (1991 р.) у російській історичній науці розпочалася широка ревізія підходів та оцінок стосовно періоду «холодної війни». Відкриття доступу до радянських архівів стало епохальною подією як для західних, так і для російських дослідників. Це дозволило російській історіографії відійти від односторонніх звинувачень США у початку «холодної війни». Загалом у порівнянні з західною російська історіографія відзначається своєю зосередженістю на дослідженні архівних документів, що було почасти викликано відсутністю доступу до них у радянський період [45].

Подібно до західних дослідників питання визначення «холодної війни» та причин її початку набували ключового значення для російської історіографії. Стосовно цих питань варто згадати праці Д.Г. Наджафова. У них Д.Г. Наджафов, подібно до Д. Флемінга [46], на основі аналізу розсекречених документів доводив, що витoki «холодної війни» сягають у 1917 р. В цьому сенсі завершення Другої світової війни лише було початком активної фази біполярного протистояння. За оцінкою Д.Г. Наджафова, головними причинами конфлікту стали ідеологічна несумісність та структурні протиріччя між капіталістичною та соціалістичною системами [47]. Схожої точки зору дотримувався і М.Н. Петров [48].

З тезою про несумісність співіснування капіталістичної та соціалістичної систем не погоджувався Н.В. Загладін [49]. В.Л. Мальков також вважав некоректним переносити початок «холодної війни» на 1917 р., оскільки між СРСР та США відбулося зближення у 1933 р. [50].

В.О. Печатнов у своїх роботах використовував синтез ідеологічних та геополітичних причин початку біполярного конфлікту. Цей автор доводив, що посилення антирадянського сентименту в американському істеблішменті, відновлення тотального контролю за життям громадян СРСР після 1945 р. та імперські амбіції Й. Сталіна зробили конфлікт неминучим [51]. Цю точку зору

поділяв і С.Ю. Шенін, який вважав, що яструбина позиція президента США Г. Трумена була відповіддю на примусове встановлення прорадянських режимів у визволених країнах Східної Європи [52].

Взагалі ключовою відмінністю пострадянської історіографії є наявність різних оцінок стосовно причин початку «холодної війни». Білоруський дослідник А. Косов відзначав, що ключовими причинами, які підштовхнули США до протистояння з СРСР були страх перед комуністичною ідеологією, необхідність подолати ізоляціоністські настрої в американському суспільстві, американські економічні інтереси та внутрішні проблеми самих США [53]. У той же час російські дослідники визнавали небезпідставність побоювань американського істеблішменту. Як відзначав К.В. Плешаков, СРСР вважав себе базою світової революції, що автоматично вело до висновку про неминучість спроб експорту радянської ідеології в інші країни, а заяви про мирне співіснування були лише політичною риторикою [54]. З цією тезою погоджувався і О.О. Чубар'ян, який вважав, що ідея світової революції ніколи не полишала Кремль [55]. Трохи інші оцінки радянській стратегії давали В.І. Батюк та Д.Г. Євстаф'єв, які вважали, що СРСР за часів Сталіна відійшов від початкових інтернаціоналістичних ідеалів більшовизму у бік так званої «радянської державності» [56]. Загалом російська історіографія еволюціонувала в руслі постревізіоністської концепції, вважаючи, що «холодна війна» була комплексним процесом, який виник унаслідок ідеологічних та геополітичних протиріч між США та СРСР.

Українська історіографія «холодної війни», яка до 1991 р. була частиною радянської наукової школи, значно відстає від західних та російських істориків у підходах до інтерпретації біполярного протистояння. Попри наявність низки досліджень з окремих подій та епізодів «холодної війни» [57; 58; 59; 60], комплексних робіт з цієї теми мало, і вони здебільшого носять характер, або навчальних / навчально-методичних посібників, як от роботи О. Сича, А. Мінаєва, О.І. Овчаренко [61; 62; 63], або підручників та монографій з історії міжнародних відносин [64; 65; 66]. Останні, на наш погляд, є найбільш

цікавими, оскільки аналізують «холодну війну» як цілісне явище в системі міжнародних відносин. Серед них варто виділити підручник «Міжнародні відносини та світова політика» за редакцією відомого українського політолога В.А. Манжолі. Автори цієї праці зазначають, що повоєнна система мала конфронтаційний характер. Йшлося про системне, комплексне протистояння в економічній, політичній, військовій, ідеологічній та інших сферах, яке час від часу набувало характеру гострої, конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної, «гарячої» війни отримав назву «холодної війни». У роботі виділяються три періоди «холодної війни» – 1948-1953 рр., 1958-1962 рр., 1981-1984 рр. Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати холодну війну шляхом посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву розрядки міжнародної напруги. Хронологічно вони відбувались одразу після кризових періодів протистояння – в середині 1950-х, у другій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр. та в другій половині 1980-х рр. [65, с. 11].

Щодо генези «холодної війни», автори зазначеного комплексного дослідження наводять наступні аргументи: «...по завершенні Другої світової війни інтереси СРСР та держав Заходу зіткнулися в трьох кризах, що стали переламними для трансформації відносин співпраці між союзниками в антигітлерівській коаліції на ворожнечу «холодної війни»: іранській, грецькій та турецькій. Перші повоєнні кризи свідчили про те, що обидві сторони готові до початку конфронтації... Поміж численних історичних подій, у яких знайшли відображення нові пріоритети в повоєнній політиці союзників, знаковими, такими, що знаменували початок холодної війни, вважають три: промову Й. Сталіна на зборах виборців (1946 р.), фултонську промову В. Черчилля (1946 р.) та проголошення доктрини Г. Трумена (1947 р.)» [65, с. 68-71].

Розділ 2. Періодизація «холодної війни»

Хоча «холодна війна» займає одне із центральних місць в дослідженні історії другої половини XX ст., у теоретико-методологічному контексті й досі відсутній консенсус щодо ряду питань а саме: що таке «холодна війна», як у рамках відносин США та СРСР, так і в сфері міжнародних відносин в цілому; коли вона розпочалась, і коли вона закінчилась; що таке розрядка; з яких періодів складається епоха «холодної війни».

Тривалий час в історіографії «холодної війни» ці питання перебували в тіні головного мотиваційного питання – хто несе відповідальність за розв’язання глобального конфлікту? Це питання мало переважно політичне підґрунтя, адже потрібно врахувати той факт, що історія теж була одним із невійськових фронтів у протистоянні США та СРСР. Як зазначав А. Шлезінджер-молодший, «велика холодна війна – між комунізмом та демократією – породила малу холодну війну – між істориками» [67, с. 237-310]. Лише коли біполярне протистояння закінчилося та ідеологічний туман розвіявся, «холодна війна» постала як черговий період для історичного дослідження. Одним із завдань, яке поставало перед істориками, полягало в розробці наукової періодизації «холодної війни».

Коли дослідники намагаються уникати надмірної теоретизації проблеми періодизації «холодної війни», вони використовують загальноприйнятну формулу, згідно з якою, «холодну війну» розділяють на етапи-фази напруги та розрядки, потепління та похолодання. Таке спрощення є достатньо умовним та явно недостатнім для розуміння феномену «холодної війни». Коли ж історики вдаються до диференціації епохи «холодної війни» на окремі періоди, то перед ними постає два супровідних питання: яку дату чи подію треба брати за її початок, і де визначати межі так званого вододілу між періодами загострення напруженості та розрядки у протистоянні. Відповідь на них багато в чому залежить від підходу до трактування самого поняття «холодна війна». Нижче

пропонується загальний ретроспективний зріз проблеми періодизації «холодної війни», враховуючи зазначені компоненти.

Історіографія часів «холодної війни»

Найбільш безальтернативний погляд на «холодну війну» був представлений у радянській історіографії. Як зазначає російський історик А.М. Філітов «радянські історики почали вивчення проблематики «холодної війни» з досить вузькою установкою – довести провину правлячих кіл Заходу, насамперед США, у її розв’язанні [68, с. 6]. Про стан радянської історіографії говорять відомі дослідники В. Зубок та К. Плешаков: «...у Росії (СРСР) немає належної історіографії холодної війни, контроль над інтелектуальним життям сприяв тому, що всі писання про походження та фази холодної війни віддзеркалюють офіційну лінію Кремля щодо цих питань» [69, р. 53]. Наведемо кілька показових прикладів таких «писань» з приводу генези «холодної війни».

У «Дипломатичному словнику» 1986 р. промова Черчилля у Фултоні в 1946 р. подана як відкрите проголошення «холодної війни» у формі заклику створити англійсько-американський військовий союз для боротьби зі «східним комунізмом» [70, с. 536]. Розвиваючи цю тезу, радянський історик О.М. Яковлев відзначав: «...промова Черчилля була свого роду лише сформульованим маніфестом холодної війни. Вона висловила те, що практично вже стало зовнішньополітичним курсом США... Незабаром провокаційна програма Черчилля вилилася в «доктрину Трумена», першу оформлену політичну директиву, яка офіційно розпочала холодну війну» [71, с. 192-193]. Автори двотомної «Історії зовнішньої політики СРСР» (1986 р.) тлумачили «доктрину Трумена», «план Маршалла» і створення військового Північноатлантичного блоку (НАТО) в якості головних етапів агресивної політики американського імперіалізму в перші повоєнні роки.

Зазначимо, що усі зазначені тези взяті з публікацій другої половини 1980-х рр., тобто загальний дискурс у радянській історіографії від часів Сталіна до розпаду СРСР практично не змінювався. Щодо питання періодизації, то за

словами А.М. Філітова, під кінець «холодної війни» утвердилась умовна схема: перша «холодна війна» – «розрядка» – друга «холодна війна» (кінець 1970-х-1980-ті рр..)), перевага якої полягала у тому, що вона підкреслювала складний та непрямолінійний характер біполярного протистояння у другій половині ХХ ст.

Західна історіографія «холодної війни» суттєво випереджала радянську за усіма критеріями – і кількісними, і якісними. Тривалий час на Заході передові ролі у вивченні «холодної війни» посідали американські історики. Приблизно до 1970-х рр. саме їх дискурс визначав направленість досліджень для європейських істориків. Цей дискурс, який В.І. Батюк та Д. Євстаф'єв назвали «демонічним», полягав у пошуку відповіді на питання, хто винен у «холодній війні»? Якщо для радянських істориків відповідь була очевидною, виходячи з офіційної лінії Кремля, то американські історики розв'язали навколо цього питання широку дискусію.

Загальну динаміку цієї дискусії влучно спрогнозував у 1950 р. британський історик Герберт Баттерфілд. На його думку, історики, якщо вони є сучасниками війн про які пишуть, зазвичай починають їх інтерпретації з «героїчної фази». Вони зображують хороших людей, які борються зі злом. У цьому бойовому настрої вони бачать лише гріхи ворога та ігнорують основні структурні дилеми, які так часто провокують міжнародні конфлікти. З часом, коли емоції спадають, історія переходить в «академічну фазу» [72].

Фактично американська історіографія «холодної війни» розвивалась за цим сценарієм. Продовжуючи думку Баттерфілда, А. Шлезінджер-молодший зазначав, що «у Сполучених Штатах «героїчна» фаза набула двох форм: ортодоксальної в 1940-х-1950-х роках, коли росіяни вважалися головними лиходіями, та ревізіоністської в 1960-х роках, в якій лиходіями були вже американці [73, р. 47].

Зупинимось окремо на підходах істориків-ревізіоністів щодо генези «холодної війни». Серед них найбільшу популярність здобули, зокрема, Г. Алперовіц, брати Дж. та Г. Колко, У. Вільямс та Д. Флемінг. Зазначимо, що

попри всі заслуги та відхід від консенсусу історіографії перших десятиліть конфронтації, «ревізіоністи» також не змогли позбавитись демонологічного підходу. З тією лише відмінністю, що в них у якості «головного лиходія» фігурував не «радянський комунізм», а «американський імперіалізм» [74]. Окремі представники цієї течії американської історіографії «холодної війни», не змінюючи логіки звинувачення США в її розв'язанні, розширили контекст «холодної війни» до більшовицької революції, популяризувавши, таким чином, підхід до інтерпретації «холодної війни» як цивілізаційного протистояння Схід-Захід. Хрестоматійним прикладами такого підходу є роботи Вільямса, одного з найбільш відомих ревізіоністів, який вважав, що «холодна війна» стала частиною американської політики з 1917 р. [75, р. 107]. Інший американський дослідник Д. Флемінг, у своїй двотомній роботі відстежив лінію антагонізму між Заходом і Сходом від витоків конфлікту після російської революції 1917 р. до 1960 року [76].

У 1970-х-1980-х рр. в американській історіографії сформувався третій підхід, який Дж. Геддіс назвав «постревізіоністським синтезом». Історія почала переходити від знаряддя пропаганди в «академічну фазу». Серед істориків постревізіоністів, окрім Геддіса, варто виділити Єргіна, Лафібера, Таубмана та ін., які по-новому поставили дослідницьку проблему – не «хто винен у розв'язанні «холодної війни», а «чому вона сталася» [22; 77; 78; 79].

Згаданий вище Дж. Геддіс пов'язував початок «холодної війни» з кількома знаковими подіями, що мали місце в 1946 р.: промовою Сталіна у Великому театрі 9 лютого 1946 р.; «Довгою телеграмою Кеннана» 22 лютого 1946 р.; фултонською промовою Черчилля 5 березня 1946 р. Таким чином, зазначав Геддіс, протягом 1946 року, практично зникли всі залишки минулої довіри між колишніми союзниками. Але, як у 1946, так і в 1947 рр., плин подій ще можна було повернути назад, замінивши «холодну війну» настільки ж «холодним миром». Радянська блокада Західного Берліна в 1948 р. виключила таку можливість і запустила маховик «холодної війни» на повні оберти.

У 1970-х-1980-х рр. до дослідження проблематики «холодної війни» активно долучилися європейські історики, які почали відходити від доти традиційної установки, що глобальне протистояння зводиться виключно до американсько-радянських відносин. Вагомий внесок у розширення дискусії щодо «холодної війни» серед британських істориків зробив Д.К. Уотт [80]. У своїй відомій статті «Переосмислення холодної війни: Лист до британського історика» він писав про свою стурбованість, по-перше, певною монополією американських істориків на дослідження холодної війни, по-друге, неісторичністю їхнього дискурсу з акцентом на пошук винних, а не розуміння самого процесу, й по-третє, впливом цього дискурсу на британських дослідників. Уотт стверджував, що американська історіографія «холодної війни» говорить дуже мало про «холодну війну» і дуже багато – про історію американського мислення в 1960-ті та 1970-ті рр. Для того, щоб освіжити дискусію серед своїх колег-істориків, він запропонував ряд тез та підходів, які могли б змінити та розширити фокус досліджень. У цьому контексті Уотт запитував у своїх колег: «Чи варто говорити про одну «холодну війну» так, як медієвісти говорять про Столітню війну? Або, ми повинні говорити про першу та другу «холодну війну», як це роблять класичні історики про Пунічні війни між Римом і Карфагеном? Чи варто говорити про холодні війни так само, як і про наполеонівські? Яким було їх географічне охоплення? ...Хто були воюючі сторони, а хто нейтральні? І нарешті, чи «холодна війна» закінчилася? І якщо так, то коли і як?».

Врешті, Д.К. Уотт пропонував говорити про три холодних війни. Перша тривала з 1947 по 1955 роки, починаючи з формального проголошення доктрини Трумена у лютому 1947 р. і закінчуючи проведенням першої після смерті Сталіна конференції на найвищому рівні у Женеві (1955 р.) та підписанням Австрійського державного договору. Друга почалася з «ультиматуму» Хрущова від листопада 1958 р., що погрожував підписанням сепаратного мирного договору зі східнонімецьким урядом, якщо не буде досягнуто згоди про статус Берліна, і закінчилася укладанням Договору про

заборону випробувань ядерної зброї 1963 р. Третя почалася з американської інтервенції у В'єтнамі в 1964 р. і тривала до дипломатичної революції 1969-1973 рр., підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, угоди по Західному Берліну, відкриття дипломатичних відносин між США та Китаєм, та припинення американського втручання в Індокитаї за Паризьких угод. Угоди у Гельсінкі 1975 р. Уотт розглядає як формальний мирний договір, яким закінчилася Третя холодна війна.

Щодо підходу про початок «холодної війни» з 1917 р. Уотт писав наступне: «...я повністю ігнорую ту групу дослідників, які або стверджують, що холодна війна почалася з втручання Великої Британії, Франції, США, Канади та Японії в громадянську війну в Росії, яка відбулась одразу після більшовицької революції, або принаймні, що саме тут можна шукати витoki холодної війни». Але, разом з тим Уотт не заперечував цінності та важливості цього підходу для глибшого розуміння «холодної війни». Полювання за походженням, на його думку – це розвага, яка має свій власний набір притаманних недоліків, і втрата почуття історичної міри є одним із них. Він пропонував англійським дослідникам триматись осторонь американського прикладу, поводити себе як професійні історики, та «розглядати холодну війну як сферу дослідження істориків, а не відслідковувати винуватців та висувати їм звинувачення» [80, р. 455] .

Потреба у нових підходах до вивчення «холодної війни», про які писав Уотт у 1978 р., гостро постала після розпаду СРСР. Це сприяло появі «нової історії холодної війни». З епітету «нова», власне, стає зрозумілою ціль досліджень, спрямованих на переосмислення, перегляд старих підходів та вироблення нових. Основними характеристиками «нової історії холодної війни» стали міждисциплінарний підхід та залучення документів з архівів різних країн. При цьому важливе завдання, яке ставили перед собою історики, полягало у виведенні «холодної війни» за традиційні рамки американсько-радянських відносин.

Історіографія після закінчення «холодної війни»

Західна історіографія. На межі 2000-х рр. у західній історіографії, в руслі розвитку «нової історії холодної війни», спостерігалось посилення уваги дослідників до ідеології та ступеня її впливу на походження конфлікту. Це сприяло викристалізуванню ідеологічного підходу [81]. Його характерною рисою стало визначення сутності «холодної війни» як конфлікту між різними підходами до організації суспільства, різними моделями розвитку.

В рамках ідеологічного підходу виділяють два етапи генези «холодної війни»: 1917-1945 гг. – зародження холодної війни та 1945-1947 рр. – безпосередній перехід до біполярності. В окремих дослідженнях дані періоди та їх кількість варіюються. Наприклад, на думку В. Лота, основи для конфронтації виникають ще в період індустріалізації XIX – початку XX ст. [82, с. 9]. З іншого боку, О. Вестада вважає, що поворот у бік конфронтації виявив себе пізніше – у 1920-ті роки. Використання СРСР Комінтерну в міжвоєнний період як основного інструменту міжнародного впливу призвело до того, що комунізм став сприйматися американцями та європейцями як загроза [83, р. 2]. Якщо О. Вестада наголошував на діяльності Комінтерну, то Дж. Геддіс акцентував увагу на зіткненні двох ідеологій – вільсонівської та ленінської. Ці дві ідеологічні системи, стверджував Дж. Геддіс, мали високий експансіоністський потенціал. По великій мірі, історія XX ст. встановлювалась із зіткнення цих двох ідеологій. Події 1917-1918 рр. стали символічною базою для конфлікту між комунізмом та капіталізмом, як між двома системами та провідними країнами, що обрали протилежні шляхи суспільного розвитку [84, р. 4-6].

Найбільш незвичне датування походження «холодної війни» дав Девід Енгерман, який також брав участь у створенні «Кембриджської історії холодної війни». На його думку, цей процес розтягнувся на сорок п'ять років (1917–1962) і поділявся на два етапи. Перший етап генези «холодної війни» історик називає «біполярністю» і датує його початком 1917 р. Цей етап – це вихід двох держав (США та СРСР) на стартові позиції [85, р. 25]. Поворотний момент у переході від «біполярності» до «глобальної конфронтації» відбувся в 1945 р.

після розгрому Німеччини. Тоді, за логікою Д. Енгермана, почався другий етап генези «холодної війни». За Д. Енгерманом, його характерна риса полягала в тому, що в ході даного періоду ідеологія обох країн-лідерів усе глибше проникала в країни «третього світу». При цьому конфлікт мав місце і на території країн-членів альянсів, але ніяк не всередині самих супердержав. Обидві сторони по суті ставали імперіями, але різного сорту. Щодо Західної Європи Америка була «імперією на запрошення» (використовуючи вираз норвезького вченого Гейра Лундестада [86, р. 263-277]), а щодо Східної Європи Радянський Союз був «імперією, що нав'язала себе». Так, до 1962 р. у світі практично не залишилося країн, не втягнутих у протиборство в тому чи іншому вигляді, або таких, куди б не проникла та чи інша ідеологія [85, р. 41]. Отже, Д. Енгерман вважає, що процес генези «холодної війни» завершився після остаточного розділу ідеологічних сфер впливу.

Американські історики Дональд Девіс та Юджин Трані пішли, у цьому контексті, ще далі. Вони інтерпретували події 1917 р. не просто як генезу чи зародження «холодної війни», а як початок «першої холодної війни» [87]. На їх думку, президент США В. Вільсон та його держсекретарі Ленсінг і Колбі на початку 1920-х рр. сформулювали всі ті постулати, які наприкінці 1940-х Уолтер Ліппман викарбував у формулу «холодна війна». Відтак, Д. Девіс та Ю. Трані стверджують, що адміністрація Вільсона розпочала «першу холодну війну», що тривала з 1917 по 1933 р. Так виник прецедент для повоєнної «холодної війни». Доктринальним маркером «першої холодної війни» вони вважають «ноту Колбі» від 10 серпня 1920 р., яка була підготовлена державним секретарем Бейнбріджем Колбі та залишалась основою американської політики щодо СРСР до 1933 р. Її головна теза полягала у невизнанні радянської влади і неприйнятті розчленування Росії. Адже звинувачуючи РСФРР в експорті революції, ця нота проголошувала, що уряд США «не може визнати регіональних правителів Росії в якості (центрального) уряду».

Одним із критиків ідеологічного підходу є американський історик Андерс Стефансон. Він не відкидав гіпотезу про генезу «холодної війни» від 1917 р.:

«Якщо визнати, що холодна війна заснована на системних відмінностях між двома країнами, то було б природно визначити її початок у більшовицькій революції». При цьому, щоправда, автор додає: «Ця концепція представляється дуже логічною, проте неминуче виникає питання, як у такому разі слід характеризувати союзницькі відносини між СРСР і США у роки Другої світової війни» [88]. Сам дослідник розглядав «холодну» війну як стан «аномального» інтенсивного конфлікту між Сполученими Штатами та Радянським Союзом, що виник у результаті нездатності двох держав вирішити монументальні політичні проблеми наприкінці Другої світової війни. Починаючи з 1947 р., «холодна війна» була «аномальною» у тому сенсі, зазначав Стефансон, що хоча рівень ворожнечі нагадував пряму війну, конфлікт відбувався, згідно з класичними термінами міжнародного права, в умовах миру [88].

Стефансон вважає, що «холодна війна» закінчилась у 1963 році, оскільки змінився набір характеристик, які визначали суть конфлікту: легітимність іншого визнається де-факто, а непримиренна ідеологічна ворожість замінюється загальним акцентом на необхідності мирного співіснування; існуючий розподіл і баланс сил не прямо, але визнаються у формі сфер впливу чи контролю; узгоджено договором, що ядерна зброя ніколи не повинна застосовуватися, окрім крайніх випадків. Таким чином, за оцінкою дослідника, після 1963 р. відносини між США та СРСР почали нагадувати традиційне суперництво великих держав. Яким би чином не трактувати «холодну війну», на думку А. Стефансона було очевидним, що у цей момент відбувалися якісні зміни у відносинах [89, р. 62-85]. На ці зміни вказував і А. Шлезінджер-молодший: «...Після того, як у жовтні 1962 року президент Кеннеді і прем'єр Хрущов разом заглянули в ядерну прірву, вони вийшли з неї налаштованими якомога швидше рухатися в напрямку розрядки. Якби Кеннеді був живий, а Хрущов, можливо, протримався б при владі трохи довше, разом їм би вдалося подолати ще більше крайнощів холодної війни. Вони відкинули підхід з нульовою сумою і зрозуміли, що розумні переговори приносять взаємну вигоду» [73, р. 53].

Французький історик Жан-Крістоф Ромер вважає, що холодна війна 1945-1989 рр. – це «просто специфічна фаза історичного протистояння між Сходом та Заходом» [90, с. 29-43]. Генеза холодної війни, на думку автора, тривала в 1946-1947 рр. Як і А. Шлезінджер-молодший [67, с. 277], Ж.-К. Ромер висловлював міркування: якщо окремому епізоду все ж надати привілею бути початком «холодної війни», то це Паризька конференція в липні 1947 р., коли радянська делегація залишила засідання, вирішивши взяти на себе ініціативу розриву відносин між колишніми союзниками.

За словами Ж.-К. Ромера, на його розуміння сутності «холодної війни» та визначення її періодів вплинули ідеї іншого французького історика – Рене Жіро [91, р. 169]. Останній виділяв для характеристики «холодної війни» такі елементи:

1). Марність дипломатичних переговорів через відсутність довіри до Іншого, який фактично відкидає будь-який компроміс.

2). Збереження миру залежить від здатності продемонструвати свою силу перед Іншим, як у військовій, так і в економічній сфері (це не повний перелік, але Ромер фокусував увагу саме на цих двох чинниках).

Ці характеристики власне й визначали підхід Ж.-К. Ромера до періодизації «холодної війни». Перший період, або «hot Cold War» (визначення, запозичене у Жіро), тривав з 1947 по 1953 рр. Він характеризується відсутністю діалогу між військово-політичними блоками, які виникали. Це період, коли дві наддержави вибудовували моделі, інструменти та засоби співпраці із своїми союзниками та партнерами. Протягом цього, першого періоду, війна в стандартному розумінні (як «гаряча» війна) вважалася можливою перспективою з військової точки зору. Відсутність діалогу та стратегічної концепції, заснованої на застосуванні атомної зброї, зробили цей період особливо ризикованим, але водночас і періодом, який ніколи не повториться. Ромер стверджував, що всі періоди після 1953 – незалежно від того, якими тенденціями вони були позначені, – розрядкою чи напругою, – матимуть інший характер, ніж період «hot Cold War», через те, що у відносинах між США та

СРСР з'явився фактор постійного діалогу, який необхідний для забезпечення стабільності біполярної системи.

Другий період – 1953-1957 рр., або перша розрядка, був позначений переходом «від холодної війни до мирного співіснування». Цей короткий період розрядки характеризується розвитком доктрини мирного співіснування, яка стала «генеральною лінією радянської зовнішньої політики» у 1956 році. Не перебільшуючи значення даного етапу потепління («відлиги»), Ж.-К. Ромер зазначав, що з точки зору СРСР «мирне співіснування фактично було тимчасовою перервою у процесі світової революції, що веде до остаточної перемоги комунізму, ідеї, від якої жодним чином не відмовилися радянські лідери». Водночас Ж.-К. Ромер стверджував, що згадані вище характеристики «холодної війни» не підходять навіть до особливо небезпечних років Берлінської та Кубинської криз. Оскільки постійний діалог між обома сторонами конфлікту не переривався, це дозволило вирішити кризи без застосування зброї, і найголовніше ядерної зброї.

Період з початку 1960-х рр. характеризувався встановленням відносного стратегічного паритету та початком численних переговорів, що власне й стало основою для розрядки. За Ж.-К. Ромером, розрядка зайняла місце мирного співіснування як тимчасова змінна, яка може бути адаптована до будь-яких обставин і політичних випадковостей. Саміт у Гельсінкі, що відбувся в 1975 році, став піком розрядки і символом «нової ери» у відносинах між Сходом і Заходом. Ось чому, зауважував Ж.-К. Ромер, коли нові суперечки почали виникати вже в 1976-1977 роках, новий період напруженості не можна розглядати як просте повернення до холодної війни кінця 1940-х – початку 1950-х рр. І не випадково деякі експерти та політики розглядали цей період як «нову» (як, приміром, американський політолог Стенлі Хоффманн) чи «другу» (Джордж Кеннан) «холодну війну», або навіть, як стверджував Л. Брежнєв, як «прохолодну війну» [90, с. 39]. На цьому етапі, звичайно, знову виникала напруженість, але діалог та переговори продовжувалися.

Російська історіографія. Перш за все зазначимо, що в 1990-х – 2000-х рр. у російській історіографії «холодної війни» відбувся перехід від умовного консенсусу радянського періоду, що повністю покладав всю відповідальність за розв’язання конфронтації на США та країни Заходу, до поширення й укорінення плюралізму думок. У 1995 р. на базі Інституту загальної історії РАН утворилася група з вивчення «холодної війни», до якої входили: О. Чубар’ян (директор інституту), Н. Єгорова, О. Філітов, В. Мальков, І. Гайдук, В. Позняков та ін. Переосмислення історії «холодної війни» російськими дослідниками сприяло появі нових (принаймні для російської історіографії) підходів до визначення генези «холодної війни» та відходу від догматичної інтерпретації обставин її початку.

Важливою для розуміння російськими істориками здобутків західної історіографії, яка на відмінну від радянської не була скована ідеологічними бар’єрами, є монографія О. Філітова «Холодна війна: Історіографічні дискусії на Заході». Серед іншого автор зазначав: «Видається вкрай дискусійним такий підхід, у якому початок «холодної війни» пов’язується з будь-яким демаршем західної сторони. Специфіка повоєнної політичної ситуації полягала саме в тому, що багато, якщо не все, у її розвитку залежало не від акцій прихильників конфронтації (а тим більше декларацій), а від реакції, контрзаходів іншої сторони» [68].

Наведемо кілька прикладів плюралізації підходів до генези «холодної війни» серед російських дослідників. Російсько-американський історик К. Плешаков відносить початок «холодної війни» до перевороту в Чехословаччині в лютому 1948 р., а повне її розгортання – до початку активної фази «берлінської кризи» (квітень 1948) [92, с. 38]. Згідно запропонованої Д. Наджафовим інтерпретації, витоки «холодної війни» сягають 1917 р., оскільки її виникнення пов’язане зі структурними протиріччями між двома різними соціально-політичними системами. Вирішальна роль у конфлікті належала ідеологічній несумісності соціалістичної та капіталістичної систем. Від часу її створення, зусилля Радянської держави, всупереч проголошеній

незабаром політиці «мирного співіснування», були спрямовані на те, щоб максимально послабити свого історичного опонента – світовий капіталізм. Автор говорить про спадковість радянської міжнародної стратегії до, під час та після Другої світової війни. Для Радянського Союзу інші держави, чи фашистські, чи буржуазно-демократичні, як були, так і залишалися «ворожим капіталістичним оточенням» [47].

Якщо Д. Наджафов віддає перевагу вирішальному впливу ідеологічного фактору в генезі «холодної війни», то В. Печатнов примикає до прихильників синтезу ідеологічних та геополітичних причин у виникненні повоєнної конфронтації двох наддержав. Проаналізувавши процес подвійної перебудови радянсько-американських відносин (від «холодного миру» до військового союзу-партнерства і потім до «холодної війни»), серед головних причин ворожих відносин колишніх союзників, починаючи з 1946 р. Д. Наджафов виділив наступні: складання антирадянського консенсусу в США, реідеологізацію американської політики щодо СРСР як антитезу рузвельтівському курсу на співпрацю, повернення до тотального контролю у внутрішньополітичному житті СРСР, геополітичні прагнення та великодержавність Й. Сталіна [51].

Однією з найбільш структурованих робіт щодо періодизації генези «холодної війни» є монографія вже згаданих вище В. Батюка та Д. Євстаф'єва [93]. Перш за все, дослідники розділяють підхід за яким «холодна війна» – це феномен повоєнного періоду, та розглядають початок протистояння не як момент, а як процес, який назрівав. Вказані автори виділяють чотири періоди, пов'язані з генезою «холодної війни»:

1). Період «важкого партнерства», який полягав у спробах досягти взаємоприйнятної формули розділу «сфер впливу» у повоєнному світі. Він розпочався з тегеранської зустрічі (листопад-грудень 1943 р.) і фактично закінчився після Потсдамської конференції (липень-серпень 1945 р.), коли стало зрозуміло, що «європейського концерту» вже не вийде. Остаточне,

формальне завершення цього етапу автори відносять до осені 1945, тобто капітуляції Японії у війні.

2). Латентно-конфронтаційний період взаємодії, який тривав з кінця 1945 р. до березня 1947 р., коли була офіційно проголошена «доктрина Трумена». Цей період, на думку дослідників, у сенсі напруженості у відносинах між Радянським Союзом і західними державами, не виділявся на загальному тлі світової політики (більше того, Захід не був когерентною спільністю) і скоріше був періодом «геополітичної торгівлі» між колишніми союзниками з приводу перерозподілу «сфер впливу». Користуючись термінологією К. Плешакова, цей період можна було б назвати «холодним миром» [92, с. 41]

3). Активно-конфронтаційний період взаємодії, який і призвів до початку «холодної війни». За його початок історики беруть весну 1947, а за кінець – першу берлінську кризу (літо 1948 р.). Протиборство між СРСР і Заходом на даному етапі відкрито перейшло у військово-політичний вимір, хоча військово-політичний елемент не грав значущої ролі, а був підпорядкованим політичному. Завершення цього періоду, на думку Батюка та Євстаф'єва, і слід вважати початком «холодної війни», хоча структура міжнародних відносин, характерна для неї, ще остаточно не сформувалася, і в обох сторін був ще шанс зупинити негативний розвиток подій.

4). Період остаточної інституціоналізації системи відносин «холодної війни», який автори пов'язують із початком радянської блокади Західного Берліна (середина 1948 р.) і вторгненням північнокорейських військ в американську зону окупації на Корейському півострові (1950 р.). Після цього геополітичне примирення між СРСР і Заходом стало принципово неможливим, а конфронтація набула глобального характеру. У зазначеній роботі В. Батюк та Д. Євстаф'єв критично відносяться до того, що «холодна війна» розпочалася у 1917 р. Утім варто наголосити, що погляди Батюка з часом зазнали певних змін у бік ідеологічного підходу. У своїй книзі «Холодна війна між США та СРСР (1945-1991)», яка вийшла більш ніж через 20 років після вищезазначеної роботи, він зазначає: «Упродовж більшої частини XX століття, починаючи з

Жовтневої революції в Росії, в основі міжнародних відносин лежало зіткнення ідеологій» [94, с. 11].

Вагомий внесок у дослідження «холодної війни» зробила російська дослідниця Н. Єгорова. Вона притримується думки, що «холодна війна» є феноменом саме післявоєнної історії, хоча й додає, що політико-ідеологічне протистояння двох систем бере свій початок з Жовтневої революції 1917 р. На думку Н. Єгорової, на відміну від традиційних воєн «холодна війна» почалася не з фіксованої дати, а визрівала протягом певного періоду часу. Період 1945-1946 рр., на її думку, не можна пов'язувати з початком «холодної війни», оскільки «ще не було до кінця вичерпано потенціал співпраці воєнних років, не були вирішені всі проблеми повоєнного мирного врегулювання, а у суспільній свідомості не склалися образи нового ворога» [9].

Формування власне того, що зветься «холодна війна», як зазначає Н. Єгорова, тривало в 1947-1948 роках і було пов'язано з «доктриною Трумена», «планом Маршалла», створенням Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформу), формуванням блокової політики та створенням ідеологічних доктрин – стратегії стримування (запропонованої Дж. Кеннаном) та концепції «двох ворожих таборів» (проголошеної А. Ждановим). Берлінський криза була першим конфліктом великих держав в умовах розгортання «холодної війни», яка призвела до фактичного поділу Німеччини та поглиблення розколу Європи.

Н. Єгорова поділяє загальноприйнятий підхід щодо динаміки «холодної війни», який спирається на два основні параметри – піки та спади міжнародної напруженості» [95, с. 64]. За її оцінкою, перший етап «холодної війни» тривав з 1947 по 1953 рр. Другий етап – у 1953-55 рр. – був позначений спадом міжнародної напруги. Єгорова, як і Ромер, акцентує на ньому особливу увагу. Період 1953–1955 рр., навіть якщо його назвати «нульовим» циклом політики розрядки, мав принципово важливе значення порівняно з атмосферою тієї жорстокої ідеологічної та політичної боротьби, якою був відзначений кінець 1940-х – початок 1950-х рр. Як і Ромер, Єгорова, визнаючи важливість цього

періоду, у той же час, не перебільшує його значення: «...обидві сторони в холодній війні розцінювали цю можливість як тактичний маневр з метою використати тимчасовий перепочинок на свою користь та на шкоду супротивнику». Єгорова вважає, що ідея першої розрядки інтерпретувалась не як альтернатива холодній війні, а як її продовження іншими, «м'якими методами» [11].

Вищою точкою тенденції до ослаблення міжнародної напруженості, що розвивалися з 1953 р., дослідниця вважає скликання в Женеві 18-23 липня 1955 р. (після десятирічної перерви) наради глав урядів СРСР, США, Англії та Франції. На Женевському саміті не вдалося досягти практичних рішень з жодного конкретного питання, проте сам факт скликання наради у верхах, відновлення особистої дипломатії на найвищому рівні продемонстрували можливість альтернативного розвитку відносин між східним та західним блоками.

«Дух Женеви» досить швидко розвіявся і в «холодній війні» розпочався черговий пік напруження. Проявами третього етапу (1956-1962 рр.) стали: Суецька (1956-1957 рр.), Угорська (1956 р.), Берлінська (1958-1961 рр.) та Кубинська (1962 р.) кризи. Дві останні мали ознаки прямого американсько-радянського зіткнення. Незважаючи на кризову ситуацію в Берліні, не Німеччина, а віддалена від СРСР на тисячі кілометрів Куба стала каталізатором найнебезпечнішої за всю історію «холодної війни» міжнародної кризи. Єгорова звертає увагу на те, що хоча механізм взаємного ядерного стримування зіграв свою роль, він якраз і змусив політиків задуматися про межі гонки ядерних озброєнь з метою «ядерного стримування», а також про вади самого «ядерного стримування». У результаті, 5 серпня 1963 р. СРСР, США та Велика Британія після важких переговорів підписали Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космосі та під водою, до якого могли приєднатися інші країни. 17 жовтня 1963 р. на Генеральну Асамблею ООН було винесено спільну радянсько-американську резолюцію про заборону виведення на космічну орбіту ядерної зброї. Ці кроки проклали шлях іншим принциповим міжнародним та

двостороннім радянсько-американським домовленостям у галузі обмеження гонки ядерних озброєнь, які загалом лягли в основу процесу розрядки.

Четвертий етап – розрядка міжнародної напруженості (кінець 1960-х - середина 1970-х рр.). Розрядка 1970-х рр. відрізнялася від короткострокового та нестійкого ослаблення міжнародної напруженості попередніх років. У вступному слові до збірника статей учасників міжнародної конференції «Холодна війна та політика розрядки: Дискусійні проблеми» (2003 р.) Н. Єгорова поставила принципово важливе питання: Чим була розрядка: невід’ємною частиною «холодної війни» чи її альтернативою, яка заклала основу розвитку тих процесів, які на рубежі 1990-х років призвели до закінчення біполярного світу? І майже одразу дослідниця зазначає, що «як підсумок дискусій на конференції та висновків у матеріалах, більшість зійшлися на тому, що розрядка проклала шлях до припинення глобальної конфронтації» [96, с. 21].

Кульмінацією розрядки середини 1970-х рр. вважається Гельсінкська Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, на якій було зафіксовано принцип непорушності повоєнних європейських кордонів. З другої половини 1970-х рр. цей позитивний процес став поступово руйнуватися, почалась «ерозія політики розрядки». Введення радянських військ в Афганістан, і реакція у відповідь з боку США підвели своєрідну межу під розвитком розрядки і позначили поворот до нового етапу «похолодання» в радянсько-американських та міжнародних відносинах.

В контексті спроб періодизації «холодної війни» та власне її інтерпретації, варто зазначити політологічний підхід. У цьому контексті заслуговує уваги книга «Системна історія міжнародних відносин» під редакцією російського дослідника О. Богатурова [97]. Її автори вважають, що недоцільно використовувати поняття «холодна війна» для характеристики усієї системи міжнародних відносин 1945-1991 рр. Натомість аналітично коректним, на їх думку, є використання поняття «конфронтації» в фазах ескалації (загострення) та розрядки («конфронтаційної стабільності») як більш широкого

та універсального. Стверджується, що поняття конфронтації дозволяє влучно описати періоди розрядки міжнародної напруженості (які важко вписуються в контекст «холодної війни») в середині 1950-х, а потім наприкінці 1960-х і на початку 1970-х років, як фази конфронтації малої інтенсивності.

В рамках Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин «холодна війна» розглядається як окремий вид конфронтації, найбільш гострими формами якої були випадки протистояння на межі війни. Така конфронтація була характерна для міжнародних відносин у період приблизно з першої Берлінської кризи 1948 р. до Карибської кризи 1962 р. Таким чином, конфронтація у формі «холодної війни» тривала до 1962 р., а те, що було після 1962 р. можна називати або «Довгим миром» (за визначенням Дж. Геддіса), або як називають цей період члени авторського колективу О. Богатурова – «конфронтаційною стабільністю». Власне конфронтаційна стабільність – це історично протяжний та сталий стан відносин між великими державами, для якого було характерне поєднання регульованого протистояння СРСР та США з їх свідомим прагненням уникнути ядерної війни. Незважаючи на чергування хвиль зниження та зростання міжнародної напруженості, стан конфронтаційної стабільності загалом зберігався від закінчення Карибської кризи 1962 р. до розпаду біполярності 1991 р.

Попри певні позитивні ознаки в розвитку російської академічної історіографії останніх десятиліть, варто звернути увагу на збереження та популярність радянських підходів у дослідженні цього періоду [98]. В новітніх роботах частини представників російської історіографії спостерігалася порівняно менша ідеологізованість, а понятійний апарат відрізнявся від радянської термінології. Водночас ставало все більш помітним посилення нових офіційних наративів та загальне тлумачення «холодної війни» як виключно американського продукту. Яскравим прикладом такого повернення до старого дискурсу є двотомна «Історія холодної війни» під загальною редакцією дійсного державного радника РФ І класу, професора В.А. Золотарьова. В контексті нашого дослідження особливо цікавим є другий

том цього – «Холодна війна: Від Потсдаму до Мальти» [99], який вийшов у 2014 р. Хоча в цій роботі вихідним рубежем «холодної війни» взято 1945 рік, її автори окремо виділяють витoki й передісторію «холодної війни» проти Радянської Росії у 1917-1939 рр., що промовисто вказує на виразну ідеологічну спрямованість роботи. У передісторії «холодної війни» автори виділяють три періоди. Перший період (1917-1922 рр.) характеризується як відкрита спроба країн Заходу на чолі із США використати військову силу як головну зброю для досягнення мети – ліквідації Радянської Росії. Другий період відноситься до 1922-1939 рр. У цей період Захід вперше зосередив основні зусилля в антирадянській політиці на «невійськовому фронті», використовуючи для тиску на СРСР всілякі сили та засоби, у тому числі широку морально-політичну підтримку та матеріальну допомогу Гітлеру, розраховуючи на «вирішення комуністичної проблеми» руками Німеччини. Третій період (1939-1945 рр.) передісторії визначається як «консервація» «холодної війни». Принциповою та унікальною його особливістю, як зазначають автори, стало поєднання союзницьких відносин між США, Великою Британією та СРСР із латентним процесом «холодної війни». Відзначається, що на етапі завершення воєнних дій у Вашингтоні та Лондоні було прийнято низку рішень, що оформили перехід від союзництва з СРСР до конфронтації, тобто до «холодної війни». Відтак природно, що й Москва прийняла деякі адекватні заходи у відповідь [99, с. 64].

Щодо самої «холодної війни» автори дослідження виділяють у ній два періоди. Перший період (1945-1955 рр.) – перехід протиборчих сторін до повномасштабного використання всіх сил і засобів з арсеналу «холодної війни», включаючи першу «гарячу війну» у Кореї (1950-1953 рр.) та інституалізацію «холодної війни» шляхом створення НАТО та Організації Варшавського договору. Другий період охоплює 1955-1985 рр. Його основний зміст складала боротьба за встановлення військово-стратегічного паритету між ОВД і НАТО, між СРСР і США. Цей період автори ділять на два етапи. Перший етап (1955-1973 рр.) був обумовлений подальшим вдосконаленням протиборчими сторонами своїх арсеналів зброї масового знищення та

наростанням протиборства. Другий етап (1973-1985 рр.) характеризувався тим, що протиборчі сторони пішли на зниження рівня військового протистояння, продовжуючи вдосконалювати свої ракетно-ядерні засоби збройної боротьби та активно використовуючи їх як «зброю стримування». І власне третій період «холодної війни», що припав на 1985-1991 рр., знаменував її завершення.

Як видно навіть при поверхневому аналізі, періодизація, яку запропонували російські автори двотомної «Історії холодної війни» та власне й сам її зміст, спрямовані на обґрунтування оборонного характеру позиції СРСР у «холодній війні». Цю тезу влучно підтверджує цитата з книги: «Повоєнна конфронтація з СРСР була для США та їх союзників закономірним вибором. Що стосується Радянського Союзу, то він став учасником холодної війни вимушено, його дії носили переважно характер відповіді і мали на меті збереження власної незалежності та суверенітету» [99, с. 422-423] .

Дослідження історіографії міжнародних відносин періоду «холодної війни» дозволяє сформулювати об'єктивний погляд на її причини та динаміку в історичній ретроспективі. Вищезгадана формула піків-спадів у відносинах, або потепління-похолодання для позначенні рівнів міжнародної напруги, стала основою для сучасної наукової періодизації «холодної війни». Зазначимо, що труднощі демаркації цих періодів або станів обумовленні самим характером явища «холодної війни», розмитістю та латентністю окремих подій, складністю їхньої ясної класифікації. До того ж, на відміну від «гарячої» війни, у процесах «холодної війни» здебільшого не може бути чіткого датування, оскільки немає фактів оголошення війни та безпосереднього нападу.

Встановлено, що проблема періодизації «холодної війни» включає два основні компоненти – визначення початку протистояння та інтерпретацію змісту етапів «холодної війни». Щодо початку «холодної війни» серед дослідників можна умовно виділити три підходи: згідно з першим, генеза «холодної війни» почалася з 1917 р., за другим – початком протистояння є одна з дат у проміжку між 1945 та 1947 рр., і за третім – початок «холодної війни» визначається не конкретною датою чи подією, а розвитком і результатом певних процесів. У

сучасній історіографії домінує саме останній підхід, згідно якого за початок «холодної війни» прийнято вважати період 1947-1948 рр.

В історіографії «холодної війни» викристалізувалися щонайменше три основні підходи щодо інтерпретації цього поняття. Перший підхід – розглядати «холодну війну» як увесь період міжнародних відносин від закінчення Другої світової війни до розпаду СРСР. За другим підходом «холодна війна» характеризується як гостра фаза конфронтації, протистояння на межі війни. Третій підхід відносить «холодну війну» до більш широкого контексту в рамках протистояння Захід-СРСР, яке почалося в 1917 р.

Відсутність єдиного погляду на сутність американсько-радянської конфронтації та сама специфіка конфлікту налаштовує деяких істориків шукати заміну недосконалому, на їх думку, терміну «холодна війна». Відтак з'явилися нові, альтернативні поняття для характеристики глобального протистояння між США та СРСР у другій половині XX ст., такі як «довгий мир» (Дж. Геддіс), «гаряча криза» (Ж.-К. Ромер), «конфронтація» (структурно-політологічний підхід), «третя світова війна» (Т.В. Орлова).

Інша проблема періодизації полягає у різному трактуванні істориками того, що називається спадами напруженості або потепліннями у «холодній війні». Переважна більшість сходиться на тому, що своєрідним вододілом «холодної війни» стала розрядка. Щоправда, одні дослідники відносять цей рубіжний момент на період 1953-1955 рр. – початок так званої, «першої розрядки», тоді як інші вважають розрядкою лише період послаблення напруженості та досягнення багатосторонніх домовленостей у 1960-х – 1970-х рр.

Є також достатньо чисельна група істориків, які виокремлюють період після Карибської кризи як якісно новий етап відносин, не схожий на попередній референтний досвід «холодної війни». Деяким дослідникам це дає підстави стверджувати, що «холодна війна», як гостра фаза американсько-радянського протистояння, закінчилася в 1962 р., після чого почався період

«конфронтаційної стабільності» або традиційного протистояння великих держав.

Відмітимо, що з появою «нової історії холодної війни» у питанні періодизації «холодної війни» не відбулося значних зрушень. У якомусь сенсі з розширенням географії дослідження, специфіка аналізу ролі та місця окремих країн, задіяних у конфлікті, не полегшили, а й навпаки, ускладнили спроби системної та науково-обґрунтованої демаркації особливих станів міжнародної взаємодії під час «холодної війни». Тому одним із ключових теоретико-методологічних завдань «нової історії холодної війни», на нашу думку, є пошук характеристик і закономірностей, які допоможуть уточнити наукову періодизацію «холодної війни», яка б охоплювала увесь її масштаб та багатогранність.

ГЛАВА 2

СТАНОВЛЕННЯ БІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Розділ 3. Роль Європи в зовнішньополітичній стратегії США після Другої світової війни

Після Другої світової війни США і СРСР вступили в затяжну «холодну війну», яка пройшла декілька етапів, позначених загостренням і послабленням конфронтаційних тенденцій. Абсолютною кульмінацією «холодної війни» вважається Карибська ракетна криза 1962 р., під час якої хаотичні рішення керівництва обох сторін загрожували їх втягненням до спіралі ескалації, що могла призвести до ядерного конфлікту.

Погіршення відносин між колишніми союзниками у Другій світовій війні було спричинено низкою проблем, включно з невирішеними питаннями повоєнного врегулювання в Європі, спробами політичного тиску СРСР на Туреччину, загостренням «Берлінського питання», а також війною в Кореї. Ці чинники призвели до того, що внаслідок розширення і стабілізації впливу СРСР у Східній Європі та укладення союзу між СРСР і КНР Радянський Союз почав розглядатися політичною елітою США як цілком реальна загроза, не менша за ту, яку раніше становила нацистська Німеччина.

Застосування керівництвом США та СРСР альтернативних європейських стратегій перетворило європейський континент на театр гострого суперництва, геополітичної конкуренції та військового протистояння.

Закінчення війни в Європі було ознаменовано диференціацією країн континенту за соціально-економічними і політико-ідеологічними ознаками, спричиненою встановленням зон військово-політичного контролю і розподілом сфер впливу між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Поступове загострення протиріч між провідними державами-переможцями

відбувалося впродовж доволі нетривалого перехідного періоду, позначеного становленням нової, біполярної міжнародної системи.

Головними ознаками біполярної системи міжнародних відносин були домінування двох основних центрів сили, формування антагоністичних військово-політичних союзів, гостра конкуренція політико-ідеологічних проектів та зрештою посилення військово-політичної напруженості в Європі, яка вважалася головним театром «холодної війни». Періодичні спроби наддержав розширювати свої зони політичного впливу і військово-стратегічного контролю стосувалися переважно позаєвропейських географічних ареалів, що спричиняло виникнення нових потенційних театрів радянсько-американського протистояння.

Геополітичний підсумок Другої світової війни полягав у примусовому розмежуванні Європи на дві групи держав з різним суспільно-політичним ладом. На загал учасники протилежних таборів опинилися перед вибором між відвертим суперництвом з важко передбачуваними наслідками та помірно регульованими відносинами напруженості з епізодичними випадками загострення та ескалації. Усвідомлення відносної рівноваги сил та нарощування арсеналів ядерної зброї змушували обидві сторони за мовчазною згодою не порушувати певні межі, аби взаємне суперництво не досягало фази прямих загроз застосування військової сили.

Звершення Другої світової війни продемонструвало наочне зміцнення економічних і політичних позицій США, які забезпечували до 60% промислового виробництва капіталістичних країн, близько третини світового експорту та володіли 2/3 золотих запасів. Основними маркерами повоєнної стратегії США стали проголошення доктрини Трумена (12 березня 1947 р.) і «програми відродження Європи», відомої як план Маршалла (5 червня 1947 р.). Відмова від довоєнної політики ізоляціонізму супроводжувалася розробкою глобальної стратегії американського лідерства, яка втілювалася з використанням комплексу політичних, економічних, військових, психологічних

та інших інструментів і методів, спрямованих на усунення СРСР як основної геополітичної перешкоди.

В період 1947-1991 рр. міжнародні відносини між СРСР та колишніми західними союзниками по антигітлерівській коаліції характеризувалися як стан «холодної війни», яка поступово загострювалася внаслідок прояву політичних, економічних та ідеологічних протиріч, обумовлених різними інтересами та підходами до врегулювання основних питань європейського повоєнного устрою.

Феномен «холодної війни» є специфічною формою тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, хоча й утримуються від прямого застосування збройних методів протиборства. Попри визнання комплексної природи явища «холодної війни», в макроісторичному контексті це поняття розглядається багатьма дослідниками як споріднене з проголошенням і публічною артикуляцією політики стримування. Таке концептуальне тлумачення дозволяє перенести наголос на політичні протиріччя та геополітичні інтереси, відсунувши на другий план економіку та ідеологію. Водночас низка дослідників вважають імперативом відносин «холодної війни» політико-ідеологічний чинник, який символізував зіткнення альтернативних проєктів світоустрою, натхненниками яких виступали США та СРСР. Утім це не обов'язково означає, що стан «холодної війни» потребує наявності таких передумов, як ідеологічна несумісність, оформлена у вигляді протилежних світоглядних систем і доктринальних документів. До того ж, як засвідчив пізніший досвід міжнародних відносин, ідеологічні розбіжності можуть часом відсуватися на другий план, будучи підпорядковані міркуванням геополітичної доцільності та стратегічної конфігурації. Або ж, в іншому випадку, в разі прагнення урядових кіл окремої країни до загострення відносин з опонентом, можуть спостерігатися свідомі спроби роздмухування ідеологічних протиріч як способу доктринального, законодавчого чи міжнародно-правового закріплення конфронтаційних

відносин з метою політичної дискредитації, ослаблення та економічного виснаження опонента.

Серед пізніших спроб тлумачення смислу «холодної війни» 1947-1991 рр. доцільно згадати концепцію, згідно якої вона являла собою форму функціонування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (включаючи зокрема її регіональну європейську підсистему), котра створювала й підтримувала певний міжнародний порядок, а не руйнувала його, на відміну від пізніших численних регіональних конфліктів, які виникли й поширилися після деколонізації країн Азії та Африки. Як зазначав О.О. Чубар'ян, відповідне тлумачення «холодної війни» пов'язане з тим, що рішення, ухвалені в Ялті та Потсдамі були обумовлені потребою в злагоді, а ворожість і конфронтація розвинулися пізніше чи паралельно [1].

В умовах біполярного змагання такі явища, як війни в Кореї (1950-1953 рр.) та В'єтнамі (1965-1973 рр.), відгравали специфічну роль, адже вони відбувалися поза межами Європи як основного ареалу жорсткого, однак доволі статичного біполярного протиборства. Ці війни, що розпочиналися між місцевими клієнтами великих держав, згодом призводили до безпосереднього залучення США та їх союзників, Китаю (у роки корейської війни) та супроводжувалися прихованою участю СРСР. Водночас така участь не обмежувалася лише військовими поставками та економічною допомогою. З одного боку розширена конфігурація учасників конфлікту створювала потенційну загрозу військового зіткнення головних супротивників, а з іншого – змушувала СРСР і США дотримуватися певних негласних правил поведінки. Вони полягали в застосуванні запобіжників, покликаних не давати приводів для переростання регіональних конфліктів у пряме зіткнення наддержав.

В межах політологічного підходу структуру біполярної системи можна розглядати за критеріями жорсткості та гнучкості, тобто за ступенем політико-ідеологічної та військово-стратегічної згуртованості основних учасників, форм контролю їх поведінки з боку центрів сили та ознаками можливості автономної поведінки окремих країн, які були нерівномірно пов'язані з основними

антагоністичними союзами або претендували на власну роль у якості автономних центрів сили.

Утім такий підхід не суперечить уявленню про те, що «холодна війна» охоплювала різні форми протиборства двох антагоністичних систем, включно з геополітичною та ідеологічною конфронтацією, конкуренцією відмінних форм суспільної модернізації, способами життя та навіть умовними плани розбудови глобальних імперій.

Визначення цілей і пріоритетів

Після закінчення Другої світової війни головними не вирішеними питаннями європейського устрою залишалися статус і політичний устрій Німеччини та Австрії, розділених на тимчасові окупаційні зони держав-переможців. В підході до німецького питання американське керівництво спочатку не мало концептуального плану його розв'язання й чіткого уявлення про місце Німеччини в повоєнному світі. Характеризуючи відносини між західними союзниками та СРСР у повоєнний період, Г. Кіссінджер зазначав, що на відміну від У. Черчилля, який не припиняв інтриг проти радянської присутності в Центральній та Східній Європі, Г. Трумен був більш схильний порозумітися з Й. Сталіним. Перші гострі суперечності, які намітилися у відносинах між США і СРСР, Г. Кіссінджер пояснював тим, що Й. Сталін не розумів значення моральних чинників у зовнішній політиці й не усвідомлював, чому адміністрація США приділяла настільки пильну увагу внутрішньому устрою східноєвропейських держав, які не становили для США очевидного стратегічного інтересу. Це зауваження насамперед стосувалося Польщі [2, с. 383-384].

Окрім цього Й. Сталін у своїй дипломатії надавав перевагу позиції сили, а не слабкості. Адже «добровільні поступки, згідно уяви Сталіна, були визнанням власної вразливості, і будь-яку демонстрацію такого роду він сприймав як заклик до нових вимог і нового натиску». Тому позиція СРСР поєднувала свідоме перебільшення радянської могутності, войовничість та «систематичні

спроби применшити могутність Америки» [2, с. 394]. На думку Г. Кіссінджера, Й. Сталін повернувся до попередньої радянської зовнішньополітичної тактики й «вимагав плати за свої перемоги в єдиній валюті, яку він сприймав всерйоз, – у формі контролю над територіями. Він розумів, що таке угода, й був ладний брати участь у торгу, оскільки мова йшла про конкретні (*quid pro quo*³) сфери впливу, або ж він міг торгувати комуністичним впливом у Східній Європі в обмін на конкретні вигоди на кшталт масованої економічної допомоги» [2, с. 384].

За свідченням американського посла в Москві А. Гаррімана, Й. Сталіна дратувало втручання США в радянську політику щодо країн Східної Європи, які він вважав надзвичайно важливими з точки зору безпеки Росії (СРСР). Своєю чергою Й. Сталін сприймав позицію США як спробу перешкодити встановленню нового геополітичного балансу, що виник завдяки присутності Червоної Армії в центрі європейського континенту [3, р. 474].

Г. Кіссінджер вважав початок розподілу Європи на дві сфери впливу «прямим практичним результатом Потсдамської конференції». Такий перебіг на загальне не відповідав інтересам політичних кіл США, які розраховували на домінуючі позиції в європейських справах у межах усього континенту. Проте у реальній політиці урядові кола США були змушені рахуватися з розстановкою сил. Тому від самого початку США стійко блокували претензії та вимоги СРСР, чи то виплата репарацій з Німеччини, сприятливі для СРСР умови проходу через Чорноморські протоки, створення радянської військової бази в Дарданеллах, надання опіки над частиною італійських колоній (Тріполітанія) або визначення статусу колишніх союзників Німеччини (Італії, Болгарії, Угорщини, Румунії та Фінляндії). Такий підхід відображав претензії на роль гегемона у післявоєнному світі, які мали «монетизувати» величезний економічний потенціал США. Тому, зазначав Г. Кіссінджер, лідерів США і Великої Британії дивувала впертість Й. Сталіна, який демонстративно

---

³ *Quid pro quo* (лат.) – взаємний обмін поступками (щось за щось, послуга за послугу, компенсація).

відмовлявся визнавати перевагу США над СРСР, ослабленим втратою десятків мільйонів життів і спустошенням третини території країни [2, с. 390].

Пояснюючи тодішню позицію СРСР, Г. Кіссінджер посилався на свою бесіду з А. Громико – незмінним міністром закордонних справ СРСР 1957-1985 рр., який наприкінці 1940-х рр. обіймав посаду заступника міністра. Зазначена розмова відбулася в 1989 р., вже після відставки А. Громико. Згідно спогадів А. Громико, приймаючи рішення розпочати блокаду Західного Берліна (25 червня 1948 р. – 12 травня 1949 р.), Й. Сталін, по-перше, вважав, що США ніколи не застосують ядерну зброю у зв'язку з Берліном. По-друге, якби США спробували провести конвой у Берлін по автостраді, Й. Сталін був сповнений рішучості заблокувати його пересування силовим шляхом. Але якби справа дійшла до ризику прямої конфронтації, і США виявили б намір атакувати по всьому фронту, було схоже, що Й. Сталін погодиться на врегулювання. За словами А. Громико, від самого початку радники попереджали Й. Сталіна про можливу силову реакцію з боку США. Спочатку Й. Сталін відкинув ці зауваження, однак згодом, зіткнувшись з загрозою війни, відіграв назад, скасувавши режим сухопутної блокади Західного Берліна [2, с. 392].

В цілому ж Берлінська криза 1948-1949 рр., яка стала першим прямим конфліктом між колишніми союзниками, закінчилась поразкою радянської сторони. Москва була змушена погодитися на зняття блокади Західного Берліна на набагато гірших умовах, ніж ті, які були узгоджені в перебігу кризи в серпні 1948 р. Безпосередніми наслідками блокади Західного Берліна стало прискорення переговорів про створення НАТО, які проходили з липня 1948 р. по 4 квітня 1949 р., і дуже коротке (до 23 травня 1949 р.) відтермінування проголошення ФРН у складі американської, британської та французької зон окупації [4, с. 47-48].

Оформлення позиції США щодо європейських проблем відбувалося під впливом чотирьох основних факторів, які окреслювали мотивацію політичних рішень і суттєво впливали на довгострокові цілі.

Серед них варто зазначити:

- Ухвалення рішення про зовнішню допомогу Греції та Туреччині задля їх політичної стабілізації та захисту від радянського впливу.

- Запровадження «плану Маршалла» (1948 р.).

- Берлінську кризу 1948 р.

- Створення постійно діючих військових союзів, спрямованих проти СРСР.

В березні 1947 р. Г. Трумен оприлюднив свою доктрину, згідно якої США виступили в ролі захисника «вільного світу» від зовнішнього примусу з боку тоталітарних режимів, політики залякування, агресії, зовнішнього тиску чи спроб захоплення влади озброєною меншістю.

Реалізація концепції «підтримки вільних народів» передбачала масштабну програму допомоги США Греції та Туреччині, формування ФРН у складі трьох західних окупаційних зон, запровадження «плану Маршалла», створення НАТО і нарощування воєнних потенціалів.

Радіозвернення держсекретаря США Дж. Маршалла від 28 квітня 1947 р. містило констатацію, що Захід пройшов точку неповернення у відносинах з СРСР [2, с. 399-400; 5].

Нове бачення міжнародного порядку, побудованого на принципах західної солідарності, доповнювалося згортанням переговорів з СРСР, усуненням комуністів з урядів західноєвропейських країн та впровадженням стратегії стримування, яка стала стрижнем позиції США та їх союзників упродовж всього періоду «холодної війни».

В оперативні плани зовнішньополітичної діяльності США включалися країни та регіони, розташовані в безпосередній близькості до радянських кордонів (Фінляндія, Скандинавія, Східна, Центральна й Південно-Східна Європа, Іран, Ірак, Туреччина, Афганістан, Сіньцзян, Маньчжурія) включно з тими, в яких залишалася радянська військова присутність.

Західні політики та військові посадовці свідомо перебільшували потенціал сухопутних сил СРСР, адже посилення на присутність радянських військ у Центральній Європі слугували головною мотивацією для формування

військово-політичних блокових структур, а згодом і розгортання ядерних озброєнь у Європі. Натомість радянська ідеологічна доктрина «холодної війни» оперувала тезами про розкол світу «на два ворожі табори» – капіталістичний (імперіалістичний) і «антиімперіалістичний», які перебувають у стані перманентного змагання. Зазначена концепція була викладена у доповіді члена Політбюро і Секретаріату ЦК ВКП (б) А.А. Жданова «Про міжнародне становище» на нараді деяких комуністичних і робочих партій у Польщі восени 1947 р. та пізніших політичних документах, промовах і матеріалах ЗМІ [6].

Перемога КПК у громадянській війні в Китаї, проголошення КНР (1949 р.) та участь китайських військ у корейській війні тлумачилися політичними колами США як пряме підтвердження планів глобального комуністичного заклоту, що потенційно міг спричинити військове вторгнення радянських військ до Західної Європи. Десятиліття потому схожі настрої спостерігалися й під час в'єтнамської війни, яка подавалася ідеологічно заангажованими західними ЗМІ як спроба комуністів взяти під контроль країни Південно-Східної Азії.

В директиві Ради національної безпеки США № 68 (РНБ-68) від 14 квітня 1950 р. було приділено значну увагу оцінці планів головного супротивника. В підрозділі про «основний план» Кремля йшлося, що керівництво СРСР і міжнародного комуністичного руху планує «збереження та зміцнення своєї абсолютної могутності в Радянському Союзі і на територіях, що знаходяться зараз під їх контролем. ... Реалізація цього плану, на думку радянських лідерів, вимагає постійного розширення влади і повного знищення будь-якої дієвої опозиції. Таким чином, цей план передбачає або повалення, або знищення державного апарату і структури суспільства в країнах нерадянського світу, а також їх заміну на залежні від Кремля або їм контрольовані. В даний час вони намагаються здійснити цей план в Євразії. Сполучені Штати є основним центром концентрації сили на нерадянському просторі і оплотом опозиції радянській експансії, уособлюють собою основного ворога комунізму.

Отже, для забезпечення реалізації основоположного плану Кремля, їх цілісність і життєздатність повинні бути повалені або знищені у будь-який спосіб» [7].

Основний висновок директиви РНБ-68 полягав у тому, що плани і політика СРСР несумісні з політичною системою та цілями національної безпеки США. Аргументація цієї тези ґрунтувалася на декількох політично мотивованих оцінках і припущеннях:

- Стверджувалося, що нарощування Радянським Союзом своєї військової сили слугує засобом, який забезпечуватиме Москві спроможність реалізувати плани світового панування та нав'язати іншим державам, з використанням методів «холодної війни», порядок, який «зруйнує вільну й демократичну систему».

- Зосередження політики СРСР на використанні «економічних процесів для забезпечення (його) загальної потужності» втілювалося зокрема в «підвищенні військово-промислового потенціалу радянської системи».

- Потенційні військові можливості СРСР у прогнозах про можливість початку масштабної війни в Європі свідомо перебільшувалися з метою консолідації союзників США в Європі та обґрунтування збільшення військових витрат. Окрім того радянська військова спроможність у поєднанні з набуттям СРСР доступу до ядерної зброї розглядались як потужний засіб примусу, який полегшить СРСР реалізацію його планів й не дозволить «об'єктам радянської агресії» застосовувати свою силу у відповідь в якості засобу стримування.

- Перспектива радянського панування над територією Євразії «незалежно від того, чи буде воно досягнуто шляхом агресії або підривними і політичними засобами», визначалась як неприйнятна для США зі стратегічної та політичної точок зору.

Виходячи з цих постулатів була сформульована низка пріоритетних стратегічних завдань США, зокрема:

- Розвиток концепції стримування на основі переваг США у війсьній силі з урахуванням передумови, що військова потужність США мала відповідати їх міжнародним зобов'язанням.

- Формування міжнародного оточення, яке сприятиме виживанню та розквіту американської системи, що абсолютно відкидає ізоляціонізм.

- Підвищення спроможності союзників США мобілізувати свій потенціал в умовах загрози війни. З цією метою США передбачали надання своїм союзникам воєнної допомоги, обсяги якої, однак, не повинні були перешкоджати забезпеченню власних військових потреб американської наддержави.

- Курс на нарощування воєнного потенціалу США мав дозволити довести воєнну потужність до потрібного рівня, «оволодіти ініціативою в холодній війні та значно відкласти, якщо не зупинити, радянський наступ під час (майбутньої) війни» [7].

В директиві РНБ-68 було зроблено припущення, що наявність у США та СРСР великих запасів атомної зброї може зіграти роль фактора, який не стримує, а провокує війну. Хоча ядерна війна розглядалася як цілком реалістична можливість, сама ідея «попереджувального удару» США по СРСР «в значенні військового нападу, не спричиненого військовим нападом на нас або наших союзників», вважалася неприйнятною ні за яких обставин. Очікувалося, що попри провокаційну поведінку радянської сторони, більшість американців вважатиме несподіваний напад на Радянський Союз неприпустимим: «... Шок, спричинений усвідомленням відповідальності за вчинення раптового нападу, може виявитися згубним для моралі народу. Багато хто буде сумніватися в справедливості такої війни і в тому, що всі розумні можливості для мирного врегулювання були сумлінно використані. ... Перемога в такій війні мало що нам дасть, якщо це взагалі можна буде вважати перемогою в фундаментальному ідеологічному конфлікті» [7].

З метою зменшити міць і вплив СРСР такою мірою, аби він «перестав становити загрозу для миру, національної незалежності і стабільності у світовій сім'ї націй», пропонувалося докорінно змінити модель міжнародних відносин, змусивши опонента підпорядковувати свої дії цілям і принципам Статуту ООН. В якості рекомендацій владним структурам США пропонувалося:

- домагатися виконання своїх основних завдань невійськовими методами;
- стимулювати зміни радянської системи політичними засобами;
- сприяти «поступовому видаленню неправомірно застосовуваної російської сили і впливу з регіонів, які ... розташовуються по периметру традиційних російських кордонів, і перетворенню держав-сателітів на незалежні від СРСР держави».

Жорсткий курс відносно СРСР не вимагав припинення переговорів, які подавалися як засіб, що сприяє нарощуванню сил, набуттю більш вигідних позицій в «холодній війні» і зниженню ризику реальної війни.

Кінцевою метою переговорів вважалося досягнення домовленості з Радянським Союзом (або державою чи державами-наступниками, котрі «будуть гарантувати мир в усьому світі»). Однак досягнення такої домовленості вважалося можливим лише в разі створення міжнародної політичної та економічної системи, яка «не залишить Кремлю найменшого шансу на здійснення свого плану з підпорядкування світу».

В разі незгоди СРСР підписати мирні договори з Японією, Німеччиною та Австрією висловлювалося міркування, що США та їх союзникам варто укласти з Японією, Західною Німеччиною та Австрією «сепаратні угоди, що дозволять залучити сили та ресурси цих країн на підтримку вільного світу». Водночас засоби політики СРСР вважалися такими, що «межують з методами ведення відкритої війни» й потребують гідного опору з боку некомуністичних країн [7].

Отож, загалом США визнавали пряму загрозу з боку СРСР в політико-ідеологічному конфлікті (через несумісність політичних систем і стратегій міжнародної поведінки) та розглядали методи політичної, економічної та психологічної війни з боку СРСР як загрозу позиціям США у світі [7].

Зазначимо, що початково Східна Європа як геополітичний регіон не становила для США особливого стратегічного значення. Її роль збільшилася в зв'язку зі створенням НАТО як постійно діючого, багатостороннього й безстрокового військового союзу, створеного в умовах мирного часу.

У перші повоєнні роки блокова політика США, насамперед у Європі, була спрямована на нейтралізацію територіального поширення комуністичної ідеології, зміцнення економік західноєвропейських країн з метою забезпечити їх здатність до колективної оборони, а також сприяння їх спроможності вирішувати свої внутрішні проблеми власними силами.

Створена в 1949 р. Організація Північноатлантичного договору (НАТО) кардинально вплинула на перебіг міжнародних відносин у повоєнний період, заклавши підвалини блокового протистояння в Європі часів «холодної війни». Для капіталістичних країн Західної Європи створення багатосторонньої блокової структури становило принципово новий елемент політики, яка фактично продовжила практику коаліційних відносин воєнного часу на мирний період.

Зі свого боку, для країн радянської сфери впливу чинник союзницьких відносин визначався ступенем їх політичної гомогенності та ідеологічної спорідненості. Радянське керівництво розглядало встановлення контролю в країнах Східної Європи у подвійному сенсі – як фактор гарантування безпеки СРСР в європейському територіальному просторі (концепція «поясу безпеки») та як засіб поширення радянської моделі суспільних відносин з урахуванням місцевої специфіки. В питаннях ментально-ідеологічного оформлення нової зони радянського впливу використовувалися три окремих і нерівнозначних компоненти – забезпечення керівної ролі комуністичних / робітничих партій, встановлення моделі планової економіки (як уособлення формування політичного ладу «народної демократії») та, до певної міри, – використання матриці відновлення союзу слов'янських та/або балканських народів.

Своєю чергою позиція стосовно Німеччини стала головним елементом, який сприяв розробці «широкого підходу» США до європейської проблематики. Президенти Г. Трумен (1945-1953 рр.) та Д. Ейзенхауер (1953-1961 рр.) надавали перевагу сильній і згуртованій Західній Європі в межах розділеного континенту на протизагуга ідеї аморфної та слабкої Європи, в якій СРСР мав би змогу впливати на політичні процеси в різних країнах. Такий

підхід повною мірою поширювався і на німецьке питання всупереч пропозиціям Сталіна про демілітаризовану й постійно нейтральну Німеччину. Хоча ініціатива створення постійного оборонного союзу належала країнам Західної Європи, у першу чергу Великій Британії та Франції, вирішальну роль у визначенні конфігурації західних блокових структур відігравали США. Окрім того лейбористський уряд Великої Британії виступав головним ініціатором і активним посередником при створенні трансатлантичного військово-політичного союзу.

Серед країн Західної Європи спочатку спостерігалися певні розбіжності щодо концепції військового будівництва та блокової політики в цілому. Першою спробою створення оборонного союзу в повоєнній Європі було укладення Брюссельського договору від 17 березня 1948 р. між Францією, Великою Британією та країнами Бенілюксу. Брюссельський договір, який проголосив заснування Західного союзу, передбачав спільне реагування на потенційне відновлення загрози з боку Німеччини та військову взаємодію з метою стримування можливої радянської агресії в Центральній Європі. У випадку збройного нападу чи агресії проти однієї чи декількох країн-учасниць договір передбачав надання їм військової підтримки на засадах колективної самооборони. Заснування Західного союзу продовжувало ідею Дюнкеркського пакту – першої повоєнної військово-стратегічної угоди, підписаної Францією та Великою Британією 1947 р. В 1954 р. на підставі Паризьких угод, які внесли зміни до Брюссельського договору, був створений Західноєвропейський союз – регіональне об'єднання, членами якого стали також ФРН, Італія, а згодом – і низка інших європейських членів НАТО.

В політичному контексті модель регіонального оборонного пакту країн Західної Європи на основі Західного союзу не влаштовувала політичне керівництво США. Альтернативна французька модель у вигляді автономного Європейського оборонного співтовариства (із залученням ФРН) також не відповідала їх намірам. У підсумку рішення про створення НАТО і Західноєвропейського союзу (в якості підлеглого субрегіонального

європейського об'єднання) стали компромісним варіантом, на який погодилися всі учасники переговорів – США і провідні країни Західної Європи.

Внутрішня структура військово-політичної взаємодії всередині НАТО сформувалася впродовж 1950-1952 рр. і з часом ставала лише більш деталізованою і розгалуженою. Військове планування НАТО, підпорядковане стратегії стримування СРСР, здебільшого зосереджувалося на превентивних операціях на випадок загострення військово-політичної ситуації на європейському театрі. Остаточне оформлення трансатлантичного військово-політичного альянсу відбулося лише зі вступом в НАТО ФРН (1955 р.) та відновленням її збройних сил. Входження ФРН до групи основних партнерів США в межах НАТО супроводжувалося її ремілітаризацією. Важливою віхою в цьому процесі стала конференція дев'яти західних держав (США, Канади, Великої Британії, Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу) в Лондоні 28 вересня – 3 жовтня 1954 р., на якій було схвалено приєднання Західної Німеччини та Італії до Західного союзу й узгоджено створення на його основі Західноєвропейського союзу. В зв'язку з приєднанням ФРН до НАТО (6 травня 1955 р.) і Брюссельського пакту уряд ФРН зробив офіційну заяву про те, що він не буде застосовувати військову силу для об'єднання Німеччини або зміни своїх зовнішніх кордонів, а також зобов'язується вирішувати будь-які суперечки з іншими країнами лише мирним шляхом.

Загалом, станом на середину 1950-х рр., європейська політика США набула цілком завершених рис. В її основу було покладено блоковий поділ Європи, закріплений включенням ФРН до Західноєвропейського союзу і НАТО водночас із припиненням окупаційного режиму на території Західної Німеччини. За цих обставин проблема укладення мирного договору з Німеччиною, дві окремі частини якої набули державного оформлення і мали різні політичні системи, втрачала сенс.

Утім, загалом європейська політика США була лише регіональним варіантом американської глобальної стратегії, яка відповідно до доктрини Г. Трумена ґрунтувалася на постулатах глобальної відповідальності та

лідерства у «вільному світі». Однак при цьому європейський регіон традиційно посідав у стратегії США найважливіше, пріоритетне значення, попри поступове зростання ваги тихоокеанського та близькосхідного напрямів, позначених синхронним розгалуженням дипломатичних функцій і формуванням відповідних структур військового командування.

Еволюція східноєвропейської політики США у 1950-х – 1980-х рр.

Формально визнаючи Ялтинсько-Потсдамські домовленості про розподіл повоєнної Європи, в руслі практичної політики урядові структури США орієнтувалися на розхитування політичних систем країн радянського блоку. Такий підхід був спрямований на ослаблення впливу СРСР, «дерадянізацію» (de-Sovietisation) країн Центральної та Східної Європи, у першу чергу Чехословаччини, Польщі та Угорщини, та їх приєднання до західного світу. В якості програми-мінімум розглядалася модель «тітоїзації» східноєвропейських держав – встановлення в них непідконтрольних Москві перехідних режимів на зразок югославського. З цією метою передбачалося використання різних форм політичного, економічного, ідеологічного та психологічного впливу.

За президентства Г. Трумена, з 1948 р. основна увага зосереджувалася на економічних важелях – запровадженні торговельних перешкод та забороні експорту високотехнологічної продукції, потрібної для розвитку промислового та оборонного потенціалу країн радянського блоку. За адміністрації Д. Ейзенхауера східноєвропейська політика США зазнала суттєвих змін. Первинна концепція «стримування комунізму» була доповнена субрегіональною доктриною «звільнення», що проголошувала більш активну, наступальну політику західної спільноти щодо країн-сателітів СРСР [8; 9].

Лідери Республіканської партії схилялися до більш інтенсивного втручання в справи країн Центральної та Східної Європи, не відкидаючи за можливості навіть перегляду Ялтинських угод. Під час президентської передвиборної кампанії, у виступі на з'їзді Американського легіону (Нью-Йорк, 24 серпня 1952 р.) Д. Ейзенхауер закликав до нового «хрестового походу»

проти комунізму в дусі закликів Дж.Ф. Даллеса – його майбутнього державного секретаря (1953-1959 рр.) та ідеолога республіканської адміністрації. Д. Ейзенхауер і Дж.Ф. Даллес наголошували, що США ніколи не змиряться з радянською окупацією Східної Європи, й тому допомога «поневолею народам» буде тривати до остаточного повалення «ярма російської тиранії». Водночас з метою заспокоєння американських союзників у Європі час від часу висловлювалися застереження про те, що уряд США вважає прийнятним лише мирні способи впливу на ситуацію в Східній Європі [10, р. 1].

Після заворушень у Східній Німеччині 16-18 червня 1953 р. Рада національної безпеки США ухвалила Директиву № 158 від 29 червня 1953 р. (European Satellites [incl. Poland]), яка конкретизувала засоби організації спротиву владам у країнах радянської сфери впливу. За цією директивою антивладні виступи, що готувалися за сприяння розвідувальних органів США, мали виглядати як спонтанні. Значна увага приділялася створенню підпільних воєнізованих організацій, здатних до тривалої участі в збройних зіткненнях з урядовими силами [11]. Показово, що напередодні антикомуністичного повстання в Угорщині восени 1956 р. Д. Ейзенхауер виступив з заявою, що повоєнний розподіл світу втратив актуальність.

Чергова критична ситуація у відносинах між Сходом і Заходом виникла восени 1956 р. у зв'язку зі збуренням внутрішньополітичного конфлікту в Угорщині. Початком «угорської революції» стали антиурядові мітинги з вимогами відновлення політичних свобод, проведення вільних виборів, виведення радянських військ та припинення постачання урану до СРСР. Під тиском протестувальників на посаді голови уряду було поновлено Імре Надя – прем'єр-міністра комуністичного уряду 1953-1955 рр., який вважався прибічником демократичних реформ.

28 жовтня І. Надь підтримав антикомуністичне повстання, створив коаліційний уряд, оголосив про розпуск правлячої Угорської партії трудящих, армії та початок переговорів з СРСР про виведення радянських військ.

В умовах громадянської війни І. Надь в своїй заяві від 1 листопада 1956 р. пообіцяв звільнення Угорщини від радянських військ, переорієнтацію економіки на Захід та вихід країни з Організації Варшавського договору. Водночас адміністрація Д. Ейзенхауера висловила загальну підтримку учасникам угорського повстання як борцям за свободу й закликала призначити прем'єром звільненого з в'язниці католицького кардинала, ультраконсерватора Йозефа Міндсенті. Однак у публічному виступі 27 жовтня держсекретар Дж.Ф. Даллес заявив, що пропонуючи допомогу східноєвропейським країнам, США імперативно не наполягають на зміні економічної системи й можуть задовольнитися «тітоїзацією» комуністичних режимів [12; 13].

На тлі Суецької кризи 29 жовтня – 5 листопада 1956 р. уряд СРСР за підтримки комуністичних лідерів країн-учасниць Організації Варшавського договору ухвалив рішення про військове придушення угорського повстання та відновлення системи управління, яке покладалося на поспіхом створений 8 листопада уряд Яноша Кадара.

На тлі Суецької кризи, яка становила прямий виклик міжнародній стабільності, події в Угорщині мали відносно другорядне значення. Після вступу до Будапешта (4 листопада) радянські війська доволі швидко встановили контроль над містом, а члени уряду І. Надя сховалися в югославському посольстві.

5 листопада представники СРСР і США досягли порозуміння щодо конфлікту в зоні Суецького каналу. Тоді ж адміністрація Д. Ейзенхауера запевнила Москву, що оскільки в найближчому майбутньому не розглядає Угорщину у якості союзника, НАТО не приводитиме свої збройні сили у режим підвищеної готовності. Посол США в СРСР Ч. Болен одержав чітке доручення довести цю інформацію до радянського керівництва [14, с. 144-145].

Угорське повстання, яке продемонструвало потенційну можливість розпаду радянського блоку, стало стимулом для урядів США, ФРН та інших країн НАТО активізувати антикомуністичну пропаганду та посилити економічні обмеження проти країн «народної демократії». Їх сподівання на

успіх антикомуністичних повстань були розвіяні лише після поразки «празької весни» 1968 р., невдача якої чітко довела, що керівництво СРСР здатне утримувати контроль без масового кровопролиття й не допустить розпаду Організації Варшавського договору.

Під час відносно нетривалого періоду розрядки міжнародної напруженості (1969-1979 рр.) уроки угорського повстання, Берлінської та Карибської криз схиляли керівництво наддержав до більшої стриманості та обережності, що сприяло ширшому застосуванню несилових методів конфронтації у міжсистемному протистоянні. Це обумовило зацікавленість керівництва США в застосуванні диференційованого підходу до соціалістичних країн та пропагуванні мирних форм лібералізації політичних режимів у зоні радянського контролю. В цьому контексті доцільно зазначити зростання популярності ідеї фінляндизації країн Східної Європи, яка спиралася на позитивний досвід врегулювання австрійського питання (визнання суверенітету Австрії в поєднанні зі статусом постійного нейтралітету).

Черговий перегляд стратегії США щодо країн Східної Європи відбувся в умовах загострення американо-радянських відносин, пов'язаного з радянською інтервенцією в Афганістані та кризою політичного режиму в Польщі. Друга фаза «холодної війни», що почалася на завершальному етапі президентства Дж. Картера, стала головним маркером стратегії адміністрації Р. Рейгана (1981-1989 рр.).

В травні 1981 р. Р. Рейган проголосив, що Захід має не стримувати СРСР, а «трансформувати комунізм» як «похибку в історії людства» [15, р. 269-270]. В низці тогочасних директив з національної безпеки були сформульовані завдання, що стосувалися нейтралізації радянського домінування, заохочення ліберальних перетворень і ринкових реформ, підтримки незалежних профспілок і розхитування Організації Варшавського договору [16; 17].

В директиві NSDD-75 про відносини з СРСР (US Relations with the USSR, 17 Jan. 1983) «радянський імперіалізм» визначався в якості головного супротивника, проти якого США мають використовувати будь-які наявні

засоби, включно із заохоченням процесів внутрішньої демократизації, провокуванням суперечностей у відносинах з сателітами, використанням тиску на СРСР шляхом надання підтримки моджахедам в Афганістані, конфронтацією з Кубою та радянськими союзниками в «третьому світі» [18].

В рамках диференційованого підходу використовувалися чинники зростання залежності країн східного блоку від торгівлі з країнами Заходу, кредитної залежності та зацікавленості у вступі до міжнародних економічних організацій. Технологічне відставання СРСР від Заходу, виснаження радянської економіки внаслідок прискорення гонки озброєнь та програш в економічному змаганні сприяли відмові радянського керівництва спочатку від глобального проекту насадження «некапіталістичної» моделі розвитку в «третьому світі», а згодом і від продовження військової присутності в країнах Східної Європи. Відмова М.С. Горбачова від «доктрини Брежньєва» стосовно країн радянського блоку призвела до хаотичного розпаду Організації Варшавського договору, яка офіційно припинила своє існування відповідно до протоколу, підписаного 1 липня 1991 р.

Спроби врегулювання спірних питань європейського устрою

В середині та другій половині 1950-х рр. США і СРСР виступали з гучними ініціативами з приводу роззброєння і контролю над озброєннями, які були підпорядковані різновекторним мотиваціям, таким як конкуренція ідеологій, здобуття прихильності громадської думки, збереження довіри з боку союзників та залучення на свій бік країн «третього світу».

За президентства Д. Ейзенхауера адміністрація США висунула низку пропозицій, спрямованих на активізацію зовнішньополітичної пропаганди та перехоплення політичної ініціативи. В промові президента «Шанс для миру» (16 квітня 1953 р.), виголошеній на засіданні Американського товариства редакторів газет, були поставлені питання про обмеження гонки озброєнь, врегулювання конфліктів у Кореї та Індокитаї, підписання мирного договору з

Австрією, повернення до проблеми статусу Німеччини й проведення вільних виборів у країнах Східної Європи.

Хоча промова Д. Ейзенхауера була співзвучна з принципом мирного співіснування й була передрукована в газеті «Правда», пункт про вільні вибори в країнах Східної Європи був неприйнятним для радянського постсталінського керівництва. Своєю чергою відновлення переговорів про врегулювання німецького питання суперечило договору про створення Європейського оборонного співтовариства 1952 р. (ЄОС) за участю Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Оскільки цей договір передбачав формування регіонального військового угруповання за участі ФРН, відновлення переговорів про об'єднання Німеччини, на думку держсекретаря Дж.Ф. Даллеса, напевно спричинило б зрив його ратифікації.

Переслідуючи довгострокову мету досягнення перемоги в «холодній війні», адміністрація Д. Ейзенхауера дотримувалася складної тактики, яка блокувала пропозиції з відновлення переговорів на рівні глав урядів чотирьох держав-переможниць у Другій світовій війні, й водночас мала сприяти зменшенню напруженості між сторонами глобального протистояння щодо головних спірних регіональних проблем. Своєю чергою глави урядів СРСР Г.М. Маленков та Великої Британії У. Черчилль висловлювалися за зменшення міжблокової напруженості та організацію переговорів на рівні державного керівництва США, СРСР, Великої Британії та Франції.

В заявах Г.М. Маленкова ідея мирного співіснування пояснювалася прагненням СРСР вирішувати спірні питання за столом переговорів, «мирними засобами і на основі взаєморозуміння». Зі свого боку У. Черчилль висловлював припущення, що безпека Росії (СРСР) може бути узгоджена зі свободою й безпекою Західної Європи. У. Черчилль у промові в палаті громад 11 травня 1953 р. недвозначно закликав до негайного проведення міжнародної конференції на найвищому рівні заради розв'язання існуючих конфліктів, насамперед врегулювання в Кореї та вирішення австрійського питання [19, col. 895, 897].

У. Черчилль вказував на помилковість твердження, що «з Радянською Росією нічого не може бути вирішено, поки все не буде вирішено. Вирішення двох чи трьох наших труднощів було б важливим здобутком для кожної миролюбної країни. Наприклад, мир у Кореї, укладення Австрійського договору: це може призвести до полегшення наших відносин на найближчі декілька років, що само по собі може відкрити нові перспективи безпеки та процвітання всіх держав і кожного континенту» [19, col. 895]. Така конференція на найвищому рівні «повинна відбутися між провідними державами без тривалої затримки. Ця конференція не повинна перекриватися жорстким порядком денним або перетворюватися на лабіринти ... технічних деталей». Участь у конференції має приймати «якомога менша кількість держав та осіб. Вона повинна передбачати певну міру неформальності та ще більшу міру конфіденційності й замкнутості. Цілком може бути, що жодних жорстких угод досягти не вдасться, але серед тих, хто збереться разом, може виникнути загальне відчуття, що вони могли б зробити щось краще, ніж розривати людство, включно з ними самими, на частини» [19, col. 897].

І хоча під час тристоронньої зустрічі лідерів США, Великої Британії та Франції на Бермудах (4-7 грудня 1953 р.) Д. Ейзенхауер відхилив «сепаратну ініціативу» У. Черчилля про нормалізацію відносин з радянським блоком, під час «відлиги» 1950-х рр. відбулась низка міжнародних зустрічей і раундів переговорів на рівні міністрів закордонних справ і глав держав та урядів США, СРСР, Великої Британії та Франції. Серед з них варто відзначити найважливіші наради та зустрічі, зокрема:

- Нараду міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції (Берлін, 25.01 – 18.02.1954 р.).

- Женевську конференцію міністрів закордонних справ СРСР, КНР, Великої Британії, США і Франції за участі представників КНДР, Республіки Корея, ДРВ, Південного В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі (26.04 – 21.07.1954 р.).

- Нараду глав урядів СРСР, США, Великої Британії та Франції (Женева, 18 – 23.07.1955 р.).

- Нараду міністрів закордонних справ США, СРСР, Великої Британії та Франції (Женева, 27.10 – 16.11.1955 р.).

Наслідком цих зустрічей і переговорів стало підписання Женевських угод про завершення колоніальної війни Франції в Індокитаї, рішення про розділення і демілітаризацію В'єтнаму, нейтралітет Лаосу і Камбоджі та врегулювання австрійського питання на засадах Державного договору від 15.05.1955 р., що обумовлював розвиток Австрії як незалежної, демократичної, постійно нейтральної держави.

Утім ослаблення міжнародної напруженості мало частковий і хиткий характер, адже період 1954-1955 рр. був позначений відносно синхронною консолідацією блокових структур. 23 жовтня 1954 р. в Парижі був підписаний комплекс угод, за якими західнонімецька армія (Бундесвер) увійшла до західних військових структур, що супроводжувалося припиненням окупаційного режиму на території ФРН. Після вступу ФРН до НАТО питання про укладення мирного договору з Німеччиною втратило актуальність. Зміст німецького питання тепер зводився до співіснування двох державних утворень з різним суспільним устроєм. В другій половині 1950-х рр. США та їх союзники відхилили пропозиції НДР (червень 1957 р.) про створення конфедерації двох німецьких держав та СРСР про врегулювання статусу Західного Берліну (1958 р.).

Період «відлиги» супроводжувався масованим розгортанням ядерних озброєнь США у країнах Західної Європи та Туреччині. Відповідне рішення адміністрації Д. Ейзенхауера, ухвалене в липні 1953 р., мотивувалося компенсацією переваги СРСР у звичайних озброєннях.

У грудні 1957 р. Рада НАТО ухвалила рішення про розміщення американської тактичної ядерної зброї на території європейських країн-членів альянсу, хоча перевезення цих озброєнь до ФРН розпочалося з вересня 1953 р. Розгортання тактичних ядерних озброєнь в арміях країн НАТО обумовило постановку питання про їх подвійне підпорядкування (концепція nuclear sharing). Це питання зводилося до розподілу відповідальності в ухваленні

рішень про застосування зброї між вищим військовим керівництвом США та/або НАТО і командуванням місцевих військових підрозділів. В технічному відношенні можливість використання ядерних боєзарядів забезпечувалася подвійною системою активації їх кодів і замків.

У 1962 р. Меморандум про заходи в сфері національної безпеки № 160 (Permissive Links for Nuclear Weapons in NATO) передбачав, що вся ядерна зброя, що знаходилася в арміях європейських членів НАТО, має бути оснащена механічними чи електромеханічними «запобіжними замками» (Permissive Action Link, PAL).

Питання про подвійне підпорядкування ядерної зброї США в Європі стало предметом радянсько-американських переговорів з проекту Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Так, у листі президента Л. Джонсона голові Ради Міністрів СРСР О.М. Косигіну (вірогідна дата – січень 1966 р.) з боку США було висловлено зобов'язання не розповсюджувати ядерну зброю й не передавати національний контроль над американським ядерним озброєнням будь-якій країні, включно з ФРН.

Станом на середину 1960-х рр. це питання було формально вирішено при узгодженні статей 1 і 2 проекту Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Погодивши зміст їх формулювань, адміністрація Л. Джонсона фактично спростувала контроль над американськими ядерними силами з боку командування НАТО або окремих країн-членів, що було предметом суперечок з середини 1950-х рр.

Намагаючись перехопити політичну ініціативу, на Берлінській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954 р. керівництво СРСР запропонувало скликати загальноєвропейську нараду з питань безпеки. Позиція СРСР поєднувала конфронтаційний підхід (засоби тиску й політику з позиції сили) з деклараціями про мирне співіснування між двома системами. В першому випадку відповіддю на Паризькі угоди 1954 р. стало підписання Варшавського договору від 14 травня 1955 р., який оформив військовий союз СРСР і країн «народної демократії». У другому випадку

жестом радянського керівництва, що символізував зацікавленість у зменшенні міжнародної напруженості, стала ідея підписання договору про колективну безпеку в Європі [21].

Радянський проект передбачав, що європейські держави, які визнають цілі договору, включно з НДР і ФРН, візьмуть на себе зобов'язання утримуватися від нападу один на одного, а також декларують відмову від загрози силою та її застосування. Принцип колективної безпеки полягав у тому, що збройний напад на одну або декілька держав-учасниць договору мав розглядатися як напад на всіх учасників договору. В такому разі учасники договору в порядку здійснення ними права на індивідуальну або колективну самооборону мали надавати допомогу державі або державам, які зазнали нападу [22].

Спочатку СРСР пропонував надати США лише статус спостерігача, однак вже в березні 1954 р. погодився на їх повноцінне залучення до гарантійного пакту. Паралельно радянське керівництво висунуло відверто демагогічну пропозицію про вступ СРСР до НАТО.

Радянські пропозиції подавалися як альтернатива ремілітаризації Західної Німеччини. В 1955 р. СРСР пропонував поетапне створення європейської системи колективної безпеки в якості передумови возз'єднання Німеччини як країни з нейтральним статусом. Натомість західні держави наполягали на врегулюванні німецького питання на підставі «плану Ідена», який передбачав проведення вільних виборів, скликання Національних зборів, складання й ухвалення конституції, створення загальнонімецького уряду та підписання мирного договору. До того ж об'єднана Німеччина мала перебрати на себе зобов'язання ФРН, а СРСР у якості компенсації могли бути запропоновані певні «гарантії безпеки».

На Женевській нараді глав урядів 18-23 липня 1955 р. США, Велика Британія і Франція ігнорували радянські пропозиції щодо Загальноєвропейського договору з подальшими далекосяжними кроками, такими як виведення іноземних військ з територій країн-учасниць, розпуск

воєнних блоків та створення демілітаризованої нейтральної зони в центрі Європи. Водночас під час наради обговорювалися питання про контроль над озброєннями. З цього приводу лідери Великої Британії та Франції висловили зацікавленість у створенні «зони зменшеної напруженості» в Європі. Суттєвий конструктивний зміст мала ідея британського прем'єра Е. Ідена (міністр закордонних справ і заступник прем'єра у 1951-1955 рр., прем'єр-міністр у 1955-1957 рр.) укласти угоду про обмеження кількості військ та озброєнь в обох частинах Німеччини включно з системою взаємних інспекцій збройних сил обох блоків [23].

Під час наради Д. Ейзенхауер запропонував принцип «відкритого неба», який передбачав безперешкодну аерофотозйомку територій СРСР і США як спосіб інспекції важливих військових об'єктів. Хоча голова Ради Міністрів СРСР М. Булганін (1955-1958 рр.) висловив зацікавленість в обговоренні пропозиції американської сторони, перший секретар КПРС М. Хрущов відкинув цю ідею. Втім, всупереч позиції Москви, адміністрація США санкціонувала розвідувальні стратосферні польоти літаків Lockheed U-2 над територією СРСР, що свідчило про порушення радянського повітряного простору. Збиття американського розвідувального літака 1 травня 1960 р. започаткувало гучний скандал, який призвів до зриву наради глав урядів чотирьох великих держав 15 травня 1960 р. та нового спалаху конфронтації.

Відновлення процесу розрядки міжнародної напруженості відбулося лише наприкінці 1960-х рр. у формі переговорів про обмеження гонки озброєнь і підготовки загальноєвропейської конференції з питань європейської безпеки. Скликанню наради з питань безпеки і співробітництва передував перегляд «східної політики» ФРН, проголошений федеральним канцлером В. Брандтом (1969-1974 рр.), який супроводжувався визнанням НДР, укладенням чотиристоронньої угоди щодо Берліна та підписанням договорів з СРСР, Польщею і Чехословаччиною, які визнавали їх повоєнні кордони та символізували припинення стану війни з Німеччиною.

В цьому контексті підписання Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі стало символом проміжного й часткового врегулювання протиріч між Сходом і Заходом. Утім, спроба стабілізації біполярної системи на засадах проголошення мирного співіснування, не призвела до завершення «холодної війни». Гельсінкський Заклучний акт 1975 р. набув характеру рамкової міжблокової угоди, яка декларувала принципи європейської безпеки, засвідчила визнання політичних реалій, розмежування сфер впливу та зміцнення засобів довіри. Водночас підписання цього документу стало поштовхом до активізації ідеологічного змагання двох суспільних систем, поновлення гонки озброєнь і перенесення радянсько-американської конфронтації на країни «третього світу».

З точки зору політики США розрядка не вважалася фактором, який обмежує стратегічну мету глобального домінування. Впливові політичні кола з обох боків сприймали розрядку як складну шахову партію, в якій не може бути «нічийного», або взаємовигідного результату.

Нова фаза «холодної війни» наприкінці 1970-х рр. супроводжувалася загостренням американсько-радянського суперництва у військовій та політичній сферах, консолідацією НАТО, відновленням ідеологічного протистояння, застосуванням методів гібридної війни, масованої пропаганди та психологічних операцій. Поглиблення кризи в економіці СРСР та його східноєвропейських союзників, яка супроводжувалася внутрішньою демократизацією політичних систем, прискорило розпад соціалістичного блоку, а згодом і саморозпуск СРСР. Й хоча на певному етапі припинення «холодної війни» вважалося можливим на засадах двосторонніх домовленостей між США та СРСР, досягнутих під час зустрічі Дж. Буша-старшого і М.С. Горбачова на Мальті (2-3 грудня 1989 р.), самоусунення Радянського Союзу як політичної реальності зробило США одноосібним переможцем у понад 40-річному політико-ідеологічному протистоянні.

Оцінюючи витоки та зміст європейської політики США в умовах «холодної війни» доцільно зазначити, що США відігравали подвійну роль,

виступаючи багато в чому й ініціатором конфронтаційних тенденцій у формі стримування, і в значній мірі – об'єктом тиску з боку радянської політики у Європі.

Огляд тенденцій європейської політики США під час «холодної війни» дозволяє зробити низку висновків та узагальнень:

1. Європейська політика США формувалася під впливом реалій «холодної війни», які визначали розподіл континентального простору на сфери переважного впливу СРСР і США. Загострення конфронтації впродовж першої декади «холодної війни» супроводжувалося суттєвим скороченням проміжної, буферної смуги нейтральних і позаблокових країн.

2. В руслі своєї глобальної стратегії правлячі кола США в якості головної мети проголосили протидію комунізму, що обумовлювало більш чи менш послідовну конфронтаційну політику відносно СРСР і країн «народної демократії».

3. Основні цілі європейської стратегії США втілювалися в створенні блоку НАТО, який передбачав військово-стратегічну присутність і контроль США в євроатлантичному геополітичному регіоні.

4. Протидія впливу СРСР і усунення лівих від влади в країнах Західної Європи обумовили підтримку США проекту європейської інтеграції, яка сприяла прискоренню розвитку економік західноєвропейських країн і зближенню їх політичних систем.

5. В східноєвропейській політиці США домінував диференційований підхід, який передбачав сприяння внутрішній опозиції, заохочення лібералізації та дистанціювання політичних кіл країн регіону від СРСР і структур Варшавського договору.

6. З метою переконання радянського керівництва в доцільності політичних поступок висувалися ідеї фінляндизації східноєвропейських країн та відновлення їх самостійності в сфері міжнародних відносин. З початку 1950-х рр., починаючи від адміністрації Д. Ейзенхауера, надавалися запевнення

щодо нерозширення НАТО в разі виведення військ СРСР з країн Центральної та Східної Європи та розпуску радянського блоку.

7. Успішна реалізація європейської політики США була забезпечена низкою важливих чинників, включно з виснаженням радянської економіки внаслідок санкційних обмежень і маніпулюванням цінами на енергоносії, ментальною перемогою західних споживчих стандартів і способу життя, приходом до влади в СРСР політичного угруповання, зорієнтованого на ідеалістичне сприйняття міжнародних реалій та свідомі геополітичні поступки на користь західних структур.

8. Динамічні зміни в Східній Європі 1989-1990 рр., позначені стрімкою кризою комуністичних режимів, завершилися розпадом СРСР і зникненням біполярної міжнародної системи. Менше ніж через три роки після розпаду СРСР, у 1994 р. адміністрація США відмовилася від попередніх обіцянок про нерозширення НАТО, висловлених за президентства Дж. Буша-старшого. Такі дії мотивувалися посиленнями на зміну міжнародних реалій та прагнення російських політичних кіл до геополітичного реваншу, вимогами урядів самих країн Центральної та Східної Європи про надання гарантій безпеки, тиском з боку відповідних емігрантських громад у США та намірами продовження політики стримування щодо Росії.

Розділ 4. Зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної та Східної Європи в кінці 1940-х – першій половині 1950-х рр.

Після Другої світової війни європейські країни опинилися у скрутному економічному становищі, потребуючи допомоги для покращення свого добробуту. У світі поступово формувався біполярний міжнародний порядок, посилювалися тенденції «холодної війни».

Французька енциклопедія «Лярус» визначає «холодну війну» як період напруженості між США та Радянським Союзом, а також їхніми союзниками, який тривав майже півстоліття. Дві наддержави сформували два блоки, наділені значними військовими засобами, та захищали протилежні ідеологічні системи та економічні моделі (комунізм, з одного боку, і капіталізм, з іншого) [25]. Тобто для «холодної війни» як явища суттєвими чинниками були ідеологія та економіка.

Дослідженню зовнішньополітичних позицій провідних держав Західної та Східної Європи присвячені праці радянських, українських і закордонних науковців. Зокрема, вивченням політики Італії займалися Е. Маслова, В. Вдовиченко, Л. К'юнхардт, Ф. Ліберті, політики Франції – В. Антюхина-Московченко, Ф. Бозо, О. Лозовицький, Б. Моран, Н. Розанцева, А. Сидоров, Р. Февріє. Зовнішньополітичну стратегію повоєнної Чехословаччини досліджувала О. Пеленська.

Провідні держави Європи отримали допомогу від США та СРСР, водночас поступово стаючи сателітами супердержав. Втім, історична ретроспектива спростовує детермінізм та доводить, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної та Східної Європи мали специфічні особливості, притаманні кожній країні. Серед них можна виокремити Югославію, яка прагнула знайти свій особливий шлях на тлі «холодної війни», або Францію, у якій концепції атлантизму та європеїзму спричиняли жваві дискусії та розглядалися певним чином як протилежні, тоді як в Італії ці концепції розвивалися у гармонійному поєднанні.

Серед країн Західної Європи провідне значення мали зовнішньополітичні позиції трьох найбільших держав – Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Франції та Італії.

Після закінчення Другої світової війни перед Сполученим Королівством постала необхідність побудови системи колективної безпеки, яка б могла захистити британську державу та її сусідів у Західній Європі від потенційного військового вторгнення СРСР. Глобальний конфлікт виснажив британську

економіку. Більшість британського істеблішменту розуміла, що Велика Британія не зможе самостійно вести війну проти СРСР та втримати свої колоніальні володіння, в яких розросталися рухи за національне самовизначення. Так само в британському уряді зробили висновки стосовно помилок допущених після Першої світової війни у зовнішній політиці.

З позиції сучасності зрозуміло, що формування НАТО та трансатлантичної системи колективної безпеки було неминучим. Спроби домовитися з радянським урядом вже тоді скептично сприймалися західними державами і подальше встановлення маріонеткових комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи тільки підтвердило експансіоністські плани СРСР. Якщо ж розглядати проекти створення окремого європейського альянсу як «третьої сили», то від цих ідей швидко відмовилися. Держави Західної Європи були спустошені після глобального конфлікту і будь-який реалістичний аналіз підтверджував, що в них не було ані економічних, ані військових можливостей самостійно зупинити радянську агресію. Вже наприкінці Другої світової війни британські урядові аналітики почали досліджувати можливий конфлікт з СРСР і рекомендували створити так звану Західну групу держав до якої б входили Велика Британія, Франція, Норвегія, Данія, Бельгія та Нідерланди, яка б співпрацювала зі США. Теоретично Велика Британія могла б стати світовою державою, рівною США, але це б вимагало активної співпраці домініонів Британської імперії з метрополією, водночас на практиці вони не бажали брати будь-яких зобов'язань у цьому питанні [26, р. 29].

Власне у цьому ключі й відбувалося формування британської безпекової стратегії. Ключовою фігурою у даному процесі був британський міністр закордонних справ Е. Бевін, який досить швидко зрозумів, що Радянський Союз навряд чи зупиниться на Східній Європі. Й тому Сполучене Королівство мало розпочати військову кооперацію з країнами Західної Європи, з англо-французьким альянсом в якості основи [26, р. 49], та залучити до цього процесу

США які мали потужну економіку та армію, здатні зупинити потенційну радянську агресію. Варто зазначити, що це не був одномоментний процес.

У Великій Британії скептично поставилися до пропозиції Б. Монтгомері про постійне розміщення британських військ у Європі. Командувач Королівськими повітряними силами А. Теддер і командувач ВМФ Д. Канінгем висловлювали занепокоєння, що у такому разі більшість оборонного бюджету країни витрачатиметься на утримання армії [27, р. 116]. Тим часом новий лейбористський уряд К. Еттли сподівався уникнути конфронтації у повоєнній Європі.

Погіршення зовнішньополітичної ситуації було пов'язано з невдалими результатами Московської конференції міністрів закордонних справ США, СРСР, Великої Британії та Франції у березні 1947 р., на якій мали бути узгоджені мирні договори з Німеччиною та Австрією. Західні держави звинувачували СРСР у спробі встановити в об'єднаній Німеччині прорадянський режим, що вважалося недопустимим з їхніх міркувань національної безпеки. Наступна конференція у Лондоні також завершилася провалом. Водночас почало зростати занепокоєння стосовно підривної діяльності радянських спецслужб у західних країнах. Французький та британський уряди вважали можливим початок громадянської війни у Франції між республіканським урядом та комуністами, що створило б ідеальні умови для радянської експансії [27, р. 116].

За цих обставин у британському істеблішменті почав формуватися новий консенсус з питань національної безпеки, який, великою мірою, продовжує існувати до сьогодні. Було ухвалено підхід, згідно якого Велика Британія, США та країни Європи, які не контролювалися СРСР або не дотримувалися політики нейтралітету, мали стати членами західного оборонного альянсу. Напад на будь-яку з країн цього союзу мав розглядатися як напад на інших учасників, зокрема США. Подібна система безпеки стала надійним гарантом стримування потенційної радянської агресії, оскільки конфлікт з будь-яким членом НАТО автоматично призводив би до конфлікту з ядерною державою.

Кооперація між західними державами була спрямована на забезпечення військової та економічної безпеки. Військова безпека розбудовувалася навколо військового блоку НАТО, який став фундаментом трансатлантичної системи колективної безпеки. Британський істеблішмент відмовився від альтернативної концепції англо-французького альянсу, дійшовши висновку, що європейські держави не зможуть самостійно дати відсіч Радянському Союзу. З подібних міркувань Сполучене Королівство завжди намагалося зупинити будь-які спроби створення альтернативної європейської системи колективної безпеки без участі США. Британський уряд вважав ці ідеї прямою загрозою національній безпеці, яка б теоретично могла призвести до повторення ситуації 1940 року, коли Сполучене Королівство було вимушене самостійно захищатися від Третього Рейху. Для вирішення цієї проблеми британський уряд ініціював підписання Дюнкерського (4 березня 1947 р.) [28] та Брюссельського договорів (17 березня 1948 р.) [29]. Перший договір був спрямований на взаємну співпрацю та оборону між Сполученим Королівством та Францією. Офіційно він мав попередити повторення німецької агресії, але дослідники вважають, що це був лише формальний привід і справжньою загрозою обидві країни вважали Радянський Союз [30]. Своєю чергою Брюссельський договір був підписаний Великою Британією, Францією, Нідерландами, Бельгією та Люксембургом й заклав основи Західноєвропейського союзу – оборонного союзу держав Західної Європи. Хоча після заснування НАТО ЗЄС був поступово витіснений на другий план, варто зазначити, що саме цей договір продемонстрував США готовність західноєвропейських держав захищатися від радянського впливу [26, р. 55, 75] та зробив можливим створення НАТО у 1949 р.

Забезпечення економічної безпеки було покладено на план Маршалла – історично безпрецедентну програму економічної допомоги, спрямовану на відбудову європейських країн, зруйнованих під час Другої світової війни. В умовах біполярного протистояння США та Велика Британія мали продемонструвати свої добрі наміри та переваги демократії та капіталізму над

нацизмом і комунізмом. Варто зазначити, що початково західні уряди планували реалізувати план Моргентау [31], який пропонував перетворити Німеччину на аграрну країну, але досить швидко стало зрозуміло, що це призвело б до радикалізації настроїв німецького населення та повторення помилок Версальської конференції 1919 р. у ще більших масштабах. Фінансова допомога за планом Маршалла навпаки дозволила досить швидко відновити добробут західноєвропейських країн та закласти фундамент для євроінтеграційного проекту. Розробники плану вважали, що знищення тарифних бар'єрів та економічна кооперація об'єднують європейські країни системою економічних зв'язків, що зробить нову війну неможливою.

Британський істеблішмент позитивно сприйняв план Маршалла [32], який допоміг відбудувати британську економіку та стабілізував західноєвропейські держави. Проте до ідеї європейської інтеграції британський уряд поставився скептично. Американські урядовці вважали, що економічна та політична інтеграція європейських держав зробить їх сильнішими та захистить від підривного впливу Радянського Союзу. Сполучене Королівство, водночас, продовжувало вважати себе світовою державою і не хотіло брати на себе будь-які зобов'язання в Європі, окрім безпекових у межах НАТО.

Цим протиріччя між союзниками не обмежувалися. Після прийняття Акту МакМагона у 1946 р. [33, р. 63] США відмовилися надати Великій Британії доступ до своїх ядерних технологій. Тому в 1947 р. Лондон розпочав свій власний атомний проект, який дозволив Великій Британії стати ядерною державою [34, р. 134]. До того ж, британський уряд мав певні сумніви стосовно надійності США як партнера і вважав, що Вашингтон схильний до занадто агресивних дій у зовнішній політиці. Однак, ці суперечності не зменшували взаємну зацікавленість обох держав у продуктивній співпраці.

25 лютого 1948 р. у Чехословаччині відбувся державний переворот, який призвів до встановлення в країні комуністичного режиму. Це підтвердило занепокоєння держав Заходу стосовно справжніх намірів Радянського Союзу. Невдовзі після цього Е. Бевін надіслав Вашингтону пропозиції стосовно

активної участі США у створенні системи колективної безпеки в Європі. Під час переговорів у Вашингтоні (22 березня – 1 квітня), були узгоджені рамки Північноатлантичного договору [26, р. 94]. Тим часом, Москва продовжувала спроби тиснути на західні уряди стосовно німецького питання, розпочавши блокаду Західного Берліну. Берлінська криза підтвердила необхідність постійної військової присутності США та Великої Британії у Європі. Саме під час радянської блокади Західного Берліну Вашингтон розмістив на британських військових базах бомбардувальники як інструмент стратегічного стримування. Після Берлінської кризи будь-які сумніви у необхідності трансатлантичної системи колективної безпеки відпали. 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні було підписано Північноатлантичний договір який оформив створення НАТО в якості оборонного альянсу західних держав. Створення військово-політичного союзу стало логічним розвитком ідей, закладених у «Довгій телеграмі» Дж. Кеннана [35], в якій він закликав стримувати радянську експансію вздовж кордонів Радянського блоку. Британська політична еліта ж сподівалася, що це дозволить уникнути помилок кабінетів С. Болдуїна і Н. Чемберлена та їхньої політики «умиротворення» [36, р. 118].

Для Великої Британії співробітництво зі США стало аксіомою з 1945 р., оскільки стратегічні цілі держав збігалися у необхідності захистити себе від соціалістичного табору. Єдине що непокоїло британський уряд, це можлива занадто різка реакція Вашингтону на політичні кризи. У 1950 р. збройні сили прорадянської КНДР почали вторгнення у Південну Корею, що стало початком Корейської війни (1950-1953 рр.). Збройні сили США та Великої Британії приймали участь у бойових діях на боці Південної Кореї під егідою ООН. Під час цього конфлікту постало питання про можливість застосування ядерної зброї. Адміністрації Г. Трумена довелося надати усні гарантії Великій Британії та Канаді, що будь-яке використання ядерної зброї буде узгоджуватися з союзниками. Власне, починаючи з цього моменту британські дипломати почали вважати себе стримуючою силою, яка має бути готовою зупинити США від необдуманих рішень [36, р. 129].

У 1951 р. консерватори одержали перемогу на парламентських виборах і У. Черчилль знову обійняв посаду прем'єр-міністра. В країні оформився консенсус з питань зовнішньої політики, який сам У. Черчилль характеризував як концепцію трьох кіл. Згідно цієї концепції існувало три пріоритетні напрямки британської зовнішньої політики – США, Європа та Співдружність. США були пріоритетним союзником, з яким розбудовувалися «особливі відносини» і відбувалася активна співпраця у військовій та економічній сфері. Для США Велика Британія, в свою чергу, була ключовим партнером в Європі, через якого вона розбудовувала свої відносини з країнами європейського континенту. Важливість європейського континенту для Сполученого Королівства також була цілком очевидною в силу геополітичних причин. Від стабільності демократій Західної Європи залежала національна безпека Великої Британії. Ці країни були важливими торговельними партнерами. Країни Співдружності продовжували підтримувати зв'язки з метрополією та надавали Великій Британії та її союзникам можливості для стримування радянського впливу. Однак вже тоді в силу об'єктивних причин почали проявлятися перші ознаки поступового занепаду Британської колоніальної імперії. Британський істеблішмент розумів, що виснажена війною країна не зможе силоміць утримувати під контролем свої колоніальні володіння. Британські уряди були змушені почати підготовку до процесу деколонізації, який мав на меті зберегти британський економічний та політичний вплив в Африці та Азії й підготувати місцеве населення до незалежності.

Таким чином, після завершення Другої світової війни розпочався закономірний процес встановлення нової системи колективної безпеки, яка мала попередити повторення глобального конфлікту та стати відповіддю на виклики нового біполярного світового порядку. Велика Британія відмовилася від альтернативних концепцій та погодилася на трансатлантичну систему колективної безпеки, яка б об'єднувала усі країни Заходу навколо США в якості лідера. У цій системі Сполучене Королівство бачило себе в якості сполучної ланки між Америкою та Європою, яка мала пом'якшувати

протириччя та підтримувати єдність НАТО. Окрім того, британський істеблішмент намагався зберігати певну свободу маневру у зовнішній політиці, якщо це було виправдано з політичної та економічної точок зору.

Сполучене Королівство створило власний ядерний арсенал, який став важливою складовою безпекової стратегії держави. Велика Британія доклала значних зусиль для розбудови британсько-американських «особливих відносин». Ядерна політика Великої Британії від самого початку розвивалася під егідою особливого партнерства зі США. Велика Британія була першою державою, яка в 1948 р. надала свою територію для розміщення американської ядерної зброї та бомбардувальників як засобів доставки. Прикметною рисою ядерною політики Великої Британії було її узгодження з відповідними планами США та НАТО [37]. В економічній сфері британський істеблішмент відмовлявся від участі в євроінтеграційному проєкті, оскільки не бажав обмежувати британський суверенітет.

Сполучене Королівство має на озброєнні ядерні боєголовки власного виробництва. Хоча ядерні боезаряди вироблені у Великій Британії, їхні корпуси виробляються в США та ідентичні корпусам американських боєголовок.

Стратегічне партнерство Великої Британії із США поширюється й на сферу розвідувальної діяльності, прикладом чого стало укладення таємної угоди (UK-US Agreement, 1947 р.), яка започаткувала створення розвідувальної системи «Ешелон», яка об'єднала ресурси двох країн для глобального електронного спостереження. У цю систему входять з боку США – Агентство національної безпеки, з боку Великої Британії – Центр урядового зв'язку Великої Британії. Пізніше до системи приєдналися Канада, Австралія і Нова Зеландія. Прикметно, що «Ешелон» було утворено з підрозділів технічної розвідки США та Великої Британії, заснованих у період Другої світової війни. У цьому контексті зауважимо, що система створена країнами англосаксонського світу. Зі свого боку Франція не бере участі в проєкті, хоча ця країна має заморські території, де розміщено засоби технічного устаткування.

Деякі фахівці стверджують, що Франція має свою систему спостереження – французький аналог «Ешелону», хоча й з обмеженими можливостями.

На відміну від США та Великої Британії, для повоєнної Франції стратегічним завданням вважалося повернення до клубу великих держав. Лідер французького опору Ш. де Голль не брав участі в Ялтинській конференції 4-11 лютого 1945 р. З цього приводу французькі історики висувують різноманітні гіпотези. Почесний професор університету Париж І Пантеон-Сорбонна Р. Франк вважає, що Ф.Д. Рузвельт під впливом французів, які перебували у США, вважав Ш. де Голля авторитарним диктатором [38].

Водночас державний секретар США Е.Р. Стеттініус писав про доцільність допомоги для Франції у відновленні її колишніх позицій, «і наш уряд, безсумнівно, отримає більше від ставлення до Франції, враховуючи її потенційну потугу і вплив» [38]. Британський прем'єр У. Черчилль також вважав за доцільне підтримати відновлення міжнародного статусу Франції в якості союзника проти СРСР.

Попри відсутність Ш. де Голля, Франція отримала в Ялті значні переваги: статус постійного члена майбутньої Ради безпеки ООН, окупаційну зону в Німеччині, місце в Об'єднаній контрольній раді Німеччини. Для зовнішньополітичної стратегії Франції було притаманне прагнення гарантувати участь країни у заснуванні ООН, отримати статус постійного члена Ради безпеки ООН та право вето.

З 25 квітня по 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско відбулася міжнародна конференція із заснування ООН. Франція зайняла ризиковану для свого статусу позицію, відмовившись бути запрошуючою стороною. Таким чином, чотири країни: Велика Британія, Китай, СРСР та США запрошували інші країни на цей захід. У конференції брали участь 50 країн. Утім, французька делегація виявилася однією з найактивніших, зокрема й у внесенні поправок. Оскільки для Ш. де Голля першочерговим завданням було повернення країні статусу великої держави, неабияку значущість для тимчасового уряду Франції мало обстоювання статусу французької мови як робочої мови ООН. Французька мова

– традиційна мова дипломатичного спілкування, почала втрачати свій престиж ще 1940 р. після окупації нацистською Німеччиною. Для англосаксонського світу використання англійської мови як єдиної мови майбутньої ООН було цілком прийнятним варіантом. У цьому питанні Франція знайшла підтримку з боку СРСР, Канади, Чилі, Венесуели та Перу. СРСР запропонував 5 офіційних мов ООН, а французька отримала статус робочої мови. 26 червня 1945 р. було підписано Статут ООН, що знаменувало завершення конференції у Сан-Франциско. Тимчасовий уряд Франції на чолі з Ш. де Голлем та міністром закордонних справ Ж. Бідо ратифікував Статут.

Згідно аналізу французького науковця А. Гроссера, у цілому підсумок був сприятливим для Франції: через п'ять років після розгрому, через рік після звільнення, Франція стала однією з п'яти великих держав з правом вето в Раді безпеки ООН [39, с. 62].

Ж.-О Бідо, який отримав керівництво зовнішньою політикою у складі тимчасового уряду Ш. де Голля з серпня 1944 р., був також прем'єр-міністром Франції з 23 червня по 28 листопада 1946 р. Маючи пріоритетом обстоювання національної незалежності він намагався провадити політику рівноваги відносно Заходу та Сходу. Втім, це ставало все більш складним з огляду на посилення радянсько-американського суперництва. Партії коаліційного уряду Франції хотіли забезпечити незмінність зовнішньої політики, проте постали перед проблемою розходжень щодо основних зовнішніх викликів, серед яких: відносини з СРСР, питання Німеччини, відносини з англосаксонським світом.

Події у Франції у 1947 р. відбулися на тлі радикалізації міжнародної ситуації та початку справжньої «холодної війни». 1947 рік був одним з найважчих років у новітній історії Франції. Деякі історики називають його «жахливим роком» чи «роком усіх небезпек». Війна тільки що закінчилася, залишивши країну частково зруйнованою. Виробництво скорочувалося. За один рік роздрібні ціни подвоїлися. Для того, щоб продовжувати працювати, державні підприємства значно збільшили ціни. Країна жила тільки за рахунок

купівлі зернових і вугілля в США, використовуючи свої останні грошові резерви. В 1945-1947 рр. дефіцит торгового балансу подвоївся.

16 січня 1947 р. соціаліст В. Оріоль був обраний президентом Республіки. На початку 1947 р. політична система Франції базувалася на розподілі влади між трьома партіями: соціалістичною (Section Française de l'Internationale Ouvrière; СФІО), християнською МРП (Le Mouvement républicain populaire) та Комуністичною партією, які формували урядову коаліцію. Втім, у трипартійній системі виникли проблеми через різні погляди на зовнішньополітичну стратегію Франції. Прем'єр-міністр П. Рамадье переконував уряд погодитися на план Маршалла, висловлював підтримку «доктрині Трумена», але міністри-комуністи були проти цього курсу. До того ж, різні погляди на вирішення соціально-економічних проблем поглибили протистояння.

Врешті, декрет усунув з уряду міністрів-комуністів, а парламент підтримав це більшістю. Конфлікт загострився. Віце-прем'єр уряду Четвертої республіки комуніст М. Торез оголосив, що на часі створення демократичного уряду, з провідною роллю робітничого класу. У результаті страйки вибухнули по всій Франції. Економічна та соціальна ситуація ще більше погіршилася, розповсюджувалося насилля. Були атаковані телефонні станції на Монмартрі і Маркадети в Парижі, а також у Безьє.

Каталізатором напруження стали події 1947 р., які ознаменували загострення протистояння між Заходом і Сходом. 12 березня 1947 р. президент США Г. Трумен оприлюднив доктрину, спрямовану на «стримування» СРСР у світі. У її розробці взяли участь Дж. Кеннан, А. Даллес, Л. Хендерсон та Д. Ачесон. З погляду Заходу доктрина допомоги країнам, яким загрожував комунізм, та підтримка антикомуністичних режимів цілком вписувалися у логіку початку «холодної війни». 10 березня – 24 квітня 1947 р. у Москві відбулася четверта сесія Ради міністрів закордонних справ держав-союзниць у Другій світовій війні. Представники Франції відчували погіршення відносин Заходу зі Сходом та його наслідки для Франції. Конференція виявилася провальною. Французька сторона була невдоволена відсутністю радянської

підтримки у своїх вимогах щодо Саару, що підштовхувало Францію до активізації взаємодії з англосаксонськими союзниками у вирішенні німецького питання.

4 березня 1947 р. у Дюнkerку було підписано французько-британську угоду про союз і взаємодопомогу. Її метою було опрацювання в рамках колективної безпеки, на основі Статуту ООН, взаємних і спеціальних гарантій для запобігання відродженню небезпеки з боку Німеччини за умови її можливого об'єднання за згодою з боку СРСР. На момент підписання зазначеної угоди міністри закордонних справ Франції та Великої Британії висловили бажання, щоб ця гарантія була затверджена шляхом укладання чотиристоронньої угоди з умовами і способами роззброєння і демілітаризації Німеччини [40]. Пакт вступив в дію 8 вересня 1947 р.

На початку «холодної війни» між Заходом та Сходом вибір Франції обумовлювався її історичною належністю до Заходу. У повоєнний період французькі політичні кола та оточення Ш. де Голля висловлювали занепокоєння з приводу посилення радянської загрози та небезпеки гіпотетичного відродження німецького мілітаризму. Французький дослідник Ф. Бозо зазначав, що еволюція зовнішньої та внутрішньої політики Франції протягом 1947 р. свідчила про усвідомлення невідворотного характеру протистояння блоків та неможливість для Франції уникнути цієї нової геополітичної реальності [41, р. 24].

Аналізуючи вибір Францією табору у «холодній війні» необхідно мати на увазі й очевидний економічний вплив США на Францію за несприятливої фінансово-економічної ситуації. США надавали Франції довготермінові займи. Голова Тимчасового уряду Франції Л. Блюм під час перемовин у Вашингтоні наголошував: «...необхідно, щоб ви зрозуміли, що, якщо Франція не отримає фінансової та матеріальної допомоги від США, то вона внаслідок матеріального зубожіння та відчуваючи повну відсутність моральної підтримки опиниться у такому стані, відносно еволюції якого неможливо висловити втішні розумні прогнози» [42, с. 149].

Окрім цього до середини 1947 р. у Франції залишалися підрозділи американської армії. 4 квітня 1949 р. Р. Шуман від імені уряду Франції підписав Північноатлантичний договір. Однак вже невдовзі Франція у статусі члена НАТО почала провадити «особливу» політику. Навіть до теперішнього часу деякі французи не в змозі відповісти на запитання: чи є Франція членом НАТО. Однак на початковому етапі становлення Північноатлантичного альянсу певні французькі політики мали значні очікування зиску для Франції від членства у блоці. Наприклад, секретар виконавчої комісії Партії радикалів Ж. Кутар оголосив під час доповіді у листопаді 1949 р. на з'їзді партії у Тулузі: «Я стверджую, що цей пакт захищає не тільки Францію, він захищає також нашу Північну Африку!» [43, с. 175].

На тому ж заході Партії радикалів доповідач з питання національної оборони А. Лоран-Ейнар підкреслював: «Чи можна уявити таку країну, як наша, автономною у військовому відношенні? Це неможливо економічно. Самостійні військово-повітряні сили потребують атомних бомб. Ми їх не маємо! Звідси випливає, що наші власні засоби повинні бути доповненими у рамках Брюссельської угоди та Атлантичного пакту технічною допомогою, без якої військова коаліція є немислимою» [43, с. 177]. Втім, згодом перебіг подій показав, що саме Франція є цілком здатною опанувати повний ядерний цикл та посісти місце третьої ядерної потуги світу.

Варто зазначити, що окремих політиків непокоїла гіпотетична можливість міжнародної напруги через підписання угоди Північноатлантичного альянсу. Зокрема, депутат МРП Буле заявив, що «система союзів вже призвела до двох війн. Я побоююсь, що ця угода знов призведе до нової війни. Атлантична угода вводить нас у замкнене коло озброєного миру і знов викликає гонку озброєнь ...Якщо Атлантичну угоду буде ратифіковано, то знову поглибитися міжнародне напруження. І навпаки, якщо Франція відмовиться підписати її, народ зітхне з полегшенням та звільниться від занепокоєння» [43, с. 177]. Згідно оцінки вітчизняного дослідника О. Лозовицького, Франція, вступивши до атлантичної спільноти, на

тривалий час відмовилася від незалежного зовнішньополітичного курсу, ідучи у фарватері глобальної політики США. Ця орієнтація була зумовлена потребами повоєнної Франції в економічній підтримці та координації протидії національно-визвольним рухам. О. Лозовицький вважає, що це призвело до втрати зовнішньополітичної самобутності, а згодом – до розміщення американських військ на території Франції. В часи «холодної війни» подібні заходи містили військову небезпеку й значно погіршували взаємини з Радянським Союзом. Цьому також сприяла і беззастережна підтримка Францією нової республіканської адміністрації США на чолі з Д. Ейзенхауером, що взяла курс на створення блоків [44].

У Франції розроблялися плани створення європейських оборонних структур. Зокрема, прем'єр-міністр Р. Плевен, виступаючи перед парламентом Франції (24 жовтня 1950 р.), запропонував план «європейської армії», у розробці якого взяв участь Ж. Моне. Передбачалося, що невеликі національні підрозділи будуть об'єднуватися у великі змішані формування. Політичні інститути об'єднаної Європи будуть пов'язаними з європейською армією. Р. Плевен запланував створення Європейського оборонного співтовариства з об'єднаними збройними силами Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу, з Радою міністрів, Асамблеєю та спільним міністром оборони. Втім, Велика Британія піддала проект критиці [45].

Російський незалежний військовий оглядач О. Сидоров вважає, що Франція після Другої світової війни намагалася не лише брати участь в інтеграції, а й визначати її спрямованість та ставити на службу національним інтересам. А метою найбільш поважних президентів Франції Ш. де Голля та Ф. Міттерана, які мали глобальний погляд на політику, було перетворення європейського угруповання на «трамплін» для посилення впливу Франції. Обидва в різних історичних умовах та з різними результатами спиралися на французько-німецьку вісь. Як стверджує О. Сидоров, для післявоєнного керівництва Франції визначальним став європоцентричний підхід, який мав адаптивний характер. Серед об'єктивних характеристик цього підходу була

зміна зовнішніх та внутрішніх умов, трансформація старих та формулювання нових цілей політики. А серед суб'єктивних – залежність від характеристик влади, тобто від лідера. О. Сидоров вважає, що спадкоємність зовнішньої політики Франції у європейських справах, переважання інтеграційних тенденцій пояснювалося особистими проєвропейськими установками Ж. Бідо та Р. Шумана, які керували зовнішньою політикою Франції в 1946-1954 рр. [46, с. 115-116].

На зовнішньополітичне позиціонування Франції суттєво вплинула колоніальна війна у В'єтнамі. Хоча генерал Ш. де Голль наголошував на потребі становлення Європи як третього незалежного центру сили, Франція отримувала значну допомогу з боку США. В'єтнам перебував у складі колоніальної імперії Франції з другої половини XIX ст. 2 вересня 1945 р. відбулося проголошення незалежної Демократичної Республіки В'єтнам. У грудні 1946 р. Франція розпочала війну у В'єтнамі. За чотири роки – з 1950 по 1954 рр. Франція отримала військову допомогу від США на 3 млрд. доларів. США фактично сплачували переважну більшість витрат на війну, за умов, коли у самій Франції війна проти В'єтнаму була непопулярною. Поразка французів у битві при Д'єнб'єнфу (13 березня – 7 травня 1954 р.) призвела до підписання 21 липня 1954 р. Женевських угод. В'єтнам підлягав тимчасовому розподілу на дві частини по 17-й паралелі. В'єтнамська народна армія перегрупувалася на північ, а на півдні розміщувалися сили Французького Союзу.

Необхідно звернути увагу й на поширення у Франції антиамериканських настроїв. Серед їх причин дослідники називають те, що посилення ролі США у міжнародних подіях, включно з ініціативами президента США В. Вільсона на Паризькій мирній конференції 1919 р., змушували французьку еліту відчувати загрозу позиціонуванню їх країни як великої держави. Антиамериканським настроям сприяла незгода президента США Ф. Д. Рузвельта на участь Ш. де Голля у конференціях «Великої трійки» у Ялті та Потсдамі у 1945 р. Згодом, у 1958 р. США відмовилися від створення американсько-британсько-французького керівництва в рамках НАТО [47, с. 67].

Після закінчення Другої світової війни зовнішня політика Італійської Республіки орієнтувалася на участь у НАТО та Європейському об'єднанні вугілля і сталі (ЄОВС). Італія втратила багато міжнародних амбіцій та повинна була обрати сторону з огляду на виникнення «холодної війни». Італійська зовнішньополітична стратегія скеровувалася на участь у міжнародних організаціях та взаємини з регіонами, які мали суттєву значущість для стратегічних інтересів країни, а саме: з Північною Африкою під впливом географічного чиннику та Близьким Сходом – через енергетичний чинник. Відмовившись від прагнення до домінування, Італія шукала можливості для гарантування безпеки та стабільності, необхідних для відновлення країни, через систему союзів.

Співробітництво зі США було пріоритетним для Італії. Партнерство Італії зі США не має такого історичного підґрунтя, як, наприклад, культурна та мовна близькість між США та Великою Британією або давній військовий союз США з Францією. У Другій світовій війні США та Італія були супротивниками. Після цього відбулися докорінні зміни. Завдяки участі у плані Маршалла Італія досягла значного економічного успіху та стала однією з найпотужніших економік Європи. А. де Гаспері, лідер християнських демократів, найвпливовішої політичної партії країни, сформував 8 урядів і був тривалий термін прем'єр-міністром Італії. У повоєнні роки йому вдавалося майстерно маневрувати під час протистояння лівих та правих та скеровувати зовнішньополітичні зусилля на розбудову НАТО та європейську інтеграцію. Для А. де Гаспері Європа була не вибором для Італії, а імперативом. Хоча А. де Гаспері діяв за умов, коли у зруйнованій війною країні зберігалася напружена соціальна ситуація, а Комуністична партія мала значний вплив, йому вдавалося вдало поєднувати євроатлантичний та європейський напрями зовнішньополітичної стратегії. Російська дослідниця О. Маслова зазначає, що зовнішня політика Італії з середини ХХ ст. характеризувалася двома концептуальними підходами. Першим був атлантизм, що полягав у пріоритетності взаємин зі США та участі у НАТО (з 1949 р.). Іншим був

європеїзм, тобто розбудова та зміцнення європейської інтеграції із заснування та вступу у 1957 р. в Європейське економічне співтовариство. Ці два зовнішньополітичних пріоритети розглядалися як взаємодоповнюючі, а не взаємовиключні [48].

А. де Гаспері та міністр закордонних справ К. Сфорца повинні були подолати численні перешкоди на шляху євроатлантичної інтеграції, серед яких: наявність у громадській думці прихильності до нейтралітету, відсутність підтримки західних країн, окрім Франції. Зокрема, Велика Британія вважала, що участь Італії у Північноатлантичному альянсі змусить його опікуватися середземноморським фронтом, коли очікуваний внесок Італії в оборону був несуттєвим. Втім, допомога Франції та лобі італійської діаспори в США сприяли вступу Італії до НАТО. Підписання Північноатлантичного договору 4 квітня 1949 р. та Римського договору 25 березня 1957 р. визначили доміанти зовнішньополітичної стратегії Італії. До підписання Римського договору було пройдено довгий та складний шлях, та Італія не відмовлялася просувати власне бачення майбутнього Європи [49]. Зокрема, Італія сприймала себе як культурну колыску Європи та рушій об'єднання на федеративних засадах, що надало б певну нову форму давній римській ідеї союзу (*foedus*) [50].

Заради втілення ідей європейської інтеграції А. де Гаспері та К. Сфорца мали переконати громадську думку у гіпотетичних зисках від участі у розбудові спільної Європи. «Маніфест Вентотене» став документом, в якому було викладено італійську концепцію європеїзму. Італійські інтелектуали А. Спінеллі, Е. Россі, Є. Колонні під час свого вимушеного заслання на острів Вентотене в роки фашистського режиму працювали над розробкою «Маніфесту». Вони переконували, що єдиним засобом запобігання нових війн та забезпечення добробуту є розбудова федеративного майбутнього європейського континенту. Принагідно італійці пишуться тим, що їхні співвітчизники закликали до об'єднання Європи задовго до появи робіт Ж. Моне та Р. Шумана.

18 липня 1948 р. тодішній міністр закордонних справ Італії К. Сфорца виступив з промовою в університеті Перуджі, щоб висвітлити італійські підходи щодо майбутнього Європи. Основоположним постулатом промови було твердження, що війну програла не італійська нація, а фашистський режим. Розбудова спільної Європи спонукала до уникнення нових війн, водночас поставивши Італію на один рівень з Францією та Німеччиною. Окрім того, Італія завдяки «Маніфесту Вентотене» могла висловлювати претензії на ідейну першість у розробці концепції європейської інтеграції. Зі вступом в НАТО та заснуванням ЄОВС Італія обрала сторону у «холодній війні».

Італія є державою середнього рівня. З одного боку, переможена у Другій світовій війні, Італія не мала постійного місця у Раді безпеки ООН та не стала ядерною державою, а з іншого – досягла значних успіхів у розвитку економіки, що стабілізувало її стратегічне становище. На відміну від Великої Британії, яка залежна від постачання складових для своїх ядерних сил зі США, та Франції, яка побудувала власний ядерний арсенал, Італія не мала ядерних амбіцій.

На встановлення та розвиток стратегічного партнерства Італії зі США вплинули декілька чинників, серед яких: геополітичне становище країни, яке було важливим для США з огляду на подальше розміщення там американських військових баз та налагодження співпраці у врегулюванні регіональних криз, важкий стан післявоєнної італійської економіки, який спонукав до залучення зовнішньої фінансової підтримки. На думку науковця Ж.-П. Дарні, за часів «холодної війни» Італія стала «авіаносцем» США у Середземномор'ї в контексті того, що Югославія за правління Й. Броз Тіто сприймалася як небезпека на кордонах західного блоку [51, р. 79]. Це зумовлювало важливе значення Італії на південному фланзі НАТО. Суттєвою складовою стратегічного партнерства Італії зі США у військовій царині стало розміщення в Італії бази 6-го американського флоту. Невдовзі після закінчення Другої світової війни ескадра військово-морських сил США, яка перебувала у Середземному морі, була перетворена на 6-й американський флот. До 2004 р. штаб-квартира флоту знаходилася в італійському місті Гаєта.

На думку дослідниці В. Вдовиченко, атлантизм та європеїзм як два основні вектори зовнішньої політики Італії слугували засобами впливу на двосторонні відносини зі США, а також важелем, за допомогою якого Італія хотіла здобути лідерство у процесі європейської інтеграції [52]. Утім, в Італії концепції атлантизму і європеїзму не були настільки антагоністичними, як у Франції.

Створення ФРН та НДР 1949 р. створило підстави для формування зовнішньополітичного курсу двох німецьких держав, які до того часу перебували в стані розподілу на 4 окупаційних зони. Західна Німеччина отримала допомогу згідно з планом Маршалла у 1947 р. Цей чинник та участь у Договорі про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі активізували відбудову промисловості. З утворенням ФРН перспектива створення західнонімецької армії неабияким чином непокоїла Францію.

К. Аденауер, канцлер ФРН у 1949-1963 рр., у 1951-1955 рр. обіймав також посаду міністра закордонних справ ФРН. Згідно з Люксембурзькими домовленостями 1952 р. в Німеччину повернулися 5 млн. вимушених переселенців з країн Східної Європи. Примирення з Ізраїлем сприяло покращенню міжнародного іміджу ФРН. У 1955 р. ФРН вступила в НАТО та здобула статус незалежної держави, а в рамках НАТО було створено нову німецьку армію. При цьому ФРН та НДР залишалися супротивниками в «холодній війні». Стосовно НДР політика К. Аденауера була відверто ворожою, попри пропозиції голови Ради міністрів НДР О. Гротеволья (1950 р.) налагодити контакти.

Серед країн, у яких перемогли комуністичні сили, особливе становище займала Югославія, звільнена від окупації власними партизанськими формуваннями. Друга світова війна спричинила в Югославії значні руйнування. Через загибель та еміграцію населення країни зменшилося на 2 млн. осіб. Країна потерпала від громадянської війни. До лютого 1946 р. югославська армія знищила біля 200 тис. чоловік, які боролися проти прокомуністичного партизанського руху під час війни або чинили спротив новій владі. Уряд

Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ) було сформовано 7 березня 1945 р. Й. Броз Тіто згідно з пропозиціями Кримської конференції керівників СРСР, США та Великої Британії.

СРСР намагався посилити свій вплив у Югославії. 11 квітня 1945 р. Й. Сталін, Й. Броз Тіто та В. Молотов підписали радянсько-югославський Договір про дружбу, взаємодопомогу та повоєнне співробітництво.

Втім, керівництво Комуністичної партії Югославії (КПЮ) відмовлялося від участі в засіданнях Інформбюро, створеного у вересні 1947 р. на Нараді комуністичних і робітничих партій країн Східної Європи. У червні 1948 р. Інформбюро ухвалило резолюцію «Про становище у КПЮ»: було звинувачено лідерів югославських комуністів у невизнанні марксистської теорії класів і класової боротьби у перехідний період.

29 червня 1948 р. Югославія надіслала різку відповідь. СРСР не забарився з реакцією та почав друкувати сербською мовою газету «За соціалістичну Югославію» із закликом згуртувати всі антитітовські сили.

СРСР прагнув залучити Югославію до зони свого впливу та керувати її розвитком, що спричинило через ідеологічні протиріччя гострий міждержавний конфлікт. 29 червня 1948 р. Комуністичну партію Югославії було виключено з Комінформу через радянсько-югославський конфлікт. 25 жовтня 1949 р. було розірвано дипломатичні відносини між СРСР та ФНРЮ.

Уникаючи повної ізоляції після розриву відносин з СРСР, Югославія пішла на певне зближення із Заходом. У 1950 р. США надали допомогу Югославії зерном, коли країна перебувала у дуже важкому становищі. Через посуху зростало невдоволення селян, внаслідок чого уряд припинив курс на колективізацію.

У Югославії почали шукати власну модель побудови соціалізму. Й. Броз Тіто повернув землю селянам, припинив форсовану індустріалізацію. «Теорія самоврядування» стала базою реформ. За системою самоврядування підприємства передавалися в управління трудовим колективам. Ринкові

відносини суттєвим чином впливали на економіку країни, яка орієнтувалася на експорт.

Таким чином в Югославії виникла власна модель соціалізму з жорстким однопартійним політичним режимом, хоча й більш відкритим та лібералізованим режимом в'їзду та виїзду. Серед країн Східної Європи ця країна зайняла особливе місце через рішучість Й. Броз Тіто, який зважився на власну політику всупереч тиску СРСР. Ймовірно, приклад Югославії засвідчує, що за умов жорсткого протистояння часів «холодної війни» країни зберігали певну можливість власного вибору у визначенні своєї зовнішньої політики. У черговий раз актуалізується питання впливу особистості на хід історії – чи обрала б Югославія свій неординарний шлях, якби на її чолі знаходився б не Й. Броз Тіто, а інший лідер?

Спогади М. Джиласа, члена ЦК СКЮ, підтверджують роль особистості Й. Броз Тіто: «Сталін переслідував дві мети. Перша – підкорити Югославію і через неї – всю Східну Європу. Був і інший варіант. Якщо не вийде з Югославією, то підкорити Східну Європу без неї. Другий у нього вийшов... Готвальду не вистачило характеру для боротьби зі Сталіним. А Тіто був сильною людиною... Не вдалося відстояти свою позицію і Гомулці. На одному засіданні інформбюро Гомулка говорив про польський шлях у соціалізм. Димитров також думав про самостійний розвиток» [53].

В роки Другої світової війни Польща була першою країною, яка зазнала окупації з боку нацистської Німеччини. 6 млн. осіб загинуло. В результаті повоєнного облаштування Польща зазнала значних територіальних змін. З одного боку, німецькі землі до Одера-Нейсе і частина Східної Пруссії увійшли до складу Польщі. З іншого боку, Західна Україна, Західна Білорусь та Віленська область, які до 1939 р. входили до складу Польщі, були приєднані до СРСР. Таким чином, польська держава стала майже гомогенною за етнічним складом.

Для СРСР Польща становила принципово важливу зону поширення радянського контролю. Утім, відчувався й вплив чинників, які гальмували

плани СРСР: у 1939 р. було розпущено польську комуністичну партію, а роль, яку СРСР відіграв у зміні польських кордонів, спонукала поляків ставитися до Москви як до учасника чергового «поділу Польщі». До того ж розстріл польських офіцерів в Катині та депортація поляків до Сибіру та Казахстану викликали у Польщі антирадянські настрої. СРСР пішов на певний компроміс, погодившись на включення до уряду Польщі представників емігрантського уряду С. Миколайчика.

Утім, заява державного секретаря США Дж. Бірнса у вересні 1946 р., в якій він наголосив на відкритості питання про західні кордони Польщі, сприяла зниженню у Польщі популярності прозахідних сил.

У листопаді 1946 р. польськими комуністами (Польська робітничка партія) і соціалістами (Польська соціалістична партія) було укладено угоду про спільні дії. Згодом, у січні 1947 р. вони перемогли на парламентських виборах. У лютому 1947 р. президентом Польщі став лідер Польської робітничої партії Б. Берут. Незабаром, у грудні 1948 р. відбулося об'єднання Польської робітничої партії і Польської соціалістичної партії в Польську об'єднану робітничу партію, яка була при владі близько 40 років.

Польща все сильніше ставала зв'язаною зі східним табором. СРСР посилював вплив на країни-сателіти. Обмеженню можливості реалізації самостійної політики сприяло утворення у вересні 1947 р. Комінформу (Інформаційного бюро Комуністичних партій).

Посилення «холодної війни» обумовлювало зменшення впливу західних країн на регіон Центральної та Східної Європи. До Польщі ставилися як до сателіта СРСР, й водночас як до не дуже міцної ланки у Східному блоці. Зниження економічної присутності та офіційної дипломатичної активності не означало тотальної відсутності інтересу до ситуації за «Залізною завісою». Велика Британія та США були в курсі антикомуністичних настроїв у цій країні. Були зроблені деякі спроби їх використання, зокрема через встановлення контакту з польським підпіллям та шпигунську діяльність на користь Заходу.

Однак до цього часу підпілля вже частково контролювалося службою безпеки комуністичного режиму.

Двосторонні відносини із західними країнами значно скоротилися. Після прийняття рішень щодо економічної інтеграції (у 1949 р. було створено Раду економічної взаємодопомоги), настав час нових форм військової інтеграції. Коли стало зрозумілим, що важко було впливати на рішення Польської Народної Республіки через радянських радників у міністерствах та відомствах, у 1955 р. було укладено Варшавський договір як своєрідну форму координації зовнішньої політики та контролю над арміями країн-сателітів.

Під час Другої світової війни Чехія та Моравія були протекторатом, а Словаччина – союзницею Німеччини. Зі вступом радянських військ на територію Чехії та Словаччини у січні 1945 р. було утворено Чеську національну раду, а в квітні – сформовано перший уряд Національного фронту чехів та словаків під проводом соціаліста З. Ферлінгера у складі 7 комуністів, 3 соціал-демократів і 3 представників від національно-соціальної, народної і демократичної партій. Було проведено конфіскацію власності німців, яких було переселено у Німеччину.

У травні 1946 р. організовано вибори у Законодавчі Збори, на яких Комуністична партія отримала 38% голосів. 2 червня 1946 р. було сформовано коаліційний уряд під проводом лідера КПЧ К. Готвальда. Комуністи запропонували програму широкої націоналізації. Дана проблема спричинила політичну боротьбу, а ідея гіпотетичної участі у «плані Маршалла» підживлювала дебати. СРСР тиснув на Чехословацьку республіку для відмови останньої від участі у «плані Маршалла». У 1948 р. комуністи за допомогою армії та озброєної робітничої міліції влаштували так звану маніфестацію для усунення некомуністів з уряду, що й відбулося 25 лютого. 14 червня лідер Комуністичної партії Чехословаччини К. Готвальд став президентом. Водночас соціал-демократи об'єдналися з комуністами.

Згідно аналізу чеського історика, керівника відділу воєнних ветеранів Міністерства оборони Чехії полковника Е. Стегліка, події лютого 1948 р. були

путчем, а не переворотом чи зміною влади. Він вважає, що мова йде про путч. На відстані це нагадувало мирне захоплення влади. Однак КПЧ від закінчення Другої світової війни готувалася до того, щоб опанувати ситуацію в Чехословаччині. Вона створювала агентурну мережу всередині інших політичних партій, мала свою мережу донощиків та інформаторів, готувалася до збройного захоплення влади, поступово просуvalа свої кадри в поліції, замінюючи членів інших політичних партій комуністами. Як наслідок це призвело до лютневої кризи. Було зроблено все для того, щоб з усіх подій усунути армію [54].

Загалом, зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної Європи, попри належність до західного табору, мали певні відмінності, що зумовило їхню подальшу стратегію в роки «холодної війни». У Франції та Італії користувалися підтримкою концепції європеїзму та атлантизму, які визначали дуалізм ставлення їх урядів до європейської інтеграції та трансатлантичної співпраці. Під час Другої світової війни ці країни належали до різних сторін. Незважаючи на те, що обидві держави залежали від американської допомоги, в Італії робився наголос на взаємодоповнюваності двох концепцій та важливості для Італії участі в Європейському об'єднанні вугілля та сталі (ЄОВС) й НАТО, тоді як у Франції спостерігалось певне протиставлення цих парадигм. Франція виступала одним із засновників ЄОВС та поборником поглиблення європейської інтеграції, а концепція атлантизму спричиняла жваві дебати серед представників французького політичного спектру. Побоювання залежності від США та втрати ваги Франції на міжнародному стратегічному просторі сприяло формуванню концепції голлізму, яка з часом призвела до виходу Франції з військових комітетів НАТО (у 1966 р.) й розбудови власних ядерних сил, завдяки яким Франція зайняла місце третьої ядерної потуги світу. Голлізм став основоположною доктриною французької зовнішньополітичної стратегії.

За підсумками Другої світової війни Німеччина була розділена на дві держави, які входили до протилежних таборів. Кордон між ФРН та НДР став рубежем біполярного світу.

Велика Британія, одна з країн-переможниць у Другій світовій війні, розвивала «особливі відносини» зі США, що, зокрема, знаходило прояв у залежній від США британській ядерній стратегії. Велика Британія була активною союзницею США у протистоянні часів «холодної війни».

Через близькість між Великою Британією та США французькі політичні кола вважали Велику Британію «троянським конем» США у Європі, який надаватиме пріоритет інтересам США, а не захисту інтересів суто європейських інтеграційних структур. У подальшому специфіка позиціонування Великої Британії в ЄС завершилася Брексітом.

Наприкінці 1940-х рр. Велика Британія в силу об'єктивних причин відмовилася від альтернативних стратегічних концепцій на користь трансатлантичної системи колективної безпеки, покликаної об'єднати країни євроатлантичного простору навколо США в якості лідера. У цій системі Сполучене Королівство бачило себе в ролі посередника між Америкою та Європою, який мав пом'якшувати протиріччя та підтримувати єдність НАТО. При цьому британський істеблішмент намагався зберігати певну свободу маневру в зовнішній політиці, якщо це було виправданню з політичної та економічної точок зору. Ключовим досягненням Сполученого Королівства та інших держав Заходу стали відбудова та включення ФРН до системи колективної безпеки НАТО та євроінтеграційного процесу, що дозволило уникнути повторення помилок Версальської конференції. На території Великої Британії були розміщені бази американської стратегічної авіації. В свою чергу Велика Британія розмістила свої війська у Західній Німеччині. В економічній сфері британський істеблішмент відмовився від участі в євроінтеграційному проєкті, оскільки не бажав брати на себе зобов'язання які могли б накласти обмеження на британський суверенітет.

Країни Східної Європи після Другої світової війни розвивалися як сателіти СРСР. Зовнішньополітичні позиції країн Східної Європи визначалися різними чинниками, включно зі ступенем політичного контролю з боку СРСР,

соціальною структурою суспільства та наявністю внутрішньої опозиції, темпами встановлення політичних режимів радянського типу.

Внаслідок конфлікту з радянським керівництвом Югославія зберігала автономний статус у системі міжнародних відносин, намагаючись балансувати між двома протилежними таборами біполярного світу.

Розділ 5. Нові акценти в політиці США щодо європейської безпеки в 1950-х– 1960-х рр.

Після Другої світової війни США були орієнтовані на проведення активної інтервенціоністської політики у світі і здійснювали б цей курс, навіть не маючи такого геополітичного та ідеологічного супротивника, яким був СРСР. Політична еліта США мислила категоріями *Rex Americana*, відповідно до яких, американська ідея світового порядку мала домінувати у повоєнному світі. Ідеологічна традиція, пов'язана з «американською винятковістю», обґрунтовувала місіонерську роль США як провідника відповідної системи цінностей.

Наявність іншого центру світової могутності і процеси біполярної конфронтації підживлювали політичну ініціативу США у висуванні, відстоюванні та практичному здійсненні міжнародного курсу, спрямованого на захист «вільного світу», до якого зараховувалися країни західної, європейсько-американської або євроатлантичної цивілізації. США користувалися всіма перевагами геополітичної гегемонії, зумовленої факторами, що визначають реальну силу країни, та наслідками Другої світової війни. Західноєвропейські союзники розглядалися в якості «молодших партнерів», які йшли у фарватері американської міжнародної політики.

Аналізуючи американську геостратегію повоєнного періоду констатуємо, що домінуючим у наборі регіональних пріоритетів США стало атлантичне співтовариство. Однією зі складових важливості Західної Європи для США

була її наближеність до держав «радянського блоку». В біполярному протистоянні західноєвропейські країни виконували кілька важливих функцій. По-перше, вони були своєрідним «буфером» проти подальшого поширення комунізму, беручи на себе ту роль, яку в міжвоєнний період відігравали держави Східної Європи. По-друге, за певних умов, територія країн Західної Європи могла стати плацдармом для подальшого поширення демократичних цінностей.

Важливим фактором, який зосереджував увагу США на західноєвропейському регіоні, було прагнення тримати його під контролем або здійснювати необхідний вплив на економічне зростання, який неминуче повинен був привести до формування нового «центру сили». Ці тенденції в американській політиці завзято критикували представники геополітичної школи «нових правих», які займали радикально антиантлантистські позиції [55, с. 257-268].

Становище західноєвропейських держав було важливим для США тому, що Велика Британія, Франція, Нідерланди та Португалія продовжували володіти значними колоніями. В умовах піднесення національно-визвольного руху і кризи колоніалізму для США постали два взаємопов'язані питання: як заповнити потенційний «вакуум сили», не загострюючи відносин із своїми союзниками в Європі, а також як скористатися їх багатим досвідом управління колоніями і залишковим впливом в нових незалежних державах.

Нарешті, США і країни Західної Європи об'єднувала культурна близькість, яка становила підґрунтя західної цивілізації, що включало античну цивілізаційну спадщину, західне християнство – католицизм і протестантизм, спільність мовної основи, поділ духовної і світської влади, визнання центральної ролі права в цивілізаційному бутті, соціальний плюралізм і громадянське суспільство, функціонування урядових органів, традиції індивідуалізму, дотримання особистих прав і свобод [56]. Ці фундаментальні чинники робили США і Західну Європу природними партнерами для багатостороннього діалогу, наводячи деяких дослідників на думку, що «в

багатополюсному, мультицивілізаційному світі відповідальність Заходу полягає в тому, щоб охороняти власні інтереси, а не підтримувати інтереси інших народів або намагатися вирішити конфлікти між іншими народами, коли ці конфлікти не мають ніяких наслідків для Заходу» [57, с. 91].

Після Другої світової війни «в американських стратегіях Західній Європі відводилося місце молодшого і нерівноправного партнера Вашингтона, якому належало зосередити зусилля на досягненні (з американською допомогою) внутрішньої стабільності на капіталістичних засадах, а в міжнародному плані в цілому наслідувати курс, що прокладався Вашингтоном ... Загалом така ситуація в цей період влаштовувала обидві сторони» [58, с. 14].

Однак, з другої половини 1950-х рр. в американсько-європейських відносинах почали виникати протиріччя, що свідчили про необхідність перегляду існуючої моделі взаємовідносин. Перший кластер протиріч був пов'язаний з діями США в період кризових ситуацій, коли основою американської політики, в разі глобального військового конфлікту, мало стати озброєння, що знаходилося на американських військових базах у країнах Західної Європи. У разі ініціативи потенційного противника та його відповідних дій західноєвропейські держави зазнали б неминучого нищівного удару від застосування радянської атомної зброї. У зв'язку з цим західноєвропейські консервативні лідери відчували тривогу з приводу можливих наслідків агресивних дій США для своєї безпеки. Виступаючи в палаті громад британського парламенту в лютому 1951 р. колишній прем'єр-міністр У. Черчилль наголошував: «ми не повинні забувати про те, що, створюючи американську атомну базу на південному сході Англії, ми перетворюємо себе в мішень, а, можливо, і на центр мішені» [58, с. 86].

Другий кластер протиріч був пов'язаний з реакцією США на дії Великої Британії і Франції, які втрачали статус колоніальних імперій. У найбільш концентрованому вигляді розбіжності Америки та її західноєвропейських партнерів проявилися в період Суецької кризи 1956 р., коли США не підтримали англо-франко-ізраїльську агресію в Єгипті: США

уперше і востаннє проголосували разом з СРСР проти політики своїх найближчих союзників – Великої Британії і Франції в ООН [59, с. 365-366].

Позиція американської адміністрації обумовлювалася декількома факторами: небажанням пов'язувати себе колоніальними устремліннями союзників в умовах активізації держав «третього світу» на міжнародній арені; прагненням збалансувати свою позицію і посилити власний вплив на Близькому Сході; впливом проблем зовнішньої політики на міжпартійну конкуренцію під час президентських виборів. У зв'язку з цим, реакція адміністрації Д. Ейзенхауера на дії американських союзників, зокрема, на тактику і стратегію англійців в умовах розгортання Суецької кризи, була однозначною: «Якщо хтось повинен битися, нічого не поробиш. Але я не бачу сенсу вступати в бійку, яка не може завершитися благополучно і в якій, на думку всього світу, ви є організатором, до того ж, навіть не маючи твердої підтримки всього вашого народу» [60, с. 399]. Подальший перебіг подій і їх наслідки вплинули на проблеми західноєвропейської, а в ширшому сенсі, атлантичної єдності. Надалі британський зовнішньополітичний курс став визначатися тим, що, «відвернувшись від європейської єдності, Велика Британія вважала за краще постійне підпорядкування американцям. ... Після Суеца вона стала тлумачити “особливі відносини” з Америкою як основу максимального впливу на ухвалені, переважно у Вашингтоні, рішення» [2, с. 494].

Натомість для політичного керівництва Франції стало очевидним, що збіг інтересів держав-членів НАТО не є абсолютним. Позиція США в період кризи, на тлі реакції СРСР, спонукала Францію взяти курс на створення власного ядерного потенціалу і зміцнити своє становище на континенті за рахунок налагодження тісних відносин з ФРН. Дії США мали ще один важливий наслідок: вони стали прецедентом для американських союзників у визначенні їхніх позицій щодо курсу США в державах «третього світу». Як підкреслював Г. Кіссінджер, «за межами Європи Америка відтепер буде зобов'язана захищатися в “холодній війні” переважно на самоті» [2, с. 471].

До цього комплексу протиріч належали і безпосередні політичні зіткнення між США та Великою Британією та Бельгією з приводу впливу в африканських країнах, які здобули незалежність, що з особливою гостротою проявилось в Конго у 1960-1962 рр. Як зазначав А. Шлезенгер-мол., характеризуючи роль президента Дж. Кеннеді, «з усіх африканських проблем, яка значною мірою вимагала уваги президента, була проблема Конго». З приводу конголезького питання між союзниками йшли численні консультації, зустрічі міністерств закордонних справ, очільників урядів, під час яких «союзники закидали на адресу один одного не досить приємні висловлювання». Під час цих переговорів «була досягнута домовленість про справедливий розподіл доходів з Конго. На певному етапі протиріччя щодо ситуації в Конго були трохи пом'якшені, але, звичайно, боротьба за Конго не закінчилася» [61, с. 250]. Ці події засвідчили зростаючу економічну і стратегічну важливість Африки з її величезними природними ресурсами, дешевою робочою силою і важливим розташуванням та спонукали до вироблення моделі спільної експлуатації країн регіону з боку західних держав.

Причини, що стосувалися проблем безпеки і міжнародного впливу держав Західної Європи, підштовхували їх до проведення більш самостійної політики. При цьому глибинні основи процесів, що відбувалися в американсько-західноєвропейських відносинах, полягали у змінах динаміки економічного зростання і посиленні інтеграційних процесів на заході європейського континенту. Вже до початку 1950-х рр. країни Західної Європи завершили період повоєнного відновлення, а показники їх економічного розвитку перевершили довоєнний рівень. Збільшилися темпи приросту промислового виробництва, середньорічні показники яких у 1950-1955 рр. досягли 12,6% у ФРН; 8,6% в Італії; 5,8% у Франції; 3,8% у Великій Британії [62, с. 255]. Щодо успіхів економічного розвитку Західної Німеччини та Італії почала використовуватися метафора «економічне диво». За вказаний період в Західній Європі обсяги промислового виробництва зросли на 40%. При цьому середньорічні темпи приросту промислового

виробництва в США становили лише 4,4%, а загальний приріст – 24% [62, с. 255]. Питома вага країн Західної Європи в промисловому виробництві євроатлантичної спільноти зростала, а США скорочувалася. Цьому сприяло поглиблення західноєвропейської інтеграції в межах Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) на тлі зростання протиріч і конкурентної боротьби між західноєвропейськими монополіями і корпораціями США. Таким чином, окреслювалася виразна тенденція до формування в Західній Європі нового центру економічного впливу, яка, неминуче повинна була проектуватися і на зовнішню політику країн регіону. Інтеграційні процеси у Західній Європі збільшували потенціал її опору спробам США нав'язувати свої рішення міжнародних економічних і військово-політичних проблем, що поглиблювало політичні розбіжності між двома центрами сили.

Ці розбіжності, з погляду американського зовнішньополітичного істеблішменту, знаходили відображення у питаннях, пов'язаних з витратами Заходу на оборону і наданням допомоги слаборозвиненим країнам. «Новий погляд» республіканської адміністрації США на проблеми національної безпеки передбачав збільшення витрат союзників на оборону, особливо на наземні сили НАТО. Однак плани збільшення сухопутних військ НАТО з різних причин не виконувалися [63]. Дедалі більше занепокоєння в політичних колах США викликало зростання тягаря щодо надання допомоги державам «третього світу». Номінальний лідер Демократичної партії Е. Стівенсон неодноразово підкреслював, що західноєвропейські країни, яким США допомогли відновити економіку у повоєнний період, повинні були взяти на себе більше зобов'язань з надання допомоги слаборозвиненим країнам [64, р. 13-14].

Ці реалії все чіткіше усвідомлювалися представниками американської правлячої еліти, які виокремлювали три основні проблеми у відносинах між США та країнами Західної Європи. По-перше, зміна стратегічної ситуації формувала «баланс страху», спонукаючи американських союзників «до пошуку безпеки в досягненні більшої незалежності» від США, прагнення «розвивати власну зовнішню і військову політику, особливо у сфері ядерних озброєнь, або

ж ... рухатися від Сполучених Штатів у бік нейтральної або, принаймні, більш незалежної позиції». Інша важлива обставина полягала у відновленні та зростанні економіки держав Західної Європи, що сприяло зростанню незалежності від США в економіці, політиці та військовій сфері. По-третє, від радянської політики щодо європейських країн надходив новий виклик: вона перестала бути «політикою прямої військової агресії або прямих військових загроз» [65, р. 9].

До початку президентства Д. Ейзенхауера (1953 р.) трансатлантичний союз характеризувався розвитком двох основних процесів – посиленням європейської економічної інтеграції та прагненням до формування потужної військової структури. В межах першого напрямку відбувалося формування європейських співтовариств, найперше з яких – Європейське об'єднання вугілля та сталі було засновано в 1952 р. Причини розвитку європейської економічної інтеграції полягали в усвідомленні деяких фундаментальних реальностей. По-перше, це були міркування безпеки, згідно з якими необхідно було зробити взаємозалежними деякі базові галузі промисловості європейських держав, щоб їх не можна було використовувати в односторонньому порядку у військових цілях. Адже зростаюче взаємопроникнення економічних структур зробило б безглуздим використання силових методів розв'язання політичних суперечностей. По-друге, лише Об'єднана Європа за американської підтримки могла протистояти такому центру сили, як СРСР. По-третє, економічне згуртування західноєвропейських країн відповідало тенденції, що відображала подальшу інтернаціоналізацію суспільного життя і потреби розвитку науково-технічної революції. Нарешті, в конкуренції між світовими центрами економічної могутності європейські держави могли виступати успішно лише в разі об'єднання їхніх зусиль [66, с. 140-143].

В межах другого процесу відбувалася розробка планів створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС). 26 травня 1952 р. США, Велика Британія, Франція і ФРН підписали Боннську конвенцію, згідно з якою відновлювався суверенітет Західної Німеччини. Конвенція мала набути

чинності після ратифікації Паризького договору про створення ЄОС, підписаного наступного дня. Ці угоди уклалися тоді, коли генерал Д. Ейзенхауер очолював командування військами НАТО і підтримував плани європейської військової інтеграції. Цього курсу Д. Ейзенхауер дотримувався й після обрання його президентом США, вважаючи, що без сухопутних німецьких сил оборона Західної Європи буде значно ускладнена. Незабаром після вступу на посаду президента, Д. Ейзенхауер направив до європейських держав держсекретаря Дж. Даллеса та радника з питань роззброєння Г. Стассена для обговорення різних аспектів європейської єдності та проблеми ремілітаризації ФРН [66, с. 225].

Однак, останнє питання найдужче турбувало уряд Франції, позиція якого дедалі більше ставала перешкодою на шляху створення ЄОС. Франція вкотре побоювалася опинитися в ролі найслабшої з двох континентальних західноєвропейських держав, зіткнення якої з сильнішою – Німеччиною – тричі протягом життя одного покоління призводили до тяжких наслідків. Додатковим чинником, що перешкоджав створенню ЄОС, була поразка Франції в Індокитаї та її намір вивести війська до 20 липня 1954 р., що зменшувало залежність від підтримки США на цьому регіональному напрямку французької зовнішньої політики. У підсумку ці фактори визначили рішення Національних зборів Франції 30 серпня 1954 р., що заперечувало створення ЄОС.

Така позиція Парижа мала глибинні причини, які згодом суттєво позначилися на політиці президента Ш. де Голля. Для Франції Європа була засобом повернути свою колишню велич. Ще до початку Другої світової війни французькі дослідники міжнародних відносин були стурбовані поступовим зниженням центральної ролі Європи у світових справах. За кілька десятиліть «холодної війни» ця стурбованість перетворилася в невдоволення «англосаксонським» пануванням над Заходом, не кажучи вже про презирливе ставлення до пов'язаної з цим «американізації» західної культури. За словами Ш. де Голля, створення справжньої Європи «від Атлантики до Уралу» мало виправити цей прикрий стан. Оскільки на чолі такої Європи бачився Париж, це

водночас повернуло б Франції її велич, яка, з погляду французів, як і раніше вважалася «особливим призначенням їх нації» [67, с. 78-79].

Невдача, пов'язана з утворенням ЄОС, спричинила активізацію дій у двох інших напрямках: оновленні Західноєвропейського союзу з метою прийняття ФРН спочатку до ЗЄС, а потім – і до НАТО, та інтенсифікації співробітництва західноєвропейських держав в економічній сфері. Дискусії з проблем економічної взаємодії призвели до підписання 25 березня 1957 р. Римського договору про створення ЄЕС, що стало важливої віхою в розвитку західноєвропейського інтеграційного проекту.

Проблеми, що виникали у західноєвропейській політиці адміністрації Д. Ейзенхауера, привертати дедалі більшу увагу опозиційної Демократичної партії, традиційно орієнтованої в своїх зовнішньополітичних установках, у першу чергу, на зміцнення відносин з державами Західної Європи [68]. В цьому контексті деякі нові пропозиції були висунуті Е. Стівенсоном. Характеризуючи міжнародну ситуацію, лідер демократів зазначав, що в Європі успішно завершилася перша фаза «холодної війни»: за допомогою США проникнення комунізму було зупинено та відновився баланс сил. Під час другої фази, що розпочиналась, основне завдання полягало в тому, щоб утримувати позиції держав «вільного світу». Е. Стівенсон вважав, що система зв'язків у межах НАТО не забезпечувала належної консолідації західних союзників, необхідної для успішних дій. На його думку, цьому перешкоджали різноманітність рівнів економічного розвитку і відсутність гармонії зовнішньополітичних інтересів [64, р. 110].

З приходом до влади адміністрації Дж. Кеннеді демократи отримали можливість реалізувати свої пропозиції. Як зазначав Г. Кіссінджер, «Кеннеді, уособлював нове покоління американських лідерів. Вони воювали під час Другої світової війни, але не на командних посадах. Вони підтримували створення післявоєнного світового порядку, але не входили до когорти його творців». Попередники Дж. Кеннеді, «які були присутні в момент творіння», концентрували свої зусилля на збереженні того, що було ними збудовано.

«Адміністрація Кеннеді була прихильником нового архітектурного стилю. Адже Трумен та Ейзенхауер вважали, що метою атлантичного союзу є відбиття радянської агресії». Натомість Дж. Кеннеді бажав, аби народилося атлантичне співтовариство, яке б торувало дорогу до того, що пізніше стало називатися «новим світовим порядком» [69, с. 553].

4 липня 1962 р. Дж. Кеннеді закликав до створення «атлантичної спільноти» Сполучених Штатів та «об'єднаної Європи», в якій інтегрована Європа стала б рівним партнером США, поділяючи з ними обов'язки світового лідера [70, р. 537-539]. Президент Дж. Кеннеді, йдучи на поступки пан'європейцям у Західній Європі, стверджував, що цілковите об'єднання Європи є умовою подальшого й масштабнішого атлантичного об'єднання. Обстоюючи тезу «двох рівних половин» Атлантики, Дж. Кеннеді, а в подальшому і Л. Джонсон, концентрували увагу на тому, що західноєвропейська інтеграція не є самоціллю, а лише попереднім етапом об'єднання всього Заходу.

Ця перспектива могла бути реалізована лише тоді, коли кожна з двох складових дорівнювала б іншій за основними показниками могутності, виключно з військовим. Заступник держсекретаря США Дж. Болл підкреслював: «Звичайно, ми можемо вести переговори з європейськими країнами на рівноправній основі, але існує один аспект рівності, який не залежить ні від волі, ні від дій Сполучених Штатів, а саме рівність масштабів і ресурсів. Тим часом ця проблема була б подолана завдяки створенню об'єднаної Європи. Завдяки ресурсам, які були б приблизно рівні ресурсам Сполучених Штатів, об'єднана Європа була б для нас у всіх відношеннях рівною. Але цієї рівності ніколи не вдасться домогтися, якщо Європа буде розколота, в результаті чого її міць і її значення будуть меншими» [69, с. 231].

У практичному розумінні «атлантичне співтовариство» передбачало, у відповідності з «рівним партнерством», розподіл тягаря на подолання викликів «третього світу»; стимулювання економічного розвитку шляхом скорочення податків; збільшення притоку капіталу в слаборозвинені країни (у співпраці з

Японією); зниження економічного суперництва між «Спільним ринком» і Великою Британією, між «шісткою» ЄЕС і «сімкою» ЄАВТ, і на цій основі створення «вільної світової економіки».

У політичному відношенні йшлося про створення єдиних органів «атлантичного співтовариства», а у військовому – порушувалося питання про те, щоб США поділилися ядерними технологіями із західноєвропейськими союзниками. Пізніше виникла концепція створення «багатосторонніх ядерних сил», які повинні були стати «прикладом широкого об'єднання сил західноєвропейських країн у ядерній галузі». Держдепартамент США вважав, що за таких обставин із західноєвропейцями буде легше домовитися у сфері економіки та політики. Європейським членам НАТО запропонували брати участь разом із США у створенні військово-морського флоту, оснащеного ядерною зброєю. За задумом ініціаторів цього плану, екіпажі кораблів (підводних або надводних) могли б комплектуватися з європейців. Сам флот підпорядковувався би НАТО, тобто американському головнокомандувачу. Країни Західної Європи повинні були фінансувати будівництво кораблів, їх використання та обслуговування [69, с. 234]. Але ці плани, складні для реалізації, зустріли неприйняття з боку Франції, яку уособлював президент Ш. де Голль, в основу стратегії якого було покладено положення про національну незалежність, самостійну національну оборону та вільну систему союзів з урахуванням існуючих міжнародних реалій. Останній принцип передбачав і незалежність від США. «Ще під час війни де Голль обурювали претензії США на світове панування, а після її закінчення він переконувався в тому, що панування США не врятувало Францію ні від економічної кризи, ні від розпаду її колоніальної імперії, а також не забезпечило їй міцного становища в Європі та в світі» [42, с. 188].

Щодо європейської інтеграції, Ш. де Голль, котрий уособлював «велич Франції», зазначав: «Серед галлів, германців і латинян лунають численні заклики: “Створимо Європу!” Але яку Європу? Ось у чому питання ... На нашу думку, думку французів, мовиться про те, щоб Європа була створена для того,

щоб бути європейською. Європейська Європа означає, що вона повинна існувати сама по собі і для себе самої. Іншими словами, вона повинна мати свою власну політику в сучасному світі, ... а не бути організацією, нездатною вести незалежну політику, прив'язану у цій сфері, як і в сфері оборони та економіки до системи атлантичної, тобто американської, і, отже, підпорядкованої тим, кого США називають своїм “керівництвом”» [42, с. 241].

Природно, такий континенталістський підхід, який знайшов відображення і в практичній політиці Франції, зокрема в тезі «Європа від Атлантики до Уралу» і передбачав зміцнення французько-німецького співробітництва та французько-радянських зв'язків, став непереборною перешкодою на шляху «атлантичного співтовариства». Коментуючи зіткнення концепцій, Г. Кіссінджер наголошував: «Піднесені уявлення Кеннеді про атлантичне партнерство базувалися на наявності двох опор даху єдиного будинку – Європи і Америки, і саме це уявлення викликало запеклий опір з боку де Голля, який пропонував набагато витонченішу, нехай навіть менш натхненну, систему відносин. Обидві концепції мали в своїй основі конкретні історичні цінності кожної окремо взятої сторони. Кеннеді осучаснював спадщину Вільсона і Ф.Д. Рузвельта; де Голль виступав з досить складною багатоплановою версією класичної європейської рівноваги сил, в основі якої були наявність розділеної Німеччини, західнонімецьке економічне переважання, французьке політичне панування в Європейському економічному співтоваристві і, як підстрахування, американський ядерний захист» [2, с. 556-557].

Однак описана криза в американсько-західноєвропейських відносинах, як видається, мала набагато вагоміші наслідки, не обмежені хронологічними межами першої половини 1960-х рр. Адже це була перша масштабна спроба створити механізм атлантичного співробітництва між двома складовими західної цивілізації. З того часу багато чинників, що перешкоджали реалізації зазначених планів або перестали існувати, або втратили свою вагу.

Ступінь інтегрованості Європи – економічної, фінансової, політичної та військової – уособлюється ЄС – потужним об'єднанням за багатьма показниками, цілком порівнянними з США. Так само як і в 1960-і рр., нині геополітична ситуація у світі вимагає «сукупної» відповіді всього Заходу – атлантичного співтовариства.

Отже, після завершення Другої світової війни західноєвропейський напрям був найважливішим в американській геостратегії, об'єднуючи в собі прагнення контролювати території, важливі для забезпечення національної безпеки США; зберігати позиції на близьких географічних кордонах до «головного противника»; підтримати держави однотипної цивілізації і, водночас, не допустити зростання «центрів сили» в Західній Європі. В якості найважливіших засобів досягнення цих цілей були заходи щодо стимулювання військової та економічної інтеграції країн Західної Європи, тобто держав, які впродовж п'ятнадцяти післявоєнних років виступали в ролі «молодшого партнера» США.

До 1950-х рр. західноєвропейські союзники США стали дедалі більше претендувати на зміну сформованої системи відносин, у зв'язку із завершенням періоду післявоєнної відбудови, бурхливим економічним зростанням і, відповідно, посиленням власного політичного впливу. Ці обставини стали причиною дискусій в американській політичній еліті щодо корекції цього регіонального напрямку геостратегії.

Поступово визрівали пропозиції, пов'язані з подальшою консолідацією позицій Заходу на основі активізації економічного і політичного співробітництва, лібералізації торгівельних відносин з боку США, поліпшення координації дій щодо країн «третього світу»; надання країнам-членам НАТО тактичної ядерної зброї і узгодження процесу прийняття рішень в ядерній сфері. Ці заходи відображали курс на зміну ролі Західної Європи в американській геостратегії: акцент з укріплення «бастіону проти радянської загрози» переносився на формування «атлантичного співтовариства». Ця лінія стала визначальною в політиці адміністрації Дж. Кеннеді, яка виступила з

ініціативою «рівного партнерства» США і Західної Європи, яка розділила б з ними обов'язки світового лідера. Як засоби вирішення цих проблем висувалися завдання ліквідації розколу між ЄАВТ та ЄЕС, стимулювання процесу прийняття Великої Британії до «Спільного ринку». До того ж адміністрація США орієнтувалася на зміцнення відносин з ФРН – державою, яка дедалі більше забезпечувала економічне домінування в західній частині континенту. Цей курс був орієнтований вплинути на позицію Франції, що зміцнювала співпрацю із Західною Німеччиною. Однак, власне політика Парижа призвела до стагнації планів «атлантичного співтовариства».

Розділ 6. Співвідношення політичного, економічного, воєнного та ідеологічного факторів у перебігу суперництва між Сходом і Заходом

«Холодна війна» вважається закономірною ознакою біполярної системи, в якій відбувалося зіткнення не тільки двох різних політичних ліній, але й протилежних політико-ідеологічних платформ. Змагання двох наддержав – СРСР і США, привело до виникнення «холодної війни» як способу суперництва і протиборства. Хоча питання про причини «холодної війни» та її ініціаторів залишаються ключовими дискусійними аспектами, загальні тенденції міжнародних відносин повоєнного періоду визначалися реальним соціально-економічним становищем країн, які визначали мотивацію їх політичного позиціонування.

Суперництво є одним з головних стимулів прогресу. Однак більшу частину історії людства найчастішим втіленням суперництва були війни, які одночасно слугували провідником технічного прогресу. Атомна енергія, ракетні технології, що дозволили освоювати космос, Інтернет – це лише деякі приклади того, що в ХХ ст. стали називати продукцією подвійного призначення. У той же час дві світові війни показали, що варіант розв'язання

протиріч між провідними державами за допомогою грубої воєнної сили вичерпав себе.

Більшість вітчизняних і зарубіжних істориків вважають «холодну війну» суперництвом в усіх сферах життєдіяльності людини, яке ґрунтувалося на військовій конфронтації двох антагоністичних систем – капіталізму і соціалізму. Саме під час «холодної війни» на міжнародній арені з'явилися нові правила «гри». «Надідеологізація» міждержавних відносин визначала антагоністичне, чорно-біле бачення світу. Світ поділявся на «своїх» і «чужих». Кожна «перемога» США автоматично розглядалася як «програш» СРСР, і навпаки. Стрімка гонка озброєнь привела як до значних руйнувань у периферійних війнах, так і до суттєвих досягнень у науці та військовій галузі.

Після закінчення Другої світової війни в економічному становищі двох провідних держав-суперників назрів суттєвий дисбаланс. Економічно ослаблений Радянський Союз зазнав величезних матеріальних і людських втрат. Своєю чергою США вийшли з війни з мінімальними втратами й стали монопольним власником ядерної зброї. За цих обставин з'ясування обставин початку «холодної війни» ускладнюється тим, що її ніхто нікому не оголошував, а назрівання протиріч відбувалося поступово на різних регіональних театрах геополітичного та економічного суперництва.

Суттєві проблеми у взаєминах між США та СРСР виникли після приходу до влади президента США Г. Трумена, адже саме він поставив під сумнів корисність повоєнної співпраці з Радянським Союзом. 12 березня 1947 р. Г. Трумен заявив про намір надати Греції і Туреччині військову та економічну допомогу в розмірі 400 млн. доларів. Одночасно він сформулював завдання політики США, спрямованої на допомогу «вільним народам, що чинять опір спробам поневолення з боку озброєної меншини і зовнішнього тиску». Окрім того, у цій заяві Г. Трумен визначив зміст початку суперництва між США та СРСР у термінах конфлікту демократії і тоталітаризму. В ідеологічному контексті доктрина Трумена, яка передбачала надання американської військової допомоги тим країнам, над якими нависла «комуністична загроза», знаменувала

важливий рубіж переходу від післявоєнного співробітництва СРСР і США до прямого суперництва. Відтак, доктрину Трумена можна розцінювати як важливу віху в ідеологічному обґрунтуванні «холодної війни».

З того часу відносини між Радянським Союзом і Заходом поступово набувати характеру гострого політичного і військового протистояння. В якості ключових подій в цьому процесі варто виділити відмову СРСР від плану Маршалла, громадянську війну в Греції і створення Інформаційного бюро Комуністичних і робочих партій – Комінформу.

У перші роки протистояння втілювалося у формі дипломатичного суперництва в міжнародних інституціях, гострих дипломатичних випадів, запеклих пропагандистських кампаній, різких дебатів на сесіях ООН. 4 квітня 1949 р. США і Канада підписали разом з 10 західноєвропейськими країнами Північноатлантичний договір про створення НАТО. У тому ж році агентство ТАРС повідомило, що у Радянському Союзі створено атомну бомбу. Це означало ліквідацію американської монополії на ядерну зброю. Суперництво СРСР та США перейшло в нову фазу, атрибутом якої стала гонка озброєнь.

У межах радянської сфери впливу, на противагу блоку західних держав відбувалося формування альтернативного економічного і військово-політичного союзу. У 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) – орган економічного співробітництва країн Східної Європи, а у 1955 р. – Варшавський пакт, згідно якого була створена військово-політична Організація Варшавського договору (ОВД). Консолідація сформованих блоків завершила організаційне оформлення біполярної системи міжнародних відносин.

«Холодна війна» розколола світ на дві частини – дві суспільно-політичні системи та два військово-політичних та економічних угруповання. Нова доба посилила мілітаризм в політиці та мисленні. Розвиток міжнародних відносин у роки «холодної війни» визначався, головним чином, змаганням між двома наддержавами – СРСР і США. Їх суперництво мало військово-політичний характер, але водночас обидві сторони прагнули уникати відкритого

військового конфлікту, відчуваючи невпевненість у його можливих результатах. Зазначене положення зіграло вирішальну роль у визначенні циклічного характеру повоєнної світової політики. В сенсі її перебігу, «холодна війна» була низкою загострень і «розрядок» міжнародної напруженості, які визначали різні рівні конфронтаційної взаємодії.

Перший великий військовий конфлікт періоду «холодної війни» виник у червні 1950 р. на Корейському півострові. У 1948 р. на території Кореї було створено дві держави: на півночі – в радянській зоні окупації – Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР), а на півдні, контрольованому американською адміністрацією, – Республіка Корея. Відносини між двома корейськими державами склалися досить напружено. Кожна з них прагнула возз'єднати країну під своєю владою. У збройний конфлікт 1950-1953 рр. прямо або побічно було залучено до 20 держав. Тільки в липні 1953 р. в Кореї було, нарешті, підписано перемир'я. Однак війна закінчилася на тих же рубежах, на яких і почалася. Корея, як і Німеччина, залишилася розколотою.

У ці ж роки сформувалися й інші осередки регіональної напруженості. Виникли арабо-ізраїльський, індійсько-пакистанський та індійсько-китайський конфлікти, через які також пролягли лінії глобального суперництва наддержав.

1953 рік став переломним у розвитку міжнародних відносин. Цьому сприяла зміна керівників в обох державах. У 1954 р. було підписано Женевську угоду по Індокитаю. У 1955 р. вдалося домовитися про виведення американських і радянських військ з Австрії в обмін на її суворий нейтралітет. Вперше після Потсдамської конференції, у 1955 р. в Женеві відбулася зустріч керівників СРСР, США, Великої Британії і Франції. У тому ж році СРСР і ФРН встановили дипломатичні відносини. Й нарешті, в 1959 р. відбувся перший візит глави радянського уряду М.С. Хрущова до США.

Разом з тим, у цей же час відбувалися події, які зробили неминучим нове загострення суперництва між СРСР і США. У 1950-і рр. радянське керівництво стало активно підтримувати визвольний рух у так званих країнах «третього світу». У 1955 р. СРСР надав підтримку президенту Єгипту Г.А. Насеру, коли

той, після націоналізації Суецького каналу, зазнав нападу Великої Британії, Франції та Ізраїлю. У 1957 р. Радянський Союз успішно випробував міжконтинентальну балістичну ракету і вивів на орбіту Землі штучний супутник. Ця подія вперше позначила гіпотетичну можливість ядерної атаки СРСР на територію США.

Загострення нового витка напруженості відбулося у зв'язку з проблемою Західного Берліна. З 1958 р. М.С. Хрущов став домагатися зміни його статусу. Зустріч радянського лідера з новим президентом США Дж. Кеннеді, що відбулася в квітні 1961 р. у Відні, засвідчила марність спроб радянської сторони умовити США передати контроль над Західним Берліном уряду НДР. В серпні 1961 р. за рішенням політичного керівництва країн Варшавського Договору в Берліні була зведена смуга укріплень, які повністю ізолювали Західний Берлін від території НДР. Апогеем військово-політичного протистояння в «холодній війні» стала Карибська криза 1962 р., викликана розміщенням СРСР ядерних ракет середньої дальності на Кубі – в безпосередній близькості від території США. Світ опинився на порозі ядерної війни. Її вдалося уникнути лише завдяки своєчасно укладеному секретному компромісу між Дж. Кеннеді і М.С. Хрущовим, в рамках якого радянські ракети були виведені з Куби в обмін на обіцянку США відмовитися від агресії проти цієї країни і демонтаж американських ядерних ракет у Туреччині.

Карибська криза змінилася періодом відносної розрядки як в радянсько-американських відносинах, так і міжнародних відносинах у цілому. 15 серпня 1963 р. був підписаний Договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі і під водою. Він став першою угодою з контролю над озброєннями стратегічного класу. У той же час Карибська криза призвела до остаточного розмежування всередині соціалістичного табору. Надзвичайної гостроти досягли радянсько-китайські відносини. У 1963 р. китайське керівництво заявило про територіальні претензії КНР щодо СРСР. Даний дипломатичний крок супроводжувався низкою провокацій на кордоні,

кульмінацією яких став збройний конфлікт 1969 р. в районі острова Даманський.

До початку 1970-х рр. гонка атомних озброєнь між двома наддержавами призвела до перенасичення їх арсеналів й реально позначила небезпеку ядерної катастрофи. Змінилося й ставлення громадськості західних країн до курсу своїх урядів. Не останню роль у досягненні розрядки міжнародної напруженості зіграла і в цілому зважена політика СРСР щодо війни США у В'єтнамі і близькосхідної кризи 1967 р.

У першій половині 1970-х рр. міжнародні відносини вступили в епоху розрядки напруженості. У 1969 р. країни Варшавського Договору виступили з пропозицією про скликання Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Кульмінацією процесу розрядки стало підписання 1 серпня 1975 р. Гельсінкського Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Базовим елементом цього документа стала Декларація принципів взаємовідносин країн-учасниць наради: їх суверенної рівності; незастосування сили або загрози силою; непорушності повоєнних кордонів; мирного врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи; поваги прав людини та ін. Однак на тлі розрядки продовжували спалахувати регіональні конфлікти. У 1971 р. почалася чергова війна між Індією та Пакистаном. У 1973 р. вибухнула нова арабо-ізраїльська війна. До того ж і сам період розрядки виявився нетривалим, адже головною причиною її невдачі стало діаметрально протилежне розуміння цілей і політичних перспектив міжсистемної взаємодії.

Особливе місце в суперництві двох блоків займала космічна сфера. Суперництво між США і СРСР в роки «холодної війни» в значній мірі сприяло розвитку космічної науки і техніки. Хоча обидві держави вже мали необхідні науково-технічні розробки, саме СРСР, попри скептичне ставлення американців, вдалося у 1957 р. вивести на орбіту перший штучний супутник Землі. Згодом СРСР в обстановці секретності підготував і здійснив перший орбітальний політ Ю. Гагаріна. Повідомлення про успішний запуск першої людини в космос було передано 12 квітня 1961 р. лише під час польоту

космонавта, спантеличивши всю планету. Доти в США вважали СРСР відсталою в технічному відношенні країною. Радянське керівництво використовувало досягнення в дослідженні космічного простору у пропагандистських цілях. Позитивний імідж Ю. Гагаріна, який побував у низці західних країн і став одним із найвідоміших людей планети, сприяв поліпшенню образу СРСР на Заході. Невдовзі і США відправили свого громадянина А. Шепарда в космос 5 травня 1961 р. Однак цей суборбітальний політ тривав близько 15 хвилин. Через кілька днів президент США Дж. Кеннеді повідомив Конгрес про свій план висадки людини на Місяць до закінчення десятиліття. У серпні того ж року, СРСР зробив ще один ривок, відправивши в космічний політ на борту корабля «Восток-2» Г. Титова, який провів в космосі цілий день. США не могли зрівняти рахунок і здійснити орбітальний політ аж до лютого 1962 р.

В період суперництва наддержав керівництво США, прагнучи ослабити СРСР і домогтися змін в його зовнішній і внутрішній політиці, вживало різні дії: від військового залякування до економічного тиску. Сукупність цих заходів на кожному історичному етапі визначалося групою різних чинників:

- темпами розвитку США і СРСР, співвідношенням економічних потенціалів двох країн, змінами в структурі промисловості і сільського господарства;
- науково-технічними досягненнями США і СРСР, особливо в галузі новітніх технологій;
- рівнем розвитку військової техніки в США і СРСР, у першу чергу, в галузі стратегічних ядерних озброєнь;
- загальним станом боєздатності збройних сил обох держав;
- міжнародним впливом кожної з наддержав у різних регіонах світу і їх здатністю надавати реальну економічну і військову допомогу своїм союзникам;
- залежністю економіки США і СРСР від зовнішніх поставок сировини і засобів виробництва;

– внутрішньополітичним становищем у США та СРСР і зацікавленістю впливових кіл цих країн у розвитку взаємовигідних відносин або загостренні взаємної конфронтації тощо.

У підсумку сукупність і взаємний вплив цих факторів зумовлювали загальний курс американського керівництва щодо Радянського Союзу – від стану гострої конфронтації на ранніх етапах «холодної війни» до розрядки напруженості між двома країнами. Загалом варто зазначити, що «холодна війна» пройшла під знаком різноаспектного протистояння двох наддержав – СРСР і США, яке мало характер суперництва за лідерство в усіх сферах – соціально-економічній, політичній, військовій, космічній та інформаційно-ідеологічній. Обидві держави створили військово-політичні об'єднання (НАТО і ОВД), форсували створення ракетно-ядерних і модернізацію звичайних озброєнь, а також постійно брали приховану або явну участь практично в усіх локальних військових конфліктах на планеті. «Холодна війна» велася на всіх континентах, за винятком Австралії. Під час цього протистояння сталося декілька серйозних військово-політичних криз (аж до загрози застосування ядерної зброї), велися гонка озброєнь і тіньові війни, які забрали мільйони життів. «Холодна війна» була також війною між двома протилежними політико-ідеологічними системами: ліберальною демократією (в її експортному варіанті мала узагальнену форму антикомунізму та загальної протидії комуністичному впливу) та комуністичним універсалізмом (що в узагальненій зовнішній формі мав вигляд антиімперіалізму). За цих обставин ідеї мирного співіснування держав з різним суспільним ладом виступали як спроба пом'якшення ідеологічного антагонізму та винесення його за дужки офіційних міждержавних відносин. Утім, оскільки ідеологічне протистояння не припинялося й вважалося звичайним знаряддям повсякденної внутрішньої та зовнішньої пропаганди, спроби провести межу між офіційною дипломатією і всесвітньо-історичним змаганням двох протилежних суспільних систем були не здатні забезпечити стале співіснування між двома протиборчими таборами.

Впродовж 1960-х – 1970-х рр. сили двох наддержав були приблизно рівними, хоча позиції США майже вдвічі випереджали СРСР за показниками ВВП. До складу західного блоку входили такі потужні в економічному відношенні держави, як ФРН, Велика Британія та Японія. Загалом СРСР і слабкі в економічному відношенні країни-учасниці Варшавського договору були не здатні створити рівновагу потенціалу США і держав НАТО, що змушувало СРСР компенсувати баланс сил за рахунок утримання значних звичайних збройних сил і озброєнь на європейському стратегічному театрі. Союзниками СРСР у «третьому світі» також були переважно слабкі держави, які потребували значної фінансової та військової допомоги. Куба перебувала в режимі торговельної блокади, а в багатьох країнах, які орієнтувалися на підтримку СРСР, точилися гострі воєнні конфлікти з широким іноземним втручанням, зокрема в Анголі, Ефіопії, Нікарагуа, Південному Ємені. У військовому відношенні США мали потужну перевагу на морі і в повітрі, більш розвинені технології і краще підготовлені збройні сили. З точки зору СРСР умовну рівновагу у відносинах зі США забезпечував умовний паритет по стратегічних наступальних ядерних озброєннях і численні сухопутні збройні сили, розташовані на основній території СРСР та в країнах Східної Європи.

ГЛАВА 3

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ПРОЦЕСИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОАТЛАНТИЧНОМУ РЕГІОНІ

Розділ 7. НАТО і проблеми європейської безпеки під час «холодної війни»

Елементи «регулювання» міжнародних відносин за допомогою загрози силою або шляхом її застосування були постійною ознакою біполярного світу. При цьому так званий «біполярний світоустрій» відображав елементарний факт відриву США і СРСР від інших держав за військово-силовим потенціалом. Водночас велика група з понад 70 держав, включно з такими гігантами як Китай та Індія, відносила себе до групи нейтральних країн або «руху неприєднання», тобто офіційно вони відхрещувалися від статусу будь-чийого союзника, й тим більше сателіта.

За часів «холодної війни» поширився міф про близькість двох «наддержав» за сукупним потенціалом (економічним, політичним, науково-технічним, ідеологічним), що ніби надавало їм можливість змагатися «на рівних». Однак військово-силові спроможності СРСР базувалися на хиткій основі, яка дедалі деградувала по мірі вичерпання ресурсів екстенсивного розвитку. Натомість США частіше випереджали СРСР на дистанції їх змагання (за виключенням короткого періоду так званого «ефекту супутника» 1957 р., для нейтралізації пропагандистського резонансу якого США започаткували програму польотів на Місяць). СРСР, зі свого боку, намагався «наздогнати та перегнати» США, що змушувало спрямовувати значну частку бюджету на військові потреби. До створення міфу про дві «наддержави» на початку 1960-х рр. долучилися й майбутні класики американської геополітики З. Бжезінський та С. Хантінгтон. Їхня спільна книга пропонувала рецепти конвергенції двох світових систем та цілком серйозно доводила окремі відносні

переваги радянської моделі над американською (в першу чергу – в сенсі здатності до воєнної мобілізації економіки та суспільства). За назви «Політична влада (сила) США/СРСР» у цій порівняльній праці, написаній під враженням від Кубинської кризи 1962 р., взагалі не вживається словосполучення «холодна війна» [1]. Складається враження, що ейфорія від розв'язання Кубинської кризи та усунення загрози прямого конфлікту між ядерними державами надихала З. Бжезінського та С. Хантінгтона прогнозувати перспективи розрядки, яка неодмінно мала прийти на зміну конфронтації.

Повертаючись до початку «холодної війни» та створення НАТО зазначимо, що постійним джерелом загрози дестабілізації в Європі слугувало в першу чергу невирішене німецьке питання. Потужним каталізатором протистояння у Європі став поділений Берлін, де Москва раз у раз випробовувала Захід «на міцність», що могло стати приводом для розгортання повномасштабного конфлікту [2]. Втім, як відомо, постійне напружене протистояння двох блоків у Європі не переросло у збройне зіткнення або нову світову війну [3]. Відносний спокій в Європі в часи «холодної війни» видавався визначним у порівнянні з попередніми періодами європейської історії ХХ ст. чи з іншими регіонами світу, насамперед з Азією.

«Довгий мир» у Європі під час «холодної війни», початок якої практично співпадав з розгортанням сучасної глобалізації (у безпековому вимірі – з її ядерним етапом), переважно розглядається політичним реалізмом як результат «балансу сил» у «біполярній міжнародній структурі», наріжним елементом якої постав Північноатлантичний альянс (який, згідно з тією самою теорією, не мав шансів ані виникнути, ані вижити) [4].

Створення НАТО мало недовгу західноєвропейську передісторію. Після Другої світової війни Велика Британія та Франція підписали Дюнкеркський оборонний договір (травень 1947 р.) з метою протидіяти відродженню агресивної Німеччини, але угода мала адресатом і Радянський Союз. Ініціатива військово-політичної інтеграції належала європейським, а не американським лідерам. Е. Бевін, міністр закордонних справ Великої Британії, виступив взимку

1948 р. із закликом створити західний союз з метою отримання військово-технічної допомоги від США та утворення з ними військово-політичного альянсу. Сенс послання полягав у тому, що забезпечити стабільність та безпеку європейцям без США, на засадах самопомоги, неможливо. Водночас розробники майбутнього НАТО з Державного департаменту США Р. Ловетт та Дж. Хікerson вважали, що в європейців немає вибору та, наскільки це було доцільно, відтягували створення Альянсу. Рух до нього гальмувався не тільки необхідністю подолати ізоляціоністські настрої в американському політикумі та суспільстві, але й невизначеністю щодо перспектив ООН як інструменту міжнародної стабільності. «Існували побоювання, – зазначав Л. Каплан, – що двосторонній чи багатосторонній військовий союз підірве засади нового світового порядку (який базувався б на механізмах ООН. – *Авт.*). <...> Домінування в Європі не стояло на порядку денному США» [5, р. 184]. Не випадково Вашингтонський договір про створення НАТО 1949 р. рясніє посиланнями на Статут ООН. На шляху від доктрини Трумена до створення Альянсу його апологети прагнули створити враження, що він є нічим іншим, ніж інструментом Ради безпеки ООН та її Генеральної асамблеї. Це, звичайно, було ілюзією. Насправді створення НАТО, а згодом і ОВД призвело до зменшення впливу ООН на стан міжнародної безпеки у 1950-х рр. У післявоєнних реаліях було відкинуто концепцію про «п'ятьох поліцейських», які за спільної згоди мали б забезпечувати стабільність міжнародної системи. За Ф.Д. Рузвельтом планувалося, що таких ключових держав буде чотири (включно з урядом Гоміндану в Китаї, але без Франції, яка ще не оговталася від наслідків війни). При цьому в дискусіях на завершальному етапі війни вважалося загальноприйнятним, що визначення держав-гарантів міжнародної стабільності фактично означатиме згоду з розподілом світу на сфери впливу.

Північноатлантичний альянс став для його членів головним знаряддям вирішення європейських безпекових проблем, центральною з яких була успадкована від «Великої війни» 1914-1945 рр. проблема Німеччини.

Американцям, як і їх новим союзникам по НАТО, було нелегко відмовитися від зобов'язань щодо демілітаризації переможеного супротивника.

У результаті декілька раундів переговорів щодо залучення до Дюнкеркського пакту держав Бенілюксу в 1948 р. виник Брюссельський пакт – інституціолізований союз з інтегрованою командною структурою. Створений на його основі Західний союз (Western Union) контролював політичну організацію, а головнокомандувачем військ Брюссельського пакту призначили британського маршала Б.Л. Монтгомері, під чийм керівництвом його члени почали координувати свої військові плани і об'єднувати військові ресурси. Альянс НАТО у складі 12 країн фактично виник на основі Західного союзу шляхом залучення до цього США та Канади. Північноатлантичний договір у квітні 1949 р. утворив нову військову організацію, спрямовану на стримування Радянського Союзу. Інституційні засади Дюнкеркського та Брюссельського договорів переносилися до НАТО, включно зі спільним командуванням і координацією військових планів [6, р. 24-25].

Незадовго до цього, у січні 1949 р. Москва розпочала «мирний наступ», покликаний зупинити створення НАТО, який був нетривалим та провальним. Його найяскравішою рисою стало використання у пропагандистській кампанії лідерів впливових французької (М. Кашен, М. Торез) та італійської комуністичних партій (П. Тольятті). Зокрема, у своїй лютневій 1949 р. статті М. Торез поставив риторичне питання «Що ви робитиме у разі вступу Червоної (Радянської) армії до Парижу?» та відповів на нього – «комуністи запропонують повну підтримку радянцям». У такий спосіб він зображував Францію як потенційно ненадійного члена майбутнього альянсу. Своєю чергою П. Тольятті тимчасово припинив гнівні філіппіки на адресу «підпалювачів війни» і раптом запропонував «головному» з них – президенту США Г. Трумену негайно направити особистого представника для консультацій з Й. Сталіним. Зі свого боку, радянській диктатор задекларував готовність зустрітися з Г. Труменом для укладення «мирного пакту» невизначеного змісту. Цю пропозицію, спрямовану виключно на подальше затягування створення

антирадянського союзу західних держав, Вашингтон відхилив. Водночас СРСР тиснув на Норвегію, вимагаючи від неї підписати «пакт про ненапад» та відмовитися від вступу до НАТО [7, р. 206].

В урядів Франції та деяких інших європейських країн існували перестороги щодо майбутнього альянсу, про які Г. Трумен писав: «Франція не бажала поступитися навіть часткою своєї заклопотаності захистом від Німеччини. Країни Бенілюксу прагнули впевненості: Британія та Франція розділять відповідальність за дійову оборону їхнього регіону Європи. Скандинави відчували, що можуть опинитися беззахисними на своєму кінці стратегічної арки. Англія намагалася свої сили спрямувати на збереження залишків імперії. Однак швидко з'ясувалося – центральною проблемою є питання про участь Німеччини у захисті (Західної) Європи. Німецький народ ... після розгрому та знищення Гітлера, все ще жив в умовах окупації. Але мав бажання та здатність захищати свої землі в центрі Європи, що він довів протягом століть. Без Німеччини захист (Західної) Європи був би нічим іншим, ніж береговою охороною по обидва боки Атлантичного океану» [8, р. 253].

Рішення про участь США у створенні НАТО означало рішучий перегляд стереотипів зовнішньої політики в результаті засвоєння сумного досвіду двох світових війн. Для європейських держав-членів Альянсу Вашингтонський договір про створення НАТО означав опору на військову силу США та стратегічну взаємозалежність з ними. Немає сумнівів, що вплив США в роки «холодної війни» в Європі у порівнянні з попередніми періодами радикальним чином зростав. НАТО – разом з доктриною Трумена та планом Маршалла – становила тріаду, яка дозволила стабілізувати й відновити Західну Європу після катастрофічних руйнувань воєнного часу, а згодом – і забезпечити успіх європейського інтеграційного проекту. Хоча, як відмічає Р. Хендріксон, «декілька значних проблем залишилися невирішеними при його створенні, наприклад: наскільки інтегрованими будуть американські сили зі своїми європейськими партнерами та про місце Німеччини в майбутній НАТО.

Втім, НАТО надала основу для принципово відмінної стратегії стримування» [9, р. 14].

Автор доктрини «стримування комунізму» (containment) Дж. Кеннан наприкінці 1940-х рр. не був схильний покладати цю функцію на військово-політичний союз – НАТО. У своєму меморандумі державному секретарю Дж. Маршалу від 23 листопада 1948 р. Дж. Кеннан у ранзі голови відділу політичного планування Державного департаменту зазначав: «хоча у довготерміновій перспективі є потреба для деякої формалізації оборонних відносин країн Північної Атлантики, та пакт, який зараз розглядається, матиме деяку цінність у близькій перспективі для повернення спокою європейцям, він не повинен вважатися головною відповіддю на зусилля Москви, спрямовані на досягнення домінування над Західною Європою та не має підміняти собою інші необхідні кроки. [...] Небезпека розповсюдження комунізму на нові регіони континенту (насамперед на Західну Європу, яка опинилася у стані глибокої повоєнної економічної розрухи за значного впливу лівих сил, особливо у Італії та Франції. – *Авт.*) політичними засобами була все ще більшою, ніж будь-яка воєнна небезпека, яка їм загрожувала» [10, р. 409-411]. Парадоксально, але за посадою та впливовістю в Державному департаменті Дж. Кеннан був одним з ключових виконавців підготовки до створення НАТО. Провідний планувальник зовнішньополітичного відомства, зі свого боку, вважав, що Сполучені Штати мали сприяти створенню потенціалу військово-політичного стримування – союзу західноєвропейських держав, але зберігати «свободу рук», тобто не брати на себе жодних формалізованих зобов'язань з оборони країн-членів Брюссельського пакту [10, р. 410-411].

На першому засіданні Північноатлантичної Ради у вересні 1949 р. її членами були засновані нові інституції, але базова структура альянсу тимчасово залишалася без змін. Спільне командування покладалося на Організацію Брюссельського договору, а її попередній головнокомандувач був понижений до заступника глави нового альянсу. Прискорення формування дієздатного союзу відбулося тільки після початку війни в Кореї у червні 1950 р.

До війни, варто визнати, привела низка стратегічних прорахунків обох опонентів у «холодній війні». Так, Об'єднаний комітет начальників штабів США (ОКНШ) наприкінці 1940-х рр. дійшов висновку що «Корея не є життєво важливою для військової безпеки США». Американські війська були виведені з території Південної Кореї, зокрема, оскільки вони були надзвичайно слабкими, отже стали б легкою здобиччю противника у разі атаки. Державний секретар Д. Ачесон публічно поставив Корею поза межі Американського тихоокеанського периметру оборони. Висловлювалися побажання, аби об'єднання двох країн на корейському півострові відбувалося під егідою ООН, для чого було створено спеціальний орган – Тимчасову комісію ООН по Кореї (UNTCOK) [7, р. 212].

Після комуністичного вторгнення до Південної Кореї президент Г. Трумен зробив «велике відкриття»: за режимом Пхеньяна стоять не тільки китайські комуністи, але в першу чергу – СРСР. Під час зустрічі з прем'єр-міністром Великої Британії К. Еттли у Білому домі 4 грудня 1950 р. (К. Еттли прибув до США аби впевнитися, що війна в Кореї не втягне світ у нову велику війну), американська сторона сформулила своє розуміння «привідних ременів» конфлікту: «треба пам'ятати, що головним ворогом є не Китай, а Радянський Союз. Москва цілком надихнула дії в Кореї. Немає сумнівів, що була домовленість між росіянами та китайцями, яких запевнили у сильній російській підтримці. Допоки їхній наступ успішно розвивається, важко сказати, де вони зупиняться. Якщо вони зможуть нас викинути з Кореї, то зроблять це. І не можна передбачити їхні подальші наміри» [8, р. 397-398]. Про загальний контекст війни Г. Трумен пізніше писав: «З самого початку подій у Кореї я завжди розглядав їх як російській маневр, частину плану з руйнування єдності вільного світу. Росіяни знали – НАТО буде успішною тільки якщо Сполучені Штати братимуть участь в обороні (Західної) Європи. Найпростішим шляхом завадити виконанню нашої ролі в НАТО було втягнути нас у військовий конфлікт в Азії» [8, р. 437].

Дійсно, без дозволу Й. Сталіна було неможливо собі уявити вторгнення північнокорейської армії та згодом китайських «добровольців» до Південної Кореї. Кім Ір Сен запевняв його: як тільки «армія з півночі прийде на допомогу братам на півдні», там негайно розпочнеться революція, яка «змете антинародний режим Лі Син Мана». Головне – швидка перемога, щоб США та їхні союзники не встигли увести війська [7, р. 212-213]. Зі свого боку, радянського диктатора на ризик дестабілізації у міжнародних справах надихали випробування власної атомної бомби, успіхи у встановленні сателітарних режимів «народної демократії» у Східній Європі та перемога Мао Дзедуну в Китаї. На погляд московських геополітиків-реалістів, співвідношення сил у світі, як у Європі, так і в Азії, стрімко змінювалося на користь «сил миру, прогресу та соціалізму», а капіталізм усе більше занурювався у «системну кризу». У Кореї Радянський Союз вдався до неодноразово застосованої ним у «холодній війні» тактики «випробування імперіалістів на міцність», зокрема «легітимного», з точки зору Кремля, підштовхування декількох країн до громадянської війни. Втім намірів розпочинати нову світову війну Й.Сталін не мав, хоча час від часу протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. він та його клеврети декларували «готовність до будь-якого розвитку подій» (евфемізм – «війни не боїмося, бо перемога буде за нами») [11, р. 434]. Водночас ступінь радикалізму зовнішньої політики Москви у її воєнних та квазівоєнних аспектах помилково перебільшувався в США і НАТО. Про це свідчить зміст Доктрини національної безпеки США NSC 68 (1949 р.) авторства Д. Ачесона – П. Нітце, яка досить адекватно описувала арсенал міжнародної політики Кремля, але неспівмірно завищувала дійсну ефективність його застосування, а, головне, рішучість «йти до кінця», хоча й допускала тут варіативність, тобто розраховувала на деяку гнучкість позиції Москви у разі загрози загальної (світової) війни [12].

Згодом з подачі Державного департаменту Рада національної безпеки США (РНБ) дійшла висновку, підтриманого Об'єднаним комітетом начальників штабів (ОКНШ): війна в Кореї є глобальним випробуванням

стійкості Заходу, а наступним місцем радянської агресії, якщо негайно не задіяти засоби збройного стримування, стане розділена Німеччина. Отже, війна в Азії не має переключити увагу США на Азійсько-Тихоокеанський регіон на шкоду підтриманню стабільності в Європі. Саме це завдання покладалося на НАТО [5, р. 8].

На засіданні Північноатлантичної Ради в Брюсселі в грудні 1950 р. було створено Верховне головне командування об'єднаними збройними силами в Європі (ВГКОЗСЄ; англ. – SACEUR, Supreme Allied Commandment in Europe), а його керівником призначено майбутнього президента США генерала Д. Ейзенхауера. Оперативний контроль над американськими та британськими військами в Німеччині здійснювався під його керівництвом та під контролем Генерального Штабу НАТО в Європі (SHAPE, Supreme Headquarter of the Allied Power in Europe) у Франції. Військові плани держав-членів НАТО узгоджувалися на найвищому політичному рівні, а операційний контроль був зосереджений у руках ВГКОЗСЄ та Генерального штабу. Від самого початку військова структура НАТО відрізнялася прагненням до інституціоналізації, а військова потужність Альянсу на момент заснування вважалася його членами явно недостатньою для збереження стабільності в Європі [13, р. 24-36]. До запровадження посади цивільного керівника НАТО – генерального секретаря у лютому 1952 р., за словами держсекретаря Д. Ачесона, «НАТО представляло собою тіло, а вірніше сказати – дванадцять тіл (за кількістю членів. – *Авт.*) без голови» [9, р. 14].

Рівень радянської загрози вважався найвищим у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Радянський Союз тримав війська у Східній Німеччині у бойовій готовності, а з 1948 р. почав нарощувати потужності низки провідних галузей військової промисловості [13, р. 4]. При цьому керівництво НАТО на час її створення вважало, що Радянський Союз не має наміру розпочинати нову велику війну. Американська ядерна зброя розцінювалася у якості основного стримуючого фактору щодо Москви. Згідно з панівною в Альянсі до літа 1950 р. точкою зору, небезпеки негайного радянського вторгнення в Західну

Європу не було. СРСР обмежував роль своїх збройних сил функцією гаранта радянської Східної Європи, її включення до сфери впливу Москви. Комуністичний заколот у Чехословаччині 1948 р. та Берлінська криза 1949-1950 рр., що відбулася внаслідок радянської блокади Західного Берліну (шанси на війну з СРСР оцінювалися американськими військовими як 1:4) [14, р. 624-628], не призвели до докорінних змін в оцінці ситуації, але стимулювали створення НАТО. Дивна комбінація з обґрунтованого песимізму щодо співвідношення військових сил та оптимізму стосовно збереження міжсистемної стабільності після розділу Європи державами-переможницями на сфери впливу превалювала в роздумах американських стратегів [15, р. 5-7]. Війна в Кореї, що розпочалася влітку 1950 р., докорінним чином змінила ці оцінки. Президент Г. Трумен прокламацією № 2914 від 26 грудня 1950 р. навіть оголосив надзвичайний стан у країні [12, р. 127-130].

Розв'язування війни в Кореї, як помилково вважали в США/НАТО, свідчило, що дії Москви вже не стримуються американською перевагою в ядерному арсеналі. Це майже призвело до паніки серед членів Альянсу [13, р. 31-38]. Першими практичними кроками в цій ситуації було різке збільшення військової допомоги США європейським союзникам та розміщення додаткових контингентів американських військ у Європі взимку 1951 р. [5, р. 9]. Реакція в різних європейських країнах була складною й суперечливою: по-перше, їхні лідери прагнули уникнути нової великої війни, насамперед – ядерної; по-друге, вони не були впевнені, що НАТО здатна її попередити, а американці виконають свої зобов'язання відповідно до статті 5-ої Вашингтонського договору у разі радянської атаки; по-третє, в громадській думці лівими досить успішно поширювалася теза, що саме США і НАТО є винуватцями загострення відносин з «миролюбним» Радянським Союзом. 30 листопада 1950 р. президент Г. Трумен виступив на прес-конференції з метою заспокоїти союзників та «поставити на місце» ворогів. Його слова «ми задіємо усі необхідні кроки у разі війни» викликало уточнююче запитання: «Чи включають ці кроки використання атомної бомби?». Г. Трумен висловив своє

ставлення у такий спосіб: «Я б не хотів побачити її використання. Ця страшна зброя не має застосовуватися проти невинних чоловіків, жінок та дітей, непричетних до цієї воєнної агресії, що може трапитися» [8, р. 395]. Слова президента тільки «підлили пального до багаття». Після виступу президента його прес-секретар був змушений виступити з додатковим коментарем: «Згідно із законом, тільки президент може дати наказ про застосування атомної бомби, і він такого наказу не давав. Ніякої зміни позиції президента в цьому питанні (через розвиток подій у Кореї. – *Авт.*) останнім часом не відбулося» [8, р. 396].

В цілому на початку 1950-х рр. різко зросли настрої песимізму щодо майбутнього Європи. У НАТО вважали досить реальною перспективу виникнення нового театру воєнних дій на континенті [16, р. 104-110]. Оскільки вторгнення Радянського Союзу до Західної Європи не відбулося на початку 1950-х рр. (за оцінками ЦРУ, Кремль міг спровокувати світову війну у 1950-1954 рр., а пік небезпеки припадав на 1952 р.) [7, р. 202], актуальність загрози війни почала поступово знижуватися, особливо після смерті Й. Сталіна в березні 1953 р. В липні 1953 р. війна в Кореї закінчилася перемир'ям, що теж сприяло поступовому зниженню гостроти радянської загрози.

Крім ядерного стримування, основним компонентом військової стратегії НАТО з попередження радянської воєнної загрози було розгортання в Західній Європі значних конвенційних (звичайних) збройних сил союзників. Їхня чисельність ніколи не дорівнювала збройним силам Радянського Союзу та інших країн-членів Варшавського договору (ОВД), але протягом 1950-х рр. розрив зменшився – від 2:1 до 1,5:1 на користь СРСР/ОВД [17, р. 227].

Сили НАТО було висунуто вперед до німецько-німецького кордону, щоб мати спроможність надати повномасштабну відсіч радянському наступу на ранніх етапах конфлікту. Така стратегія вимагала значного використання німецьких збройних сил (Бундесверу) та розгортання численних підрозділів військ інших держав-членів НАТО. Чисельну перевагу військ противника мав компенсувати високий ступінь боєготовності підрозділів НАТО, призначених стримувати СРСР та його сателітів, об'єднаних в ОВД. Цим завдання Альянсу

далеко не вичерпувалися: розроблялися практики, процедури та принципи подолання внутрішніх безпекових проблем. Першою з них на початку 1950-х рр., поза сумнівом, постала проблема ремілітаризації Західної Німеччини, необхідність вирішення якої була зумовлена як потребою в залученні ресурсів Бундесверу до оборони НАТО в Європі, так і завданнями інтеграції цієї країни до Альянсу за умови прямого підпорядкування західнонімецьких збройних сил Об'єднаному командуванню НАТО, адже свого Генерального штабу ФРН була позбавлена [18, р. 713-714]. В результаті довготривалих переговорів між членами Альянсу збройні сили ФРН було перебудовано й модернізовано. Від початку 1950-х рр. цього вдалося досягти протягом близько 10-12 років. Створення й модернізація Бундесверу не справили значного впливу на союзницьку інституціоналізацію НАТО, але Німеччина зробила відчутний внесок в спільну військову потужність Альянсу. На кінець 1960-х рр. на європейському театрі ЗС ФРН складали до половини всього військового потенціалу НАТО.

Роль стабілізатора Європи під час «холодної війни» Альянс виконував, незважаючи на суттєві час від часу розходження між союзниками з наріжних питань світової політики. Перше серйозне випробування взаємовідносин провідних європейських держав-членів НАТО – Великої Британії та Франції зі США – створила Суецька криза 1956 р.

В липні 1956 р. президент Єгипту Г.А. Насер встановив контроль над Суецьким каналом та оголосив про його націоналізацію [19, р. 149-164]. Суецький канал був не лише важливою транспортною артерією постачання нафти з регіону Перської затоки до Європи, а й найкоротшим морським шляхом з Середземного моря до Індійського океану та Азії. Контроль над Суецьким каналом надавав безсумнівні військово-стратегічні переваги. Для Великої Британії, яка до 1947 р. позбулася військової присутності в Індії, Палестині та Греції, Єгипет залишався символом колишньої імперської слави. До того ж експлуатація каналу давала відчутний прибуток англійцям та французам – головним акціонерам Спільної компанії Суецького каналу.

У жовтні 1951 р., тобто ще за часів правління короля Фарука, уряд Єгипту в односторонньому порядку скасував англо-єгипетський договір 1936 р., яким передбачалося надання Великій Британії в оренду військової бази в Суеці ще на 20 років. Велика Британія відмовилася залишити Суец, посилаючись на свої договірні права, а також спираючись на присутність суецького гарнізону. Наслідком таких дій стала ескалація ворожнечі з боку місцевого населення до англійців і британських військ у Єгипті, яку єгипетський уряд не мав наміру стримувати. У жовтні 1954 р. було підписано англо-єгипетську угоду, що передбачала припинення дії договору 1936 р., поетапну і повну евакуацію британського військового контингенту з Єгипту протягом 20 місяців з дня підписання угоди (Велика Британія мала завершити виведення своїх військ із зони каналу у червні 1956 р., що вона і зробила), а також визначала Суецький канал як невід'ємну частину Єгипту. Обидві сторони зобов'язалися дотримуватись Константинопольської конвенції 1888 р. про судноплавство в Суецькому каналі. Угодою передбачалася можливість використання британськими військами протягом семи років з дня її підписання певних баз у зоні Суецького каналу та єгипетських морських портах на випадок збройного нападу «з боку іноземної держави» на країни-члени Ліги арабських держав або Туреччину [19, р. 149-164].

Основними цілями Ізраїлю у конфлікті були: припинення збройних нападів палестинських фідаїв з території Гази на цивільне ізраїльське населення, що з 1954 р. спонсорувались єгипетськими спецслужбами; зняття єгипетської блокади Акабської затоки і Тиранської протоки для ізраїльського судноплавства; забезпечення вільного проходу ізраїльських вантажів через Суецький канал; повалення режиму Г.А. Насера. Велика Британія, крім бажання хоча б частково відновити контроль над Суецьким каналом та свою військову присутність у Єгипті, прагнула покласти край активній антизахідній політиці Каїра, яка, на думку Лондона, завдавала їй відчутної шкоди на Близькому Сході. Францію надзвичайно дратувала значна допомога, яку Г.А. Насер надавав національно-визвольному руху в Алжирі, спрямованому

проти подальшого колоніального володарювання Парижа у своїх заморських департаментах.

Франція на той час також була головним західним партнером і постачальником сучасної зброї до Ізраїлю. В ізраїльсько-єгипетському протистоянні Париж також займав відверто проізраїльську позицію. Варто додати, що британський прем'єр-міністр Е. Іден і глава французького уряду Г. Молле відчували глибоку особисту антипатію до Г.А. Насера, порівнюючи єгипетського лідера з А. Гітлером, і були буквально одержимі ідеєю повалення його режиму [19, р. 149-164].

Отже, англо-французька воєнна співпраця базувалася на стратегічних імперських колоніальних мотивах, спільному бажанні скинути режим Г.А. Насера та прагненні допомогти Ізраїлю у його боротьбі за виживання у ворожому середовищі (до конфлікту 1956 р. Лондон підтримував цю мету значно меншою мірою, ніж Париж) [20]. Арабські держави зазнали поразки у війні з Ізраїлем 1948 р. та переслідували ціль – у зручний момент стерти його з мапи Близького Сходу [21]. У свою чергу, США, як зокрема вважалося в Лондоні, претендували, спираючись на свій 6-й флот у Середземномор'ї, заступити місце Великої Британії в регіоні і схвально ставилися до процесів деколонізації. Суецький конфлікт викликав наслідки для НАТО, які далеко виходили за рамки регіону. «Від початку, – за словами британського прем'єра Е. Ідена, – Суецька криза не була проблемою (відносин) тільки між Єгиптом і двома чи, навіть трьома потугами. Вона стосувалася переважної частини світу» [22, р. 548].

29 жовтня 1956 р. Ізраїль розпочав швидкий наступ на Синаї, відповідно до підписаного 24 жовтня представниками Лондону, Парижу та Тель-Авіву Севрського протоколу – таємної угоди, в якій детально був розписаний узгоджений сценарій вторгнення до Єгипту. Наступного дня Велика Британія та Франція направили ультиматум Ізраїлю та Єгипту з вимогою відвести свої війська на 10 миль від каналу (ізраїльтяни на той момент знаходилися від нього на більшій відстані). Каїр також мав погодитися з «тимчасовим» вводом англо-

французького контингенту до Порт-Саїду, Ісмаїлії та Суецу «для розведення ворогуючих сторін». Не отримавши відповіді ані від Ізраїлю, ані від Єгипту у призначений 12-годинний термін, англійські та французькі ВПС вдалися до бомбардування єгипетських військових аеродромів. У відповідь Єгипет перекрив рух по Суецькому каналу, затопивши у ньому судна [23]. В цілому військові дії тривали 45 годин. А. Улам охарактеризував англо-французький план як «імбецильний», їхню тактику – як «найбільш невдалий прояв макіавеллізму», а результати інтервенції вважав «колосальною поразкою Заходу в цілому» [11, р. 586-588].

Центром політичного врегулювання конфлікту стала Генеральна Асамблея ООН після того, як Велика Британія та Франція заблокували рішення Ради Безпеки від 30 жовтня про припинення вогню. 2 листопада 1956 р. на спеціальній надзвичайній сесії ГА ООН США були вимушені погодитися з відповідною радянською пропозицією (яка, до речі, була за змістом близька американській, запропонованій в РБ ООН напередодні), хоча їм було незручно виступати проти своїх союзників разом з СРСР. Резолюцію ГА ООН 997 про припинення вогню було прийнято 46 голосами проти 5 (Велика Британія, Франція, Ізраїль, Австралія та Нова Зеландія) [24]. Чотири країни-члени НАТО – Бельгія, Нідерланди, Португалія (з мотивів колонізаторської солідарності й підтримки Ізраїлю) та Канада не брали участі у голосуванні. Двома днями пізніше Велика Британія та Франція погодилися з резолюцією. Їхня зустрічна пропозиція щодо розміщення «обмеженого англо-французького контингенту в зоні каналу» була відхилена американцями та генсеком ООН Д. Хаммаршельдом [25, р. 47-50].

Оскільки Вашингтон однозначно відмовив своїм союзникам у допомозі, Лондон та Париж були змушені відступити, піклуючись лише про те, яким чином «зберегти обличчя». Така можливість деякою мірою була надана їм завдяки маневруванню низки країн в ООН. Так, Канада, Норвегія та Югославія внесли на розгляд Генеральної Асамблеї пропозицію щодо розміщення у зоні конфлікту миротворчої місії ООН [26], яку США підтримали 2 листопада.

Представник США в ООН Г.К. Лодж заявив: «Сполучені Штати щиро сподіваються, що уряд Ізраїлю негайно погодиться оперативно вивести свої війська за лінію перемир'я та буде повністю співробітничати у реалізації плану Генсека ООН». США висловили такі ж сподівання і щодо британців та французів, а також впевненість у тому, що «уряд Єгипту, зі свого боку, буде готовий прийняти на своїй території підрозділи Надзвичайних сил ООН з метою підтримання миру в цій частині світу» [25, р. 56]. Більше того, США обіцяли «надати дієву допомогу авіаперевезеннями, морським, наземним транспортом та усім необхідним» [25, р. 56]. Велика Британія та Франція були серед відсутніх при голосуванні за відповідну резолюцію – разом з Ізраїлем, Єгиптом та країнами-членами Варшавського пакту.

У ситуації, коли вже намітилися шляхи мирного врегулювання Суецької кризи, Радянський Союз, прагнучи зобразити себе надійною опорою ООН, вдався до ядерного шантажу. 5 листопада 1956 р. СРСР повідомив уряди Великої Британії, Франції та Ізраїлю, що «має усі види сучасної зброї, потрібної для знищення агресора і встановлення миру на Близькому Сході» [25, р. 54], а також про готовність спрямувати до Єгипту добровольців для «допомоги героїчному єгипетському народу». При цьому в пресі з'явилися повідомлення про наявність тисяч бажаючих вступити до їхніх лав [11, р. 589]. Прем'єр-міністр уряду СРСР М. Булганін у публічному листі до Д. Ейзенхауера запропонував «об'єднати військові ресурси СРСР і США, щоб разом під егідою ООН зупинити агресію» [11, р. 588-589]. Схожі послання були надіслані уряду Індії (як ситуативному партнеру, на підтримку якого розраховувала Москва).

Зрозуміло, що за цих обставин пропозиція Москви не знайшла підтримки у Вашингтоні, який був серйозно стурбований радянськими загрозами на адресу своїх союзників по НАТО. Своєю чергою Велика Британія та Франція й надалі наполягали на тому, що їхнє збройне втручання було викликане нездатністю ООН своєчасно вжити заходів з підтримання миру. Вони вивели війська з Єгипту наприкінці 1956 р., а Ізраїль відійшов з Синаю лише навесні 1957 р. після отримання доступу до Акабської затоки.

Надана йому раніше обіцянка забезпечити вільне проходження ізраїльських вантажів Суецьким каналом так і залишилася невиконаною. Як пише Л. Каплан, «ніколи більше Британія не кидала такого виклику Альянсу, як у Суеці. Франція ж, надалі крокуючи курсом де Голля, дійшла висновку, що США – ненадійний союзник. Г.А. Насер без ентузіазму прийняв Надзвичайні сили ООН, але в арабському світі став героєм, який дав відсіч Заходу, не допустив Ізраїль до Суецького каналу й не дозволив йому отримати контроль над сектором Газа» [25, р. 54]. Виграш СРСР полягав у тому, що Суецька криза завадила ефективній протидії в ООН радянській інтервенції з придушення «Угорської революції» 1956 р. До того ж Кремль працював на створення репутації «друга арабів у боротьбі проти західного імперіалізму». Підтримка Вашингтоном Єгипту у встановленні ним суверенітету над Суецьким каналом тимчасово сприяла ствердженню позитивного іміджу США в регіоні. Проте невдовзі репутації США в арабському світі значної шкоди завдало проголошення «доктрини Ейзенхауера» (1957 р.), яка декларувала підтримку режимам, що протистоять «комуністичній змові та агресії», й була фактично спрямована проти «клієнтів» Кремля в регіоні [27].

НАТО не відігравала будь-якої помітної ролі під час Суецької кризи [28]. Велика Британія та Франція, опинившись у політичній трясовині, не зверталися ані до Північноатлантичної Ради, ані до Генерального секретаря. Не випадково Генсек НАТО лорд Г.Л. Ісмей практично не згадує цей конфлікт у своїх працях, присвячених рокам його перебування на посаді (1952-1957 рр.). На сесії Північноатлантичної Ради 11-12 грудня 1956 р. пропонувалося виробити позицію Альянсу з питань Близького Сходу, але державний секретар США Дж. Даллес виступив категорично проти, заявивши, що «не треба, щоб країни НАТО виступали якимось блоком в ООН». Під час обговорення спільної політики НАТО прозвучало більш-менш різке засудження неузгоджених з Альянсом дій Великої Британії та Франції. Висувалися тези про необхідність консультацій з союзниками до того, як вдаватися до збройних дій, та підвищення ваги Генерального секретаря у таких ризикованих рішеннях. При

цьому глава британського МЗС С. Ллойд наполягав, що такі консультації мають бути обмеженими: «Якщо пропозиція консультацій означатиме, що будь-який член НАТО отримує право критикувати та піддавати обструкції кожне рішення, небагато з них будуть схвалені. Але консультації корисні, якщо вони продиктовані бажанням розділити відповідальність. Втім, це може посіяти певні сумніви щодо їхньої бажаності» [29, р. 70]. Дж. Даллес із цим погодився: «Якщо прийняття комюніке означає, що США не будуть робити нічого в світі без консультацій з Північноатлантичною Радою, то, це призведе до плутанини, непорозумінь і дискримінації» [29, р. 70]. У комюніке за підсумками зустрічі наголос робився на засудженні радянського вторгнення в Угорщину, а Суецький канал згадувався лише як об'єкт, що потребує очищення для відновлення судноплавства. «Згода в Альянсі, – на думку Л. Каплана, – була відновлена вже навесні 1957 р. Й ніколи більше за роки «холодної війни» союзники не розходилися так далеко» [25, р. 57-60].

Міжнародна 13-денна Кубинська криза восени 1962 р. вважається кульмінацією «холодної війни», оскільки під час неї ворогуючі сторони впритул наблизилися до збройного конфлікту, ескалація якого загрожувала розв'язуванням наступної світової війни шляхом обміну ракетно-ядерними ударами. Як свідчив згодом у своїх мемуарах М. Хрущов, «якби американці розпочали війну проти Куби, ми не були готові завдати належного удару по Сполучених Штатах (адже ніякого військово-стратегічного балансу між СРСР та США не було і близько. – *Авт.*). У такому випадку ми були б змушені вдатися до війни в Європі. Це, звичайно, призвело б до світової війни» [2, р. 207].

Таємне розміщення радянських ракет на Кубі, про яке американці дізналися за результатами аерофоторозвідки 14 жовтня 1962 р., може служити взірцем найменш вдалої операції Радянського Союзу зі стримування гіпотетичного нападу НАТО на СРСР та оборони Куби від американської збройної інтервенції. Країни Альянсу дійсно мали суттєву перевагу у ракетно-ядерних силах, зокрема, завдяки розміщенню засобів доставки ядерних зарядів

у Західній Європі та Туреччині (ракти «Юпітер»). Але нападати вони не збиралися, хоча б з розрахунку, що завдати удару, який би обеззброїв Радянський Союз до межі, за якою Москва буде нездатна нанести удар у відповідь, було неможливо. Як доводять розсекречені документи та свідчення дійових осіб, напад на Кубу з метою усунення режиму Ф. Кастро після невдалої операції у затоці Свиней 14-19 квітня 1961 р., у США не планувалося [30, р. 144-147]. Взагалі безглуздою була й ідея «захищати» кубинську революцію ядерними ракетами – у разі війни острів було б вщент знищено. Очевидно, що в союзників США по НАТО, в першу чергу європейських ядерних держав, також не було шансів залишитися осторонь у разі ракетно-ядерної катастрофи.

Питання про те, чи необхідно в цій ситуації розпочати консультації з союзниками вирішувалося вже на першому засіданні так званого Виконавчого комітету (ExComm) в Білому домі 16 жовтня 1962 р. Головний висновок, якого дійшли учасники цієї наради, полягав у констатації факту: «наявність радянських ракет на Кубі є неприйнятною для США». Держсекретар Д. Раск наполегливо рекомендував негайно приступити до таких консультацій, оскільки односторонні дії США збільшать ризики для союзників, особливо у разі рішення швидко завдати авіаударів по ракетних установках на Кубі. Хоча пропозиція Д. Раска не знайшла відразу підтримки, втім питання безпеки європейських союзників під час кризи постійно знаходилися у полі зору Вашингтону. Особливої уваги заслуговував Західний Берлін, де зберігалася гостра напруга. Місто було практично беззахисним, отже воно вважалося найбільш вірогідним об'єктом радянської атаки у разі ескалації збройного конфлікту [31, р. 387]. Зволікання із залученням союзників до консультацій протягом першого тижня кризи, вірогідно пояснювалися й тим, що в США далеко не одразу дійшли згоди про найкращий варіант виходу з ситуації, який вони б могли довести до відома європейців.

Американське керівництво опинилося перед викликом: як усунути радянські ракети з Куби та не спровокувати ескалацію конфлікту – аж до

ядерної війни. В обговореннях, які тривали майже тиждень, висувалися різні варіанти, включно з бомбардуванням ракетних установок та повномасштабним вторгненням на Кубу. Але останнє слово залишилося за президентом Дж. Кеннеді, який вирішив вдатися до блокади острова силами ВМФ США, щоб зупинити подальше постачання радянських ракет та військової техніки на Кубу. Водночас він висунув Радянському Союзу ультиматум з вимогою негайно демонтувати та вивезти вже встановлені ракети [32]. Як згодом з'ясувалося, це було своєчасне рішення. Усього на Кубі на момент кризи працювали близько 40 тис. таємно ввезених для їх встановлення радянських військових фахівців. Перші радянські ракети СС-4, відповідно до таємної радянсько-кубинської угоди «про взаємну допомогу у галузі безпеки», прибули 15 вересня 1962 р. – через 11 днів після першого попередження президента Дж. Кеннеді про «неприпустимість розміщення на Кубі спрямованих проти США наступальних озброєнь», через 2 дні після його другого попередження та через 4 дні після заперечення ТАРС повідомлень, нібито такі озброєння планується надати «острову Свободи» [33, р. 17-18, 21-32, 65]. Ці недосконалі ракети мали надзвичайно неточну систему наведення, отже призначалися для атаки по містах Східного узбережжя США, а не для знищення військових об'єктів супротивника. За надійними радянськими джерелами, наприкінці вересня – на початку жовтня на території Куби знаходилося 20 ядерних боєголовок, жодна з них не була встановлена на ракету та готова до запуску навіть у найбільш критичний момент кризи. Ще 20 боєголовок пливли на борту судна «Полтава», зупиненого блокадою [34, р. 154].

У виступі на телебаченні 22 жовтня 1962 р. Дж. Кеннеді вперше повідомив американцям про наявність радянських ракет на Кубі та пояснив своє рішення про введення морської блокади. Дж. Кеннеді дав зрозуміти, що за необхідності США готові застосувати військову силу, щоб нейтралізувати загрозу національній безпеці. Після цієї декларації в усьому світі нервово чекали на радянську реакцію. Деякі американці, побоюючись, що їхня країна опинилася на межі ядерної війни, запасалися водою, їжею та паливом.

Вирішальний момент у кризі наступив 24 жовтня, коли прямуючі до Куби радянські судна у супроводі підводних човнів наблизилися до лінії, на якій американські ВМС заблокували їм шлях. Спроба радянських суден прорвати блокаду, ймовірно, призвела б до збройного зіткнення, але вони зупинилися. У момент величезної напруги радянські та американські лідери знайшли вихід з глухого кута. 26 жовтня 1962 р. М. Хрущов надіслав повідомлення Дж. Кеннеді, в якому запропонував вивести ракети з Куби в обмін на запевнення керівництва США у відмові від вторгнення на острів. Наступного дня радянський лідер доповнив свої умови вимогою демонтувати ракетні установки «Юпітер» в Туреччині. Офіційно адміністрація Дж. Кеннеді прийняла умови першого повідомлення і проігнорувала другий лист М. Хрущова. Втім, користуючись приватними каналами зв'язку, американські урядовці також пообіцяли вивести ракети «Юпітер» з Туреччини, які перебували на її території з 1961 р. (до речі, як стверджує Г. Еллісон, рішення про їхнє виведення було прийняте Дж. Кеннеді ще до кризи). 28 жовтня вважається датою завершення Кубинської кризи [35]. Найбільше незадоволення її перебігом та результатами висловив Ф. Кастро, який спочатку був повністю відсторонений від контролю над радянською зброєю на Кубі, а згодом – і від процесу врегулювання ситуації, пов'язаної з її наявністю на острові.

Під час другого тижня кризи американська сторона регулярно інформувала європейських союзників США по НАТО, які мали можливість впливати на позицію Вашингтону. Франція та ФРН надавали сильну підтримку курсу Дж. Кеннеді. Але справжню повноцінну участь у процесі врегулювання брала лише Велика Британія. Прем'єр-міністр Г. Макміллан принагідно нагадав президенту Дж. Кеннеді, що американці гостро зреагували на загрозу розміщення радянських ракет, а європейці вже досить довгий час живуть у зоні їх досяжності. Він також зауважив, що американська блокада Куби може розцінюватися як порушення міжнародного права. Британський лідер висловив занепокоєння тим, що Кремль за виведення ракет з Куби вимагатиме в «обмін» ліквідацію військових баз США в Європі, або навіть здачу Західного Берліну.

Г. Макмілан був проти вторгнення на Кубу, а також виступав за спільне вирішення кризи союзниками. Дж. Кеннеді, зі свого боку, у виборі з наявних альтернатив – збройної ескалації чи поміркованості в діях, постійно апелював до інтересів європейських країн-членів НАТО. На думку Т. Райз-Кепена, завдяки тісним контактам між президентом Дж. Кеннеді, прем'єр-міністром Г. Макміланом та послом Великої Британії в США Д. Ормсбі-Гором, на другий тиждень кризи «посилилася впевненість президента йти обраним курсом» [36, р. 388]. В рамках НАТО згодом обговорювалося й питання про виведення ракет «Юпітер» з Туреччини.

Проблема збереження єдності НАТО в умовах кризи розглядалася на засіданні Виконавчого комітету США 27 жовтня 1962 р. [37, р. 390-392]. В цілому, на думку Д. Коппенда, «ствердження упевненості союзників у відданості Сполучених Штатів “розширеному стримуванню” було однією з двох провідних цілей» політики Дж. Кеннеді, які він переслідував у процесі виходу з кризи. Друга ціль полягала в усуненні прямої загрози нападу на територію США внаслідок «зміни стратегічного балансу» [2, р. 186].

Згодом, вважає Р. Куглер, західноєвропейські союзники по НАТО «позитивно оцінили майстерність управління кризою з боку Дж. Кеннеді, але в цілому інцидент залишив в них суперечливі враження, тому що наочно продемонстрував – американсько-радянська конфронтація будь-де у світі може послугувати спусковим гачком ядерної війни, яка легко поглине Європу» [17, р. 159]. Для європейців це стало стимулом для тіснішого співробітництва зі США та досягнення домовленостей у питаннях ядерної зброї, які мали передбачати вплив НАТО на рішення про її застосування під час будь-якої майбутньої міжнародної кризи. Водночас Дж. Кеннеді дійшов висновку про необхідність кроків для зменшення напруги у відносинах з СРСР.

Кубинська криза знаменувала вододіл у «холодній війні». Європейські союзники США у принципі поділяли прагнення Вашингтону до нормалізації безпекових відносин з Москвою, особливо якщо це призведе до послаблення напруги на континенті. Втім, деяке занепокоєння виникло через побоювання:

чи не будуть досягнуті американсько-радянські угоди за їхній рахунок? Зростала рішучість західноєвропейських союзників США отримати право власного підпису під будь-якою ядерною угодою між США та СРСР. Політики у ФРН насамперед хвилювалися щодо стабільності позиції Вашингтону у питанні статусу Західного Берліну та рівня американської військової присутності в Європі. Президент Франції Ш. де Голль, який здавна висловлював незгоду з «континуумом наддержав», інтенсифікував нарікання на «американське домінування» в НАТО [17, р. 159].

Поширеною є точка зору, згідно з якою найгостріша криза в НАТО в період «холодної війни» була пов'язана з виходом Франції зі спільного командування Альянсу, яке відбулося після того як 21 лютого 1966 р. президент Ш. де Голль оголосив: Париж виведе всі свої військові частини з інтегрованої воєнної структури НАТО, починаючи з 1 липня 1966 р. Втім, до цього процес «розлучення» вже тривав упродовж декількох років.

Варто зазначити, що з часів заснування Альянсу Франція не прагнула стати його повноцінно інтегрованою частиною і не брала належної участі у «розподілі військової праці» в Європі. Всі уряди Франції відзначалися «особливим підходом» до власних зобов'язань у рамках НАТО. На відміну від інших держав-членів Альянсу, Франція тримала більшість своїх військ під національним контролем на власній території і в колоніях, а в Німеччині тримала близько 50 тис. військовослужбовців для захисту центрального фронту оборони НАТО. При цьому в Алжирі та інших колоніальних володіннях перебували 620 тис. військовослужбовців, які мали забезпечувати імперські позиції Франції [38, р. 20-26].

Отож, головним фактором «дисидентства» Парижа в Альянсі постали французькі колоніальні війни в Індокитаї, а згодом – у Північній Африці [39, р. 183-185]. Війна у В'єтнамі, ескалація якої відбулася ще в 1946-1947 рр., виявилась непосильним тягарем для французьких збройних сил, віщуючи військове втручання США двома десятиліттями пізніше. Становище французьких військ ставало все безнадійнішим, оскільки законом заборонялося

направляти за межі Європи військовослужбовців строкової служби. Військові втрати Франції були надзвичайно тяжкими – в Індокитаї в 1949-1953 рр. було вбито більше офіцерів, ніж їх випустила військова академія. Допомога з боку НАТО була надана Франції у вигляді фінансових позик, зброї та інших видів матеріальної підтримки. Париж використовував допомогу як засіб ствердження французьких колоніальних позицій, а не посилення континентальної оборони НАТО в Європі. Хоча у 1950-1955 рр. Франція отримувала майже половину всієї американської військової допомоги в рамках Альянсу, модернізація французької армії в Європі не здійснювалася. 60% військових витрат спрямовувалися на війну в Індокитаї. З точки зору США та низки інших членів НАТО, французькі спроби утримати колоніальні володіння призвели до численних проблем, таких як відволікання військових ресурсів, стагнація економіки і послаблення оборонних спроможностей НАТО в Європі [40, р. 229-250].

Незадоволення Франції американським лідерством у НАТО різко загострилося після капітуляції французького контингенту в Д'єнб'єнфу (1954 р.).

При цьому США не залучалися до конфлікту в Індокитаї й відмовилися надати активну військову підтримку французьким повітрянодесантним формуванням, які перебували в осаді в Д'єнб'єнфу. Вашингтон загалом негативно ставився до збереження колоній, але надавав підтримку спробам Парижу зберегти контроль над індокитайськими володіннями, побоюючись, що вони потраплять під контроль КНР або ДРВ. Допомога з боку США не передбачала участі їх збройних сил у війні. Ще в грудні 1952 р. Франція добила резолюції Північноатлантичної Ради, в якій констатувалася повна відповідність французької військової кампанії в Індокитаї «цілям та ідеалам атлантичної спільноти, що заслуговує продовження підтримки з боку урядів країн-членів НАТО». Втім США відмовилися від погрози застосування ядерної зброї для визволення французького контингенту в травні 1954 р. [41, р. 22-23]. Париж вважав себе зрадженим бездіяльністю Вашингтону і був змушений

врешті-решт взагалі піти з Індокитаю. Американці спокійно сприйняли поразку Франції, а в НАТО сподівалися, що завершення індокитайської війни призведе до концентрації Парижу на обороні Західної Європи [42, р. 29-48]. Після врегулювання ситуації в Індокитаї на Женевській конференції 1954 р. [43], для убезпечення Південного В'єтнаму від атаки з півночі, США ініціювали створення військово-політичного блоку СЕАТО. Проте цей блок ніколи не мав спільної військово-політичної структури (командування), залишався слабо інституціоналізованим, не впорався з покладеними на нього функціями й безславно пішов в небуття у 1977 р. [44].

По закінченні війни в Індокитаї Франція опинилася втягнутою у ще більш виснажливий колоніальний конфлікт в Алжирі. Французька армія була модернізована, але не з метою зміцнення європейської безпеки, а задля вдосконалення засобів ведення колоніальної війни. У французьких військових колах домінували стратегічні і тактичні концепції, цілком неприйнятні для інших членів НАТО. Це серйозно підривало військову єдність Альянсу. Париж доводив, що його війська активно борються з комунізмом за межами Європи і виходять за рамки «пасивної оборони» НАТО, тобто підтримання стабільності на європейському континенті. «Активна оборона» вплинула на подальше скорочення французьких військових відносин з НАТО, які можна було охарактеризувати як «непомітну присутність» Франції у військових інституціях Альянсу. Французькі війська у Європі були зменшені до критично малого (кадрованого) контингенту, а найбільш боєздатні частини перекинуто до заморських колоній [38, р. 40-45].

В інтерв'ю «Нью-Йорк таймс» у липні 1957 р. де Голль заявив: «НАТО є абсолютно непринятною у сучасному вигляді. Америці суцільно належить управління (у ній. – *Авт.*). Америка повністю несе відповідальність та забезпечує (Альянс) своїми силами. Це недоречно. Подивіться на Росію, від її сателітів в неї жодної користі. Я наполягатиму на розподілі відповідальності та влади в Альянсі. Він має бути чимось духовним, а не суто матеріальним. Потрібно його струснути, щоб він набув духовних цінностей» [45, р. 21]. У

лютому 1958 р., за декілька місяців до повернення до влади, Ш. де Голль заявив про свої плани: «Коли я керуватиму Францією, полишу НАТО, яка суперечить нашій незалежності та інтересам. Кажуть, мовляв, членство в НАТО потрібне для захисту від російської атаки. Але я не вірю, що росіяни зараз атакують нас... НАТО більше не союз, а підлеглість (вертикаль. – *Авт.*) ... Коли Франція поверне свою незалежність, тоді, мабуть, вона вступить до формалізованого союзу з іншими західними країнами. Але неприйнятно, щоб начальник, такий як Сполучені Штати, ніс відповідальність за нас» [45, р. 21]. Ш. де Голлю вистачило трьох місяців перебування у Єлисейському палаці, коли на початку 1959 р. він надіслав таємного листа американському президенту з пропозицією реорганізації Альянсу. За аналогією з РБ ООН він мав керуватися тріумвіратом у складі США, Франції та Великої Британії. Пропонувалося наділити кожного з членів тріумвірату правом «вето» на колективне застосування збройної сили, включно з ядерною зброєю. Ця пропозиція не знайшла підтримки ані в Д. Ейзенхауера, ані у наступного керівника Білого дому – Дж. Кеннеді [45, р. 25-82].

Того ж 1959 р. Париж вивів свій Середземноморський флот з-під командування НАТО та заборонив зберігання на французькій території американських ядерних боєзарядів, а 250 здатних їх нести літаків були змушені перебазуватися на військові летовища інших країн. У 1960 р. Франція відмовилася від повномасштабної участі у новій спільній системі протиповітряної оборони Альянсу. У 1963 р. французький Атлантичний флот було виведено з ВМС НАТО. У тому ж році Франція оголосила, що новостворений 1-й армійський корпус не буде підпорядковуватися Альянсу (2-й корпус залишався у структурі союзних військових підрозділів). 1965 р. ознаменувався створенням Національного командування тактичної авіації, яка теж не увійшла до НАТО. У 1966 р., ще перебуваючи у складі військової структури НАТО, Париж відмовився від участі у спільних навчаннях з союзниками, мотивуючи своє рішення тим, що їхні цілі не відповідають схваленій військовій стратегії Альянсу. В першій половині 1960-х рр., після

закінчення колоніальної війни в Алжирі, було проведено реорганізацію французьких збройних сил. Наприкінці 1966 р. в їхньому складі нараховувалися 4 дивізії, наступного року до них додалася ще одна. З них НАТО підпорядковувалися дві дивізії, розташовані у ФРН, та сім авіакрил. Решта військ базувалися у Франції, але в разі міжнародної кризи мали діяти разом зі збройними силами інших союзних держав згідно зі спільними оперативними планами. Ш. де Голль звільнив всі ці наземні та військово-повітряні сили від зобов'язань, взятих у межах Альянсу. В підсумку НАТО втратила близько 15% військового ресурсу стримування, який міг бути задіяний у війні. Поготів, задекларована Парижем нова військово-стратегічна доктрина принципово суперечила спільній стратегії Альянсу. Відповідно до неї, французькі збройні сили не вступали автоматично у оборонні бої у відповідь на атаку з боку сил Варшавського договору в Німеччині, а мали дати відсіч тільки в разі нападу ворога на територію Франції. У такому випадку Париж планував застосувати тактичну ядерну зброю, а, за потреби – й нанести ядерного удару по території СРСР. Як вважає Р. Куглер, «цим “маневром стримування” переслідувалася мета – переконати агресора утриматися від будь-якого порушення французьких кордонів» [45, р. 221]. Цей план означав готовність порушити «ядерне табу», застосувати тактичну ядерну зброю на території Західної Німеччини та, навіть, розпочати загальну термоядерну війну – самостійно або паралельно з НАТО. Вочевидь, французька доктрина підривала не тільки засади натовського «гнучкого реагування», а й європейську стабільність в цілому. Для надання ваги своїм намірам Ш. де Голль висунув вимогу протягом чотирьох місяців вивести усі командні та військові структури НАТО з його країни, включно з американськими та канадськими підрозділами. Евакуації підлягали вісім авіабаз та практично всі основні й допоміжні об'єкти військової інфраструктури. Оскільки вимоги Парижу було неможливо реалізувати в стислі терміни, згодом строки «денатізації» французької території було подовжено до одного року. Найбільш болісним ударом Ш. де Голля по боєздатності НАТО була заборона використання французької території в цілях логістики, оскільки на ній, подалі

від потенційного театру воєнних дій, розміщувалися основні тилові об'єкти інфраструктури [17, р. 220-222].

Звичайно, в цілому дії Ш. де Голля призвели до суттєвих іміджевих втрат Альянсу. Втім НАТО виявила не тільки здатність у короткий термін змінити локації штабів та військ, переведених до Бельгії, Нідерландів та ФРН, відновивши оборонну спроможність, а й зберегти з Парижем нормальні ділові відносини.

Після виходу з військової структури НАТО Франція не відкликала підпису під Вашингтонським договором 1949 р., залишилася у складі Північноатлантичної Ради та продовжувала брати участь у роботі комітетів Альянсу, безпосередньо не пов'язаних з військовим командуванням. При цьому французькі збройні сили не враховувалися у планах НАТО. Франція уклала двосторонню угоду з ФРН, згідно з якою її війська продовжували перебувати на німецькій території, а німецькі – мали змогу використовувати для своїх потреб військові об'єкти у Франції. Париж зберіг свою участь у натовській системі ППО, а авіації країн-членів Альянсу дозволялося використовувати французький повітряний простір. Не було перекрито й транспортне постачання з французьких портів до військових об'єктів НАТО. В цілому оборона Альянсу не постраждала суттєвим чином, оскільки від самого початку французькі дивізії розміщувалися глибоко на території ФРН між внутрішньонімецьким кордоном і Рейном.

Зміни в безпековій політиці Альянсу надалі знижували рівень стратегічної взаємозалежності між НАТО та Францією. З розвитком західнонімецьких збройних сил як частини військ НАТО (з 1954 р.), для Альянсу стало цілком можливим після 1963 р. виділяти кількість військ, достатню для «передової оборони» [38, р. 34]. Значні військові формування держав-членів НАТО були передислоковані з Рейну, де вони знаходилися з середини 1940-х рр., до територій вздовж німецько-німецького кордону. У такий спосіб вздовж нього була створена ешелонована лінія оборони, яка забезпечувала дієвість стримування звичайних збройних сил ОВД. Бундесвер

мав компенсувати виключення Франції із загального військового балансу сил НАТО, керівництво якої намагалося підвищити рівень її незалежності від Альянсу [17, р. 197-203]. Французькі збройні сили отримали можливість як діяти незалежно від НАТО, так і зберегли здатність воювати у взаємодії з Альянсом [17, р. 223-224]. При цьому політичне керівництво Франції залежало від успіху оборони НАТО у разі потенційного нападу військ ОВД на Західну Німеччину, тому мало хто вірив, що у випадку війни Франція залишиться осторонь. Це підтвердили як участь Парижу в операціях НАТО під час війн у колишній СФРЮ у 1990-ті рр., так і легкість повернення Франції до військової структури Північноатлантичного блоку – після 43-річної перерви – у 2009 р. за президентства Н. Саркозі [46, р. 1-10].

В цілому протягом 1960-х рр. відбувалося відчутне зменшення внеску Бельгії, Нідерландів та Данії у спільну оборону НАТО в Європі з одночасним збільшенням тягаря, який покладався на збройні сили США та ФРН. На той час Бундесвер вже набув якості вагової бойової одиниці, склавши до половини військових спроможностей Альянсу за умов мирного часу [17, р. 213, 220].

Інституційна структура НАТО продовжувала вдосконалюватися незалежно від коливання оцінок рівня радянської загрози. При цьому, за винятком Франції, спостерігався стабільний й достатньо високий рівень союзницького співробітництва. Держави-члени НАТО послідовно підтверджували свої зобов'язання щодо Альянсу. Час від часу в НАТО фіксувалося підвищення рівня радянської загрози. Такими епізодами вважалися придушення радянськими військами повстання в Угорщині 1956 р. (хоча президент США Д. Ейзенхауер коментував ці події як відсутність підстав для початку третьої світової війни), запуск радянського супутника в 1957 р., що свідчив про наявність в СРСР міжконтинентальної балістичної ракети-носія, Берлінська криза 1958 р., спорудження Берлінського муру в 1961 р. та Кубинська криза 1962 р. Однак жодна із зазначених криз не утримала надовго високу оцінку рівня зовнішньої загрози.

Починаючи з середини 1960-х рр. відбувався процес переоцінки характеру зовнішніх загроз. Запропоновані на додаток до ядерних плани розбудови у сфері звичайних озброєнь для попередження війни в Європі спричиняли досить гострі дебати в Альянсі [17, р. 128-140]. Робота спеціальної групи Гармеля (за прізвиськом її голови, прем'єр-міністра Бельгії П. Гармеля) була прикладом розробки узгодженої політики НАТО. Головну групу було створено в грудні 1966 р. Її робочі підгрупи досліджували низку політичних питань в Альянсі, включно з нормалізацією відносин між двома німецькими державами та перспективами возз'єднання Німеччини, політичним виміром Альянсу, майбутнім безпекової політики НАТО та ін. Кінцевим результатом роботи групи, представленим Північноатлантичній Раді, стала доповідь, у якій, зокрема, декларувалося, що «військова безпека та політика розрядки не є взаємовиключними, а взаємно доповнюють одна одну». Засади, сформульовані в доповіді, забезпечували відповідну політику членів НАТО в умовах спаду радянської загрози. Союзники могли довіряти один одному завдяки обміну поглядами, позиціями та координуванню політики розрядки за збереження гарантій безпеки. Сформульовані у доповіді настанови виконували роль міжнародного режиму для членів Альянсу і полегшували політичну співпрацю, зокрема, між нерівними за силою та впливовістю державами-членами [41, р. 41-43].

Парадоксальним чином вихід Франції з військової структури Альянсу сприяв досягненню консенсусу в НАТО щодо його ядерної стратегії. Доктрина «гнучкого реагування» змогла набути якості офіційної доктрини НАТО, оскільки основні заперечення, що висувала Франція, були усунуті [47; 48, р. 819-855]. Своє рішення вийти з військової структури НАТО Париж пояснював низкою причин: невпевненість у тому, що США, які зав'язнули у в'єтнамській війні, спроможні і надалі успішно стримувати Радянський Союз, поява власних французьких ядерних сил, невдоволення американським лідерством в Альянсі, прагнення до розрядки у відносинах з СРСР незалежно від рішень НАТО. Кожне з цих пояснень важко відкинути

апріорі. Однак, якщо Франція вважала б, що США спроможні і надалі стримувати Радянський Союз, чи залишився би Париж у спільній структурі командування? Якби Франція не створила власну ядерну зброю, чи залишилася б вона в Комітеті ядерного планування НАТО? На ці гіпотетичні питання, скоріш за все, треба надати негативну відповідь [49, р. 302-346]. Ми вважаємо, що французьке рішення вийти з військової складової НАТО було обумовлено всією попередньою історією її перебування в Альянсі та низьким рівнем інституціоналізації її участі.

Велика Британія була теж дуже незадоволена як результатами Суецької кризи, так і американськими діями у ситуації навколо проекту «Скайболт» наприкінці 1950-х рр., що передбачав впровадження ядерних ракет повітряного базування. Велика Британія висловила сильну зацікавленість у даному проекті, оскільки він вважався найліпшим засобом покращити стан її ядерних сил і продовжити термін придатності її бомбардувальників V-8. Лондон та Вашингтон погодилися спільно розробляти такі ракети, що мали надійти на озброєння британських ВПС. Втім адміністрація Дж. Кеннеді відмовилася від реалізації цього проекту. Пентагон під керівництвом Р. Макнамари припинив його виконання через сумнівні перспективи і переваги, що продемонструвала ракета-конкурент «Поларіс», призначена для базування на підводних човнах. Криза була врегульована Вашингтоном, який згодом надав «Поларіси» Лондону, але британці відчували себе ображеними усвідомленням своєї залежності від США у військово-стратегічних питаннях, насамперед, у засобах озброєння та використання власних ядерних сил [41, р. 35-37]. Ідея вийти з військової структури НАТО в Лондона не виникала, головним чином через принципово відмінний від французького досвід союзницького співробітництва під час Другої світової війни. США взяли на себе основний тягар при створенні й розбудові потенціалу стримування, що дозволило успішно розвиватися не переобтяженим витратами на оборону країнам «Спільного ринку» ЄЕС. При цьому в 1950-х – 1960-х рр. домінування США в Альянсі різною мірою викликало невдоволення з боку низки держав-членів НАТО. Так само, за умов

приблизно однакового рівня радянської загрози для європейських країн-членів НАТО спостерігалася очевидна різниця в союзницькій політиці Франції та Великої Британії.

В цілому розвиток інституціоналізації відносин слугував індикатором рівня союзницької співпраці в межах НАТО. Навіть у 1970-х рр., під час розрядки міжнародної напруженості, коли, як вважалося, радянська загроза зменшувалася, інституціоналізація НАТО тривала. І навпаки, ці процеси подекуди навіть посилювалися. Члени Альянсу проводили регулярні консультації з питань зовнішньої та оборонної політики і зберігали єдність у перемовинах з радянським блоком. Було започатковано нові форми регулярних зустрічей для обговорення нових викликів у військовій політиці та оборонній стратегії. Отож, для Альянсу розрядка була не кризою, а шансом розвиватися у напрямку багатостороннього інституту безпеки.

Вихід Франції з військового командування НАТО був непоодиноким випадком. До аналогічного кроку в 1974 р. вдавалася і Греція, невдоволена реакцією Альянсу на окупацію турецькими військами 37% території Кіпру, головним чином північної його частини. Своєю чергою, Туреччина вдалася до збройної операції у відповідь на авантюру режиму «чорних полковників» з приєднання Кіпру до Греції. За цих обставин США відмовилися від підтримки грецької хунти. Згодом у Греції було скинуто диктаторський режим, на який серед іншого було покладено відповідальність за «втрату» північного Кіпру. Однак хоча у 1980 р. Греція повернулася до військової структури НАТО, турецько-грецьке протистояння залишалося хронічною «ахіллесовою п'ятою» Альянсу [50, р. 343-377].

Фактор радянської воєнної загрози знову актуалізувався наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Радянське вторгнення в Афганістан в грудні 1979 р., за словами Дж. Снайдера, стало останньою соломинкою, що переломила хребет «слону розрядки» і повернула сприйняття радянської загрози до вихідної точки [51, р. 212-254]. На початку 1980-х рр. напружене змагання між двома блоками знову набрало сили.

В другій половині 1980-х рр. прихід до влади в Москві М. Горбачова і його спроби реформувати СРСР сприяли корекції відносин між НАТО і Радянським Союзом. Після декількох угод зі зменшення напруги як у Європі, так і в світі в цілому, «холодна війна» закінчилася впродовж короткого періоду між 1989 і 1991 рр. Возз'єднання Німеччини в 1990 р., розпад Організації Варшавського договору та перетворення у Східній Європі створили нові реалії на європейському континенті, кінцевою точкою якого став розпад СРСР.

Під час «холодної війни» структура інституцій НАТО (за винятком тимчасових виходів з військової організації Франції та Греції) не зазнавала суттєвих підйомів чи спадів, незалежно від динаміки конфронтації та оцінки рівня радянської загрози. Попри занепокоєння з боку атлантистів та поширені песимістичні очікування політичних реалістів, Альянс залишився основним інструментом європейської безпеки. Будучи високо інституціоналізованою військовою структурою, НАТО діяла як інструмент формування спільної стратегії та розвитку основних компонентів безпеки в умовах мирного часу [17, р. 8]. В структурі НАТО почали формуватися консультативні механізми політичного планування, які дістали розвитку в 1970-і рр. Північноатлантична Рада стала головним форумом політичних дискусій держав-членів, а її підкомітети – краще організованими і впорядкованими.

Спільні механізми політичних консультацій допомогли США та їх союзникам адаптуватися до «нової східної політики» ФРН: коли Західна Німеччина в односторонньому порядку розширила контакти з Радянським Союзом, НДР та іншими країнами ОВД, це не зашкодило єдності Альянсу. Незважаючи на зниження рівня радянської загрози і послаблення напруги «холодної війни», таке «дистанціювання» не підірвало засади НАТО. Інституціоналізація політичного співробітництва дозволила США і ФРН досягнути домовленості щодо напрямків та форм «східної політики» Бонну й запобігти послабленню НАТО. Політична інституціоналізація також уможливила слідування США курсом на обмеження стратегічних озброєнь без підриву єдності Альянсу. Багато європейців були стурбовані тим, що

американсько-радянський кондомініум міг будуватися за рахунок їх безпекових інтересів, але НАТО спростувала такі занепокоєння та додатково зміцнила американські зобов'язання перед Європою [17, р. 209-210, 255-256].

НАТО продемонструвало унікальний досвід найдовшого в історії існування військово-політичного альянсу, який до того ж жодного разу не застосовував військову силу під час «холодної війни». Згуртованість НАТО пояснювалася близькістю політичних систем більшості країн-членів, їхнім спільними демократичними цінностями та критичним усвідомленням історичного досвіду XX ст., що зробило можливим встановлення міцних інституціоналізованих зв'язків між державами-членами. При цьому жодна з країн Альянсу не перейшла на бік протилежної сторони й навіть не погрожувала виходом з союзу. Навіть вихід Франції та Греції з військової структури НАТО був тільки напівкроком до зради, що підтверджується легкістю, з якою відбулося їх повернення до повномасштабного членства. В усіх найгостріших міжнародних кризах часів «холодної війни» в Європі члени НАТО підтримували один одного і працювали врешті-решт на укріплення Альянсу. Завдяки ідеологічним чинникам «холодної війни» кризи всередині НАТО не відповідали аксіомам теорії політичного реалізму про характер міждержавних відносин. Загострення протиріч у НАТО відбувалося не через зміни рівня радянської загрози, які мали б або зцементувати союз, або, навпаки, зруйнувати його монолітність, або через непримиренний конфлікт так званих «життєвих» національних безпекових інтересів окремих країн-членів. Суперечності врегульовувалися в рамках функціонування інституційної структури Альянсу, хоча в умовах залежності урядів демократичних держав від перебігу внутрішньополітичних процесів цей процес ніколи не був надто легким чи швидким [52, р. 1-3].

У роки «холодної війни» НАТО, за словами її першого Генерального секретаря лорда Г.Л. Ісмея, була покликана виконувати три завдання – зберегти американську присутність в Європі, щоб запобігти повторенню сумного досвіду розв'язування на континенті двох світових воєн; стримувати

Радянський Союз від агресії; не допустити відродження німецького мілітаризму, який безпосередньо розв'язав дві світові війни [13, р. 3].

Збереження НАТО є визначним референтним феноменом у порівнянні з долею інших, відомих з практики міжнародних відносин ХХ ст., військово-політичних союзів. Загалом досвід функціонування Альянсу в роки «холодної війни» дає підстави для деяких підсумкових спостережень:

- Підвищення рівня радянської загрози на початку 1950-х рр. суттєво стимулювало інституціоналізацію союзницьких відносин в рамках НАТО, яка відбувалася на базі успадкованих європейських інституційних структур, створених після великих війн та кризи 1914-1945 рр. Корейська війна, що розпочалася у липні 1950 р., і посилення радянської загрози спонукали європейських союзників та США швидко інституціоналізувати свої військові відносини: координувались плани, створювалася інтегрована військова командна структура, вирішувалися питання розподілу відповідальності за окремі сектори оборони та стандартизації озброєнь. Отже, незаперечним є факт, що тісні зв'язки між союзниками по НАТО розвинулися через посилення конфронтації з СРСР і відповідну її оцінку членами Альянсу упродовж його початкового періоду діяльності. Варто констатувати, що такий розвиток подій не суперечив аксіомам політичного реалізму. Відбувалося закріплення з ініціативи європейців американської військової присутності в Європі, що мало запобігти повторенню сумного досвіду «відходу США» з континенту після Першої світової війни.

- Зниження рівня радянської загрози у наступні часи, зокрема в період розрядки, не призвів до відповідного послаблення інституційної структури НАТО. Домовленості щодо обмеження стратегічних озброєнь стали апогеем політики розрядки, а східна політика Бонну та Гельсінкський процес – символом стабільності в Європі. Відтак рівень загрози дестабілізації на континенті суттєво зменшився, але інституціональна структура Альянсу збереглася. При цьому союзницька співпраця не тільки залишалась на попередньому рівні, але й продовжувала вдосконалюватися. Лісабонські

критерії 1952 р. залишалися в силі, а члени НАТО здебільшого поважали свої військові зобов'язання перед Альянсом, не намагаючись лише користуватися військовою перевагою та ядерною парасолькою США. В роки розрядки тривав розвиток політичної структури НАТО. «Східна політика» ФРН обговорювалася в Північноатлантичній Раді, а доповідь Гармеля свого часу виконала роль неофіційної зовнішньополітичної доктрини НАТО.

- Після виходу Франції з військової структури НАТО в 1966 р. Альянс посилювався за рахунок більш узгоджених рішень своїх членів. Зменшення рівня радянської загрози з середини 1960-х рр. не завадило прогресу в формулюванні спільної оборонної стратегії НАТО за обставин, коли з'явилися підстави сподіватися на збереження миру і стабільності у Європі. Нове, пом'якшене сприйняття радянської загрози не призвело до ерозії інституційних структур Альянсу. Водночас НАТО стала форумом для обговорення політичних стратегій, спрямованих на уникнення конфронтації з СРСР.

Окреме питання полягає у тому, чи виграла НАТО «холодну війну»? Альянс, завдяки дотриманню цілей і принципів, закладених у Вашингтонському договорі 1949 р., виконав свою головну функцію, оскільки забезпечив мир і стабільність в Європі протягом довгих років. Але справжніми переможцями з неї вийшли колишні сателіти СРСР – члени ОВД, які після розпаду радянської сфери впливу одержали незалежність та можливість побудови демократичних систем.

Розділ 8. Формування стратегій європейських країн щодо національної та європейської безпеки

У 1953 р. відбулися дві події, що призвели до зміни геополітичної ситуації у світі. По-перше, у США відбулася зміна влади: на президентських виборах 1952 р. переміг кандидат від Республіканської партії генерал Д. Ейзенхауер. У березні 1953 р. помер Й. Сталін. Після декількох місяців

внутрішньопартійної боротьби до влади прийшов М. Хрущов, який розпочав в СРСР обмежену лібералізацію, реабілітацію жертв сталінських політичних репресій та перейшов до менш агресивної зовнішньої політики.

На цей момент Велика Британія вже подолала наслідки Другої світової війни, приймала активну участь в роботі НАТО та намагалась створити систему альянсів на Близькому Сході та у Південно-Східній Азії для стримування комуністичної експансії. У Європі західні держави мали остаточно владнати питання майбутнього статусу Західної Німеччини у європейській системі колективної безпеки. «Особливі відносини» зі США продовжували залишатися ключовим союзом британської зовнішньополітичної доктрини, однак існувало декілька питань, на зразок обміну стратегічними військовими технологіями, які потребували вирішення.

Вже невдовзі британському престижу був завданий серйозний удар під час Суецької кризи (1956 р.), яка вважається однією з найбільших поразок британської зовнішньої політики в новітній історії. Прем'єр-міністр Е. Іден віддав наказ британським збройним силам окупувати зону Суецького каналу після його націоналізації урядом Г.А. Насера, не отримавши на це згоди кабінету міністрів. Окрім того, британський уряд не провів консультацій зі своїми регіональними союзниками по Багдадському пакту (Туреччина, Іран, Ірак, Пакистан). Вашингтон достатньо жорстко зреагував на цю військову операцію і змусив Велику Британію вивести війська, щоб уникнути конфронтації з СРСР, що призвело до посилення радянського впливу в регіоні. Коли прем'єр-міністр Е. Іден пішов у відставку (9 січня 1957 р.), перед новим урядом Г. Макміллана постало завдання відновити втрачену довіру між союзниками.

Наприкінці 1950-х рр. ставало дедалі більш очевидним, що вплив Великої Британії на світовій політичній арені падає і що вона не зможе утримувати свою колоніальну імперію. В 1957 р. британський уряд погодився розмістити на своїй території 60 американських ракет середньої дальності «Тор» як засіб ядерного стримування, а вже наступного року підписати договір

про співробітництво в ядерній сфері [53]. Договір став об'єктом критики всередині Сполученого Королівства, оскільки він офіційно визнавав статус Великої Британії як молодшого партнера США. Утім, його підтримала більшість британських парламентарів, оскільки він визнавав фактичний стан речей. Велика Британія була економічно неспроможна самостійно створити та обслуговувати «ядерну тріаду». США на той час вже переглянули свою позицію з питання обміну ядерними технологіями, у той час як Велика Британія провела успішні випробування водневої бомби у 1957 р. Запуск штучного супутника в жовтні 1957 р. підтвердив здатність Радянського Союзу створювати балістичні ракети, що переконало Вашингтон у необхідності підтримати своїх союзників [54, р. 35]. Окрім того адміністрація Д. Ейзенхауера розуміла, що Сполучене Королівство продовжувало залишатися ключовим союзником США на європейському континенті і обидві держави тільки виграють від відновлення взаємної довіри. У 1958 р. до акту МакМагона були внесені поправки, які дозволили американському уряду обмінюватися технологічними ноу-хау зі своїми союзниками. Невдовзі це дозволило Великій Британії розпочати будівництво першої британської ядерної субмарини, яка в подальшому стала основою британської ядерної доктрини [54, р. 36].

У 1960-х рр. Велика Британія намагалася позиціонувати себе як медіатора між наддержавами. Уряд Г. Вільсона вирішив не втручатися у в'єтнамський конфлікт, вважаючи це занадто ризикованим. В цілому британський істеблішмент у цей період продовжував вести більш помірковану зовнішню політику, ніж їхні американські союзники, однак у британського уряду були серйозні причини для такої поведінки. Сполучене Королівство знаходилося у більш вразливій позиції ніж США. Наприклад, вони мали забезпечувати безпеку Гонконгу, що вимагало підтримувати мінімально прийнятні відносини з КНР [55, р. 65]. Окрім того, перед Великою Британією, на відміну від США, не стояло завдання підтримувати постійну присутність в усьому світі і британський уряд був зосереджений на пріоритетних для нього країнах та регіонах. Кабінет Г. Вільсона розпочав перегляд британського

військового бюджету і в нього не було бажання приймати участь у дорогій військовій інтервенції з непередбачуваними наслідками, тим паче, що у цей час у Малайї все ще знаходився 50-тисячний британський контингент [55, р. 66].

У 1968 р. почалося поступове згортання британської присутності «на Схід від Суецу» в Індійському та Тихому океанах. Причини цього процесу полягали у погіршенні внутрішньої економічної ситуації. Велика Британія вступила в період затяжної економічної кризи і більше не могла собі дозволити утримувати систему військових баз та паливних станцій, які протягом першої половини ХХ ст. забезпечували постійну присутність британського флоту у британських колоніальних володіннях [56, р. 10]. Роль Співдружності Націй також почала поступово занепадати в силу об'єктивних причин. За цих обставин Велика Британія остаточно вирішила сконцентрувати свою увагу на своїх відносинах з Європою, яка стала ключовим економічним партнером Сполученого Королівства.

У європейському напрямку британської безпекової політики достатньо легко визначити ключовий тренд. З поступовим занепадом Британської імперії британський істеблішмент переглянув своє відношення до участі Сполученого Королівства у євроінтеграційному процесі. У цей же час у Європі французький парламент відмовився ратифікувати угоду про створення Європейського Оборонного товариства, яка мала б призвести до появи пан'європейських збройних сил та включити Західну Німеччину в європейську систему колективної безпеки. Велика Британія запропонувала вирішити цю проблему прийнявши ФРН до НАТО. У вересні-жовтні 1954 р. за результатами Лондонської та Паризької конференцій Західній Німеччині було надано повний суверенітет. Західні держави вивели з території ФРН окупаційний контингент, німецькому уряду було дозволено провести обмежене переозброєння військових сил. Окрім того, ФРН та Італія ратифікували Брюссельський договір 1948 р. внаслідок чого Західний Союз був трансформований у Західноєвропейський союз [57]. Наступного року Західну Німеччину було офіційно прийнято в НАТО. Паризькі угоди стали великим успіхом для

британської дипломатії та їх союзників по НАТО, оскільки вони дозволили нарешті повноцінно включити ФРН у трансатлантичну систему колективної безпеки та посилити позиції Заходу в Європі.

Якщо у безпековій сфері Велика Британія досягла значних успіхів, то в питанні економічної кооперації ситуація була складнішою. Від самого початку ставлення британського істеблішменту до ідеї європейської єдності було сповнене протиріч, породжених британською політичною традицією. Велика Британія завжди позиціонувала себе як окрема географічна та політична сутність, відокремлена від Європи протокою Ла-Манш. Усе ще залишаючись наддержавою, британський уряд не бачив сенсу посилювати співпрацю з європейськими країнами, оскільки це могло призвести до погіршення відносин зі США та Співдружністю [58, р. 209]. До того ж, британцям була властива певна недовіра до Європи внаслідок Другої світової війни, коли вони залишились сам на сам з Німеччиною в 1940 р. Вже у 1948 р. міністр закордонних справ Е. Бевін підтримав ідею європейської єдності як засобу запобігти новій війні на континенті, але сама Велика Британія вийшла з переговорів про створення ЄЕС в 1955 р. На той момент 50% британської торгівлі припадало на країни Співдружності й уряди К. Еттли (1945-1950 рр.) та У. Черчилля (1951-1955 рр.) не бачили сенсу включатися в євроінтеграційний проект. Євроінтеграція неминуче порушила б питання про передачу частки суверенних повноважень наддержавним органам, що на ту мить надто сильно суперечило британським політичним інтересам. Окрім того, британська політична еліта не приховувала свого скепсису щодо перспектив такого об'єднання. Єдине, що непокоїло британських дипломатів – геополітичний аспект питання. Поява нейтральної щодо США та СРСР Європейської федеративної держави залишила б Велику Британію сам на сам у протистоянні з Радянським Союзом на континенті. Для запобігання цьому сценарію британський істеблішмент доклав значних зусиль, аби держави Західної Європи стали членами Північноатлантичного альянсу (НАТО) і будь-який євроінтеграційний проект був би прив'язаний до нього [59, р. 28].

Ситуація почала змінюватися після Суецької кризи (1956 р.). Посилення національних рухів у колоніях та послаблення зв'язків з домініонами призвели до занепаду Британської колоніальної імперії, яка поступово була демонтована, оскільки Велика Британія не змогла б утримати колонії під своїм контролем за допомогою сили. За цих обставин до уряду Е. Ідена прийшло розуміння того, що економічна співпраця з Європою може бути єдиним засобом втримати на плаву британську економіку, яка почала втрачати доступ до ринків своїх колишніх колоніальних володінь. На 1959 р. частка торгівлі з країнами Співдружності впала з 50% до 30% [59, р. 50]. Починаючи з 1960-х рр. членство в ЄЕС почали розглядати як панацею від системних проблем британської економіки. У цей же період британський уряд отримав нову вагому перепону на шляху до європейського членства в обличчі Ш. де Голля, який був обраний президентом Франції у 1958 р. та з підозрою ставився до можливого вступу англосаксонської країни до ЄЕС. В подальшому підозрілість Ш. де Голля призвела до ветування Францією британських заявок у 1961 р. (уряду Г. Макміллана) та 1966 р. (уряду Г. Вільсона) задля «стримування англосаксонського впливу в Європі». За уряду Г. Макміллана було вперше сформульовано концепцію британського лідерства в Європі, яка пізніше стане наріжним каменем британської європейської політики та головним обґрунтуванням для участі країни в європейському проекті [59, р. 59]. США в цей період підтримували вступ Великої Британії до ЄЕС, оскільки вважали, що це підвищить стійкість їхніх союзників проти радянського впливу.

У 1950-х рр. ФРН стала членом НАТО та однією з країн-засновниць ЄС. Країна відігравала центральну роль в системі оборони Північноатлантичного альянсу, особливо після того, як генерал Ш. де Голль вивів Францію з військових комітетів НАТО у 1966 р. Зокрема, авіабаза Рамштайн у федеральній землі Рейнланд-Пфальц є однією з найбільших баз НАТО та основним опорним пунктом американських військово-повітряних сил за межами США. Більше того, це – одна з двох головних баз збереження ядерної зброї. На думку дослідника Р. Перле, без західнонімецького стратегічного

простору між Рейном та Ельбою НАТО була б таким собі Атлантичним союзом у формі кола з центром у Франції, морськими кордонами Британії та скандинавською периферією. У 1950-х рр. ФРН мала суттєве значення у розгортанні тактичних збройних сил США в Європі [60, р. 54].

Утім, на початку 1950-х рр. нагальним питанням для ФРН була можливість трансформуватися з об'єкта у суб'єкт міжнародної політики та розпочати втілювати власні стратегії щодо національної та європейської безпеки. Паризькі угоди, підписані 23 жовтня 1954 р. Бельгією, Великою Британією, Італією, Канадою, Люксембургом, Нідерландами, ФРН, США та Францією, надали ФРН повний суверенітет, припинили її окупацію та дозволили ФРН вступ до НАТО.

6 травня 1955 р. ФРН вступила в НАТО й стала 15-м членом альянсу. У цей період, її основною метою було створення потужних збройних сил загального призначення. Утім, незабаром після цього стратегія НАТО стала змінюватися в бік більшої ядерної спрямованості. Нова стратегія масованого удару у відповідь спиралася на «ядерний спис» та відводила іншим країнам роль «звичайного щита». Тому уряд ФРН мав визначитися щодо можливості розміщення на своїй території систем ядерної зброї, у той час як самі ядерні боєголовки залишалися під контролем США. Отже, протягом близько 10 років проблема спільного використання ядерної зброї, інформації та прийняття рішень знаходилося у центрі жвавої дискусії. Більше того, вона загострилася ще сильніше, коли американська воєнна стратегія знову змінилася у 1960 р. Стратегія дістала назву «гнучкого реагування» та переносила більш вагомий акцент на звичайну зброю. Уряд ФРН поставився до цього з великим обуренням, оскільки побоювався, що такий підхід ослабить ядерне стримування СРСР [61, с. 42].

У ноті від 10 березня 1952 р. уряд СРСР запропонував план возз'єднання Німеччини в обмін на її нейтралітет та визнання кордонів по Одеру-Нейсе. Однак за висунутих Й. Сталіним умов, включно з проведенням вільних виборів на всій території Німеччині у фактичних повоєнних кордонах,

возз'єднання не було прийнятним для тодішнього керівництва ФРН. В інтерв'ю британським журналістам К. Аденауер ще 3 червня 1952 р. вказав з цього приводу, що Німеччина була лише однією з ланок великого ланцюга світового протистояння між Сходом і Заходом. Він вважав, що лише якщо Росія, зіткнувшись із силою Заходу, усвідомить свої труднощі у внутрішній політиці і повинна буде дивитися на те, що відбувається в її власних кордонах, настане час почати з нею переговори. Таким чином, К. Аденауер жодним чином не прагнув возз'єднання будь-якою ціною [62].

У вересні 1955 р. відбувся візит К. Аденауера до СРСР, під час якого було встановлено дипломатичні відносини між двома державами. У Москві було два посольства (НДР та ФРН), що означало визнання обох німецьких держав. Цей факт у Бонні вважався винятком із загального правила. Для ФРН СРСР був однією з великих держав-переможниць, спроможних впливати на Німеччину в цілому. Отож, після встановлення дипломатичних відносин з СРСР К. Аденауер наголосив, що федеральний уряд і надалі розглядатиме встановлення дипломатичних відносин з НДР третіми країнами, з якими ФРН має офіційні відносини, як «недружній акт», оскільки це сприяє поглибленню розколу Німеччини.

Офіційна позиція ФРН полягала в тому, що тільки вона була єдиною законною німецькою державою, яка представляє інтереси всіх німців. У 1956 р. федеральним урядом було зроблено доповнення до цієї заяви, згідно з яким у разі подібного недружнього акту уряд ФРН міг переглянути свої відносини зі згаданою державою. На практиці йшлося про розрив дипломатичних відносин із нею. Так було сформульовано «доктрину Хальштейна», статс-секретаря у міністерстві закордонних справ. За цією доктриною ФРН мала розривати дипломатичні відносини з будь-якою країною, яка визнала НДР. Метою була ізоляція НДР. Відповідно у 1957 р. було розірвано дипломатичні відносини ФРН з Югославією, у 1963 р. – з Кубою. Для західнонімецьких політиків НДР означала незаконне державне формування. Навіть в офіційних політичних

документах ФРН Східна Німеччина називалася «зоною», або навіть «незаконно окупованою зоною».

27 листопада 1958 р. уряд СРСР надіслав офіційну ноту США, Великій Британії і Франції з пропозицією скасувати угоду 4-х держав про Берлін та створити вільну демілітаризовану зону. Планувалося, що якщо за 6 місяців ця пропозиція не буде прийнята, то СРСР передасть НДР контроль над своєю зоною відповідальності у Берліні. У серпні 1961 р. було збудовано Берлінський мур, що в деякій мірі законсервувало проблему.

Канцлер ФРН К. Аденауер висловлював занепокоєння, що прихід до влади прибічника націоналістичних поглядів, генерала Ш. де Голля (1958 р.) загальмує розбудову об'єднаної Європи. Однак під час офіційного візиту до ФРН (4-9 вересня 1962 р.) Ш. де Голль закликав «великий німецький народ» розбудовувати французько-німецьку дружбу заради спільного європейського майбутнього. 9 вересня 1962 р. у Людвігсбурзі Ш. де Голль закликав німецьку молодь докорінно змінити відносини Франції та Німеччини. Згодом були започатковані програми з обміну молоді, які стали важливою складовою французько-німецького примирення. Утім, у відносинах Франції та ФРН спостерігалися суттєві розбіжності, обумовлені протиставленням міжурядового підходу з боку Франції наднаціональній концепції європейської інтеграції, яку підтримував канцлер ФРН Л. Ерхард.

На тлі чергового загострення «холодної війни», позначеного будівництвом Берлінської стіни у серпні 1961 р. та Кубинською кризою в жовтні 1962 р., канцлер К. Аденауер приділяв значу увагу питанням національної безпеки. З одного боку, було прагнення зміцнювати атлантичний вимір, тобто союз зі США, а з іншого – підтримка Ш. де Голля під час Берлінської кризи посилювала наміри уряду ФРН зміцнити військовий союз з Францією. Одним з результатів досвіду узгодження суперечностей між ФРН і Францією стало французько-німецьке співробітництво у військовій сфері. ФРН розпочала фінансування французьких досліджень зі створення нових видів зброї та надання науково-технічної допомоги, у відповідь отримуючи

французькі технології. Франція продавала зброю ФРН. У 1960 р. 47% усього експорту французької зброї припадало на ФРН. Французька газета «Les Echos» у 1961 р. підкреслювала, що Західна Німеччина була найкращим покупцем французької зброї. У 1962 р. почали проводитися спільні французько-німецькі військові навчання: у травні навчання сухопутних військ, у червні – військово-морських сил. Утім, між ФРН та Францією спостерігалися протиріччя щодо гіпотетичної майбутньої інтеграції збройних сил. Французький уряд був проти військової інтеграції, тоді як політики ФРН її підтримували та наголошували, що у сучасному світі не може більше бути національної армії. Незважаючи на протиріччя, ФРН надавала фінансову підтримку французькому уряду під час війни в Алжирі [63, с. 42-45].

Особливого значення набуло стратегічне партнерство ФРН і Франції, започатковане Єлисейським договором про німецько-французьку співпрацю (1963 р.). Договір передбачав проведення щопівроку регулярних двосторонніх міжурядових та міжвідомчих консультацій з усіх важливих питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, освіти, культурних відносин з метою взаємного узгодження державної політики у цих сферах. Договір був підписаний у 1963 р. французьким президентом Ш. де Голлем та канцлером Західної Німеччини К. Аденауером.

Підписання цього договору призвело до дебатів у ФРН між «європеїстами» та прихильниками союзу зі США. 25 квітня 1963 р. при ратифікації Єлисейського договору Бундестаг ФРН схвалив односторонню преамбулу, яка наголошувала на необхідності спільної оборони в рамках НАТО, партнерстві зі США та єдності Європи включно з Великою Британією.

Відставка К. Аденауера восени 1963 р., яка практично співпала у часі з вбивством Дж. Кеннеді, дала його наступнику можливість перегляду формули відносин Схід-Захід, виносячи за дужки й залишаючи відкритим німецьке питання. Швидкий кінець НДР, на який сподівався К. Аденауер, проводячи свою «політику залізної руки», тепер виглядав малоімовірним. Було зроблено припущення про внутрішню стабілізацію, а отже, й про можливість тривалого

існування НДР. Тому саме будівництво Берлінського муру стало чималою мірою відправною точкою нової східної політики (Ostpolitik), яка була побудована на фактичному визнанні поділу Німеччини й створила умови для його подолання у довгостроковій перспективі. 15 липня 1963 р. Е. Бар, на той час речник мера Західного Берліна В. Брандта, виступив з доповіддю з німецького питання в Євангельській академії Тутцінга. Пояснюючи цю нову стратегію, Е. Бар стверджував: «Ми сказали, що стіна є ознакою слабкості. Можна також сказати, що це ознака страху та самозбереження з боку комуністичного режиму. Питання в тому, чи є можливість поступово звільнити його від цих страхів, які самі по собі цілком виправдані. Тож якби ризик став терпимим, пом'якшення умов на кордоні було б досяжним. Це політика, яку можна підсумувати фразою: “зміни через зближення”» [62].

Під час війни у В'єтнамі, яка призвела до уповільнення процесу розрядки між США та Радянським Союзом, не було помітного прогресу і в зовнішній політиці ФРН. Фундаментальні зміни у відносинах Сходу та Заходу відбулися 1969 р. з приходом до влади адміністрації президента Р. Ніксона, що створило умови для поживавлення діалогу з СРСР.

У ФРН розробку нової Ostpolitik розпочав В. Брандт який займав посаду міністра закордонних справ в уряді Великої коаліції ХДС/ХСС та СДПН, сформованої в грудні 1966 р. Е. Бар очолив в МЗС ФРН Службу політичного планування. З обранням В. Брандта федеральним канцлером (1969-1974 рр.), міжнародна політика уряду ФРН послідовно змінила курс у бік розрядки.

З кінця 1950-х рр. зміни в політиці Франції були тісно пов'язані з діяльністю президента Ш. де Голля. Його перемога на президентських виборах у 1958 р. призвела до повернення у зовнішньополітичний порядок денний Франції націоналістичного сентименту. Прихильність Ш. де Голля та значної частини французької еліти до ідеї побудови окремого європейського геополітичного блоку з Францією в якості лідера призвела до конфлікту з її союзниками по НАТО, в першу чергу зі США. Ш. де Голль розробив та вдало втілював на практиці доктрину, яка мала забезпечити Франції особливе місце у

світовій політиці. Голлізм відіграв значну роль під час президентства Ш. де Голля, а в подальшому став джерелом розвитку неоголлістських течій у французькій політиці. Як політична стратегія голлізм залишається актуальною концепцією французької зовнішньої політики, а пріоритет ядерної складової військової політики Франції залишається незмінним попри відновлення співпраці Франції з військовими комітетами НАТО, реалізоване президентом Н. Саркозі.

Соціологічні дослідження свідчать, що жодному з президентів Франції часів П'ятої республіки не вдалося зрівнятися з Ш. де Голлем за рівнем схвальних оцінок з боку населення країни. Опитування YouGov, проведене для «The Huffington Post» та CNews свідчить, що Ш. де Голль під час перебування на посаді президента (1958-1969 рр.) дістав підтримку 65% опитаних. Другим за рейтингом підтримки став Ж. Ширак (1995-2007 рр.), який отримав лише 48% схвальних відгуків [64].

Ш. де Голль вважав неприйнятним усунення Франції з позиції одного з лідерів повоєнного світу. Він не мав жодного сумніву, що Франція була, є і залишатиметься великою державою. Хоча на сучасному етапі Франція доволі часто характеризується деякими французькими та закордонними політологами як держава середнього рівня з амбіціями, обмеженими європейським стратегічним простором та деякими країнами Африки [65], Ш. де Голль у значно складнішій ситуації зумів перетворити Францію на третю ядерну державу світу та, не отримавши згоду на реформу Північноатлантичного альянсу, не вагаючись вивів Францію з військових комітетів НАТО. Запропонована Ш. де Голлем зовнішньополітична концепція розглядалася як альтернативна доктринам двох лідерів біполярного світу. Ще в 1948 р. Ш. де Голль зазначав, що «більше немає лівих і правих. Є люди, які перебувають на вершині, і хочуть бачити великі горизонти, тому що мають дуже важку і далекоюсяжну мету; є люди, які знаходяться внизу і які хвилюються, перебуваючи у болоті» [66].

На формування зовнішньополітичної концепції Ш. де Голля впливала тогочасна міжнародна ситуація. Протистояння у біполярному світі призвело до політичного, економічного та ідеологічного перегруповання держав за критеріями біполярного світу. США та СРСР перетворилися на суперпотуги, які впливали на формування норм міжнародного права та позиціонування інших країн, спонукаючи їх визначатися з приєднанням до тієї чи іншої сторони глобального протистояння. В цьому контексті зовнішня політика Франції за часів президентства Ш. де Голля була спробою знайти третій шлях у біполярному світі, що мало змусити США та СРСР рахувалися з її позицією. Ш. де Голль був впевнений, що лише вступ Франції до клубу ядерних держав зробить її стратегічно незалежною від двох конкуруючих блоків. На його думку, «не відмовляючись жодним чином від Альянсу (НАТО), який є важливим елементом, існує потреба у політиці, яка є власною політикою, а не тільки одностороннім пристосуванням своїх дій до діяльності інших. Звичайно для цього необхідна пропорційна системи оборони, з власними ресурсами, яка буде певним чином пов'язаною з ресурсами своїх союзників, й водночас автономною та збалансованою. Система (оборони) повинна спиратися на ядерну силу. ... Ми повинні отримати ядерну зброю, створити систему оборони, здатну відповісти на атаку, бути уповноваженими самі пропонувати, маючи відповідні повноваження, контроль та обмеження для уникнення катаклізму» [67, р. 9-19].

З часом план Ш. де Голля було реалізовано. На світанку 13 лютого 1960 р. Франція приступила до першого експериментального випробування своєї атомної зброї в пустелі Танеруфт на півдні Алжиру. На полігоні в алжирській провінції Регган було підірвано заряд потужністю 70 кілотонн, який втричі перевищував потужність бомби, скинутої на Хіросіму. Французьке керівництво прагнуло провести випробування ядерної зброї якомога швидше, аби випередити заплановані на травень 1960 р. міжнародні переговори про заборону ядерних випробувань. Після успішного проведення експериментального вибуху Ш. де Голль надіслав привітання відповідальному

за ядерну енергію міністру П. Гійомату: «Ура Франції! З цього ранку вона сильніша. Від щирого серця дякую вам і тим, хто домігся цього чудового успіху» [67, р. 9-19]. Після проведення першого ядерного випробування Франція ввійшла до клубу ядерних держав з власною доктриною стримування «слабким сильного». На думку французького журналіста К. Форкарі модель на кшталт відносин, «якщо ти нападеш на мене, я покажу тобі, що, навіть, якщо я дуже маленький, я тебе вдарю дуже сильно», виявилася ефективною. Більше не було потреби кликати на допомогу «старших братів». У Франції з'явилася найпотужніша зброя, здатна завдати значних збитків. Запустивши свої ракети, виграш, який міг би отримати СРСР, був би настільки мізерним, що заради нього не варто було б ризикувати отримати ядерну відповідь [68].

В основу французької доктрини стримування було покладено прагнення надати ядерній зброї важливу політичну роль. У традиційній термінології вона слугувала «запобіганню війнам»: ядерна зброя не могла бути засобом примусу або «зброєю для використання», тобто військовим знаряддям, яке можна було б використовувати так само, як і інші. Але йшлося про здатність Франції у світовому стратегічному просторі не залежати від будь-якої іншої потуги. Ефективність цієї політичної стратегії залежала від дієвих технічних та оперативних параметрів, безпечних та надійних ядерних систем, наданих у розпорядження президенту Франції, який міг би їх застосувати у разі необхідності. Парадокс є добре відомим: стримування (незастосування ядерної зброї) є достовірним лише тоді, коли в принципі є гіпотетична можливість її застосувати і потенційний супротивник знає про цю можливість [69].

Американський істеблішмент надавав перевагу розвитку кооперації через архітектуру НАТО та ЄЕС на засадах мультилатералізму, у той час як Ш. де Голль вважав Північноатлантичний альянс інструментом американської гегемонії. Голлісти вважали, що США мають занадто сильний вплив на справи Франції та Західної Європи через євроатлантичну систему колективної безпеки. Париж вимагав від Вашингтону побудови системи, в якій європейські країни на чолі з Францією мали б рівний зі США статус.

Ш. де Голль був переконаним прибічником посилення ролі національної держави у міжнародних відносинах. В його баченні, яке поділяли багато представників французького політичного істеблішменту, Франція мала очолити Європу в якості лідера незалежного геополітичного блоку, який мав би виконувати функції арбітра у відносинах між США та СРСР. Саме у цьому й полягала причина його підозрілого ставлення до НАТО. Адже на думку Ш. де Голля, Альянс був лише інструментом американської гегемонії в Європі під ширмою трансатлантичного партнерства. В своєму інтерв'ю в лютому 1958 р. Ш. де Голль заявив, що у випадку його обрання Франція відмовиться від свого членства в НАТО та буде проводити суверенну зовнішню політику [70, р. 198]. 17 вересня 1958 р. уряд Франції надіслав президенту США Д. Ейзенхауеру та прем'єр-міністру Великої Британії Г. Макміллану меморандум з пропозицією радикального реформування НАТО. Ш. де Голль пропонував створити тристоронній директорат (tripartite directorate) в якому представники США, Великої Британії та Франції узгоджували б усі рішення стосовно діяльності Альянсу.

Реакція Вашингтона та Лондона на цю пропозицію була неоднозначною. Головна проблема полягала в тому, що Ш. де Голль пропонував відмовитися від узгодження рішень з іншими членами Альянсу. Його пропозиція викликала незадоволення інших членів НАТО, в першу чергу ФРН та Італії, які побоювалися, що лідери США, Великої Британії та Франції будуть самочинно приймати рішення з питань, від яких залежатиме національна безпека всіх членів Альянсу. Генеральний секретар НАТО П.-А. Спаак вважав, що цей план буде неприйнятним для Риму та Бонну, і що це може поставити під питання їх подальшу участь в Альянсі [71, р. 359-360]. У Вашингтоні також розуміли, що за підсумками цієї реформи інші члени НАТО можуть залишити його лави. Подібний підхід був несумісним з системою союзів, яку США розбудовували по всьому світу. Окрім того, американський істеблішмент побоювався, що США можуть звинуватити у спробах зберегти колоніальну систему [72, р. 641-644]. Американські дипломати намагалися

знайти компроміс, однак, коли адміністрація Д. Ейзенхауера запропонувала Парижу включити Францію до неформальної системи «особливих відносин» стало зрозуміло, що Ш. де Голль не бажає йти на поступки стосовно системи прийняття рішень [73, р. 76]. Пізніше Ш. де Голль визнав, що він і сам усвідомлював нереалістичність своїх вимог, розуміючи, що США та Велика Британія ніколи не підуть на подібні поступки. Відтак можна стверджувати, що зазначена пропозиція була висунута Ш. де Голлем лише як привід для розриву співпраці з НАТО [74, р. 97].

Адміністрація президента Дж. Кеннеді розпочала з Лондоном і Парижем неформальні дипломатичні консультації й намагалася знайти точки порозуміння. Але протиріччя ще більше поглибилися у зв'язку з питанням про вступ Великої Британії до ЄЕС. На той час британському істеблішменту стало остаточно зрозуміло, що Велика Британія втратила статус наддержави, що змушувало шукати нову роль у системі міжнародних відносин. Приєднання до європейського Спільного ринку було цілком логічним кроком, оскільки протягом 1950-х рр. Західна Європа поступово стала ключовим економічним партнером Великої Британії.

Французькі еліти з недовірою ставилися до перспективи можливого членства Сполученого Королівства в ЄЕС з двох причин. По-перше, в очах Ш. де Голля та його кабінету Велика Британія була занадто сильно пов'язана зі США через «особливі відносини», і Вашингтон зміг би використовувати британське членство в ЄЕС для посилення американського впливу в Європі. По-друге, існувало невирішене питання стосовно управління ядерними силами країн НАТО: французькі еліти бажали мати повний контроль над своїм ядерним арсеналом і не бажали координувати його використання зі своїми союзниками по Альянсу.

В цей період адміністрація Дж. Кеннеді активно просувала ідею «Атлантичного партнерства» між США та ЄЕС. Протягом 1940-х – 1950-х рр. американські еліти активно підтримували ідею посиленої інтеграції між країнами Західної Європи, адже інтеграція могла б перетворити ЄЕС на

молодшого партнера США. Водночас Ш. де Голль, не дивлячись на свій неприхований скептицизм до наднаціональних організацій, розумів, які великі переваги Франція отримувала від Спільного ринку, і почав розглядати можливість використати західноєвропейське інтеграційне об'єднання в якості трампліну для французьких геополітичних амбіцій. Його ідея полягала в реформуванні ЄЕС в конфедерацію національних держав з незалежною позицією в системі міжнародних відносин та Францією в якості лідера. За цих обставин США мали знайти спосіб переконати Ш. де Голля, що Велика Британія не стане американським «троянським конем», який буде саботувати його плани.

Утім Білому дому не вдалося переконати Париж у своїй щирості. Ш. де Голль був незадоволений тим, що Дж. Кеннеді врегулював з СРСР Карибську кризу (1962 р.) без узгодження своєї позиції з союзниками. На додачу до цього США та Велика Британія підписали договір Нассау [57]. В рамках цієї угоди США погодилися на продаж Сполученому Королівству балістичних ракет Polaris американського виробництва, що поставило Велику Британію у пряму залежність від США в питаннях національної безпеки. Дж. Кеннеді та Г. Макміллан розуміли, що це рішення викличе незадоволення Франції та пропонували включити її до договору, на що отримали відмову. Варто зазначити, що існують суттєві докази на користь того, що Ш. де Голль визначився зі своїм рішенням задовго до цих подій, і вони лише підтвердили його переконання.

14 січня 1963 р. президент Ш. де Голль публічно оголосив, що Франція накладе вето на заявку Великої Британії про вступ до ЄЕС та відмовляється брати участь у проекті багатосторонніх ядерних сил країн-членів НАТО [75]. У Вашингтоні демарш Ш. де Голля викликав занепокоєння, оскільки його вето поховало плани Дж. Кеннеді на створення «Атлантичного партнерства» та поглиблення європейської інтеграції. Серед членів ЄЕС також почала зростати недовіра. На той момент Франція вже вивела з під командування НАТО свої збройні сили й фактично припинила активну участь в діяльності Альянсу, але

зберегла за собою право вето під час прийняття рішень. Коли невдовзі Франція підписала з ФРН договір про взаємопорозуміння [76], в американському істеблішменту виникла підозра, що цей процес може призвести до формування незалежного французько-німецького блоку. Дж. Кеннеді зробив висновок, «що Сполучені Штати мають бути готовими до того, що Ш. де Голль вважає можливим укладення угоди з росіянами, яка призведе до розпаду НАТО та виводу американського контингенту з Європи» [77]. Враховуючи ці тенденції, керівництво США припинило активну підтримку поглиблення європейської інтеграції, оскільки зробили висновок, що ці ідеї не мають беззастережної підтримки у громадян та політичного істеблішменту західноєвропейських країн.

У січні 1963 р. Ш. де Голль наклав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС, заявивши, що економічні інтереси Великої Британії і континентальної Європи в принципі несумісні, оскільки Велика Британія прив'язана до світової торгівлі і має зобов'язання перед британським Співтовариством. Тому її вступ до ЄЕС перетворить це співтовариство на «зону глобальної світової торгівлі». Рішення Франції послабило позиції уряду Г. Макміллана, який невдовзі пішов у відставку.

Після вбивства Дж. Кеннеді (22 листопада 1963 р.) віце-президент Л. Джонсон зайняв посаду президента США та оголосив про продовження курсу Дж. Кеннеді. Білий дім прийняв рішення не йти на публічну конфронтацію з Парижем та ігнорував закиди Ш. де Голля, вичікуючи на зміну уряду у Франції. Спроби США повернутися до ідеї багатосторонніх ядерних сил зазнали невдачі. Відносини між США та Францією у сфері колективної безпеки продовжували погіршуватися. Наприкінці 1963 р. Франція заблокувала прийняття документу MC 100/1 (“Appreciation of the Military Situation as It Affects NATO up to 1970”), який мав стати основою нової стратегічної концепції НАТО. Після цього робота Комітету військового планування НАТО була заблокована до 1966 р. [78, р. 178]. У квітні 1964 р. Франція повністю вивела свої військово-морські сили з під командування НАТО. У листопаді

1964 р. Ш. де Голль повідомив посла США Ч. Болена, що Франція планує вийти з НАТО у 1969 р., у відповідності з умовами закладеними в договорі 1949 р. У травні 1965 р. США були попереджені, що війська НАТО мають бути готовими за необхідності залишити територію Франції. Варто зазначити, що певний час наміри Ш. де Голля стосовно виходу з НАТО стримувалися нестабільною політичною ситуацією та ризиком початку глобального конфлікту під час Берлінської (1961 р.) та Карибської криз (1962 р.).

Після того як взаємини між Заходом та Сходом стабілізувалися, у тогочасного французького уряду не залишилося причин продовжувати участь в Альянсі. 7 березня 1966 р. Ш. де Голль офіційно оголосив про припинення участі Франції у структурах військового планування НАТО. На той момент у Вашингтоні вже змирилися з цим та почали готуватися до внесення коректив у діяльність Альянсу, тим паче що на той момент значення збройних сил Франції для боєздатності блоку суттєво зменшилося. Станом на 1964 р. на Францію приходилося лише 15% військових спроможностей НАТО.

Для керівництва США подібний розвиток подій був неприємним, але загалом припустимим. Водночас умови, які висував голлістський уряд Франції щодо системи ухвалення рішень НАТО, були неприйнятними для американських еліт. США інвестували великі ресурси в євроатлантичну систему колективної безпеки й не бажали обмежувати власну свободу дій у зовнішній політиці. Для інших членів НАТО французькі пропозиції також були неприйнятними, адже вони передбачали домінування у європейській частині Альянсу декількох найвпливовіших держав за рахунок інших. При цьому їх цілком влаштовувало лідерство США в Альянсі за принципом «перший серед рівних».

У підсумку ці події мали позитивні наслідки для євроатлантичної солідарності. Вихід Франції з військових структур НАТО дозволив членам НАТО провести необхідні реформи, які дозволили адаптувати її до реалій доктрини ядерного стримування [78, р. 256]. Американські дипломати зосередилися на збереженні єдності серед 14-ти держав НАТО, обмеженні

негативних наслідків кризи у євроатлантичних відносинах для ЄЕС та дипломатичній ізоляції Франції. Загалом адміністрації Л. Джонсона вдалося реформувати Північноатлантичний альянс та підготувати його до реалій доби «розрядки» [79, р. 86]. Члени Альянсу погодилися на проведення регулярних консультацій з питань використання ядерної зброї, що підвищило статус і вплив членів блоку, які не входили до ядерного клубу.

На цьому тлі впродовж 1953-1969 рр. спостерігався процес занепаду ролі Великої Британії як глобальної держави, спричинений виснаженням Британської імперії у Другій світовій війні та неможливістю адаптувати колоніальну систему до реалій біполярного світу. За цих обставин британський істеблішмент прийняв рішення прискорити деколонізацію та розпочати згортання британської військової присутності у не пріоритетних для Сполученого Королівства регіонах. Тогочасна британська зовнішня політика зосереджувалася на підтримці тісних відносин зі США та країнами Західної Європи, які були ключовими безпековими та економічними партнерами Сполученого Королівства. Незважаючи на Суецьку кризу, Велика Британія та США посилили співпрацю в оборонній сфері, що дозволило британським збройним силам використовувати американські технології та балістичні ракети, що з одного боку зменшило навантаження на британський бюджет, але й підтвердило залежність Сполученого Королівства від США. Занепад Британської імперії також призвів до перегляду британської політики в Європі. Починаючи з кабінету Г. Макміллана британський уряд все більшою мірою зосереджував свою увагу на європейських справах, сподіваючись здобути роль регіонального лідера. Однак, блокування Францією вступу Сполученого Королівства до ЄЕС уповільнило цей процес на десятиліття. Ситуація принципово змінилася лише після відставки Ш. де Голля у 1969 р.

У період «холодної війни» зовнішній й безпековій політиці ФРН була притаманна відносна «пасивність», пов'язана із зосередженням пріоритетної уваги на питанні розколу країни. Таку зовнішньополітичну «пасивність» німецький політолог Г.-П. Шварц пояснював фактом самого ставлення

керівництва Німеччини до функцій влади як такої після 1945 року: після періоду одержимості владою німецьке політичне керівництво докладало всіх зусиль, аби позбутися ідеї сакрального сприйняття влади [80, с. 178-179]. Для ФРН на початку 1950-х рр. нагальним завданням було відновлення суб'єктності в міжнародних відносинах. Єлисейський договір про німецько-французьку співпрацю (1963 р.) сприяв поступовій трансформації німецько-французького примирення у французько-німецький тандем в якості лідера євроінтеграційного процесу. Подолання суперечностей між ФРН та Францією сприяло закріпленню традиції конструктивних переговорів і пошуку компромісу між двома потужними європейськими країнами, які часом мають різні підходи до вирішення «викликів». Опрацювання спільних підходів ФРН та Франції набуло пріоритетного значення. При цьому ФРН відмовилася від вимоги возз'єднання з НДР за будь-яку ціну й обрала тактику вичікування, яка згодом призвела до повалення Берлінської стіни.

Після приходу до влади голлістів (1958 р.) Франція відмовилася від багатостороннього підходу (мультилатералізму), спрямованого на створення інтегрованої архітектури євроатлантичної спільноти на базі НАТО та ЄЕС. Концепція голлізму відіграла своєрідну роль у міжнародних відносинах періоду «холодної війни». Спроба альтернативного позиціонування в умовах протистояння двох супердержав мала декілька наслідків. Ш. де Голль прагнув забезпечити Франції статус третьої ядерної держави світу й сподівався, що Європа потенційно здатна стати третім полюсом сили у світовій політиці, яка б виступала в ролі арбітра між США та СРСР. Рішення французького уряду про виведення збройних сил з під командування НАТО заблокувало плани створення багатосторонніх ядерних сил НАТО, адже подібні наднаціональні структури розглядалися як інструмент американської гегемонії. Ветування британської заявки на членство в ЄЕС було спричинено переконанням французького істеблішменту в надмірній залежності Лондона від США. Спроби американських дипломатів переконати Париж у взаємовигідному характері трансатлантичної співпраці не мали успіху. На середину 1960-х рр. стало

очевидним, що Франція змінила свою політику щодо НАТО через принципові протиріччя з питань колективної безпеки. Водночас це дозволило США та іншим членам Північноатлантичного альянсу провести необхідні реформи, які визначили формальну рівність статусу всіх членів НАТО та відкрили певні можливості для пошуку порозуміння з країнами Варшавського пакту.

Розділ 9. Вплив міжнародно-політичної ситуації в Європі на розвиток процесів європейської інтеграції

Усвідомлення наслідків Другої світової війни сприяло поширенню ідеї єдності європейських країн з метою викорінення причин війни та упередження появи екстремістських форм націоналізму. У 1946 р. У. Черчилль висунув тезу про необхідність створити так звані «Сполучені штати Європи». Цей заклик знайшов певну підтримку серед глав європейських держав. У 1949 р. була заснована Рада Європи як перша організація європейського міжурядового співробітництва. Однак початковим етапом європейської інтеграції стало підписання у 1951 р. Угоди про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС).

Однією з перших теорій, яка намагалася пояснити завдання інтеграції, став неофункціоналізм. Засновником цієї теорії вважається американський політолог німецького походження Е. Хаас. У 1958 р. він опублікував монографію «Об'єднання Європи: політичні, економічні та соціальні сили 1950-1957», в якій намагався відповісти на питання: як шість держав Західної Європи (Франція, Італія, ФРН, Бельгія, Нідерланди і Люксембург) прийшли до створення нової форми наднаціонального співробітництва? [81]. Неофункціоналізм стверджує, що інтеграція між декількома країнами в одній сфері неминуче веде до інтеграції в інших сферах. Таким чином, на думку неофункціоналістів, інтеграція ніби переливається (або перетікає) з однієї сфери в іншу. Тому цей ефект був визначений як «перелив» (spillover).

Наприклад, інтеграція у сфері зайнятості, коли, отримавши ліцензію на певну діяльність в одній країні, людина автоматично може вести таку ж діяльність і в іншій країні. Це веде до необхідності визнавати дипломи про вищу освіту в усіх країнах, пов'язаних інтеграційними зв'язками. Таким чином, інтеграція на ринку праці веде до інтеграції на ринку освіти. Базова ідея неофункціоналістів полягає в тому, що розширення сфер інтеграції є процесом, який відбувається незалежно від волі політиків. Саме життя і об'єктивні обставини змушують їх вибрати шлях інтеграції [82].

У цьому пункті неофункціоналізм дещо перетинається з теорією раціонального вибору, яка також може допомогти пояснити інтеграційні процеси. Держави і їх національні еліти вибирають шлях інтеграції, якщо плюси від інтеграції значно перевищують мінуси від відмови від інтеграції. Однак остаточний вибір залишається за національними елітами. У цьому і полягає істотна різниця між теоріями. Напевно, найголовніший мінусом неофункціоналізму є його безапеляційність. Адже інтеграція представляється лінійним процесом. При цьому неофункціоналісти заперечували телеологічність своєї теорії і не вважали федерацію або створення загальноєвропейської держави кінцевою метою інтеграції.

Незважаючи на передбачення неофункціоналістів, після підписання Римського договору інтеграція не продовжила розширюватися за сферами, а застопорилася. Причиною тому стало як розширення ЄС, так і економічна криза 1970-х рр. Політична практика не підтвердила райдужні надії неофункціоналістів. Виникла потреба в новій теорії інтеграції. До середини 1970-х рр. стало зрозуміло, що національні держави не прагнуть розлучатися зі своїм політичним суверенітетом, а Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) є скоріше міжурядовою організацією, ніж прообразом національної держави [82].

Згідно міжурядового підходу, європейське співробітництво є правильнішим терміном, ніж інтеграція. Акцент в дослідженні процесів інтеграції в Європі переноситься з наднаціональних структур і сфер інтеграції

до інтересів національних держав. Головна мета будь-якої національної держави – захист національних інтересів. В цьому контексті жодний «перелив» не призведе до інтеграції, якщо це суперечить національним інтересам держави. Міжурядовий підхід також є раціональним. Національні уряди будуть делегувати повноваження наднаціональним інститутам, тільки якщо вигоди від делегування перевищать втрати. У випадку зі створенням ЄОВС і ЄЕС загальні проблеми зажадали загальних рішень. Державам Західної Європи необхідно було подбати про економічне зростання. Економічна інтеграція дозволила досягнути високих темпів зростання. Але не варто забувати, що, на думку прихильників міжурядової підходу, кооперація (інтеграція) всередині ЄС консервативна і прагматична [83, с. 116-118].

Протиріччя між Францією і Німеччиною залишалися головними на континенті. Політичне й ідеологічне протистояння двох блоків посилювало доцентрові рухи в кожному з них. Західноєвропейські країни важко переживали втрату світового лідерства, втрату колоній, зростання міжнародного впливу США і СРСР й тому ще більше прагнули йти назустріч один одному, сподіваючись знайти силу в єдності. Практичний шлях до європейської інтеграції відкрила Декларація міністра закордонних справ Франції Р. Шумана, який 9 травня 1950 р. звернувся до уряду ФРН з пропозицією почати нову главу у відносинах, сформувавши франко-німецьке об'єднання вугілля і сталі. Значення Декларації виходило за рамки двосторонніх відносин. Вона закликала до створення «загальної основи економічного розвитку, яка буде першим кроком до Європейської федерації», що забезпечить мир, економічне зростання і поліпшення умов життя європейського населення [84].

Економічний ефект від створення ЄОВС не змусив себе довго чекати. За кілька років виробництво вугілля та сталі в країнах-учасниках ЄОВС виросло в кілька разів. Позитивний ефект від реалізації інтеграційного проекту ЄОВС призвів національні еліти до думки про посилення ступеня інтеграції, і вже в 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейського Економічного Співтовариства, згідно з яким передбачалося скасування митних

зборів і створення єдиного ринку сільськогосподарських товарів – паралельно зі створенням Євроатому в якості окремої структури. В кінці 1950-х рр. інтеграція посилювалася за всіма напрямки економічної політики [83].

У розробці концепції європейського будівництва значною є роль ще одного відомого французького «європеїста», Ж. Монне, який стверджував: «Європа ніколи не існувала. Європа – не сума національних суверенітетів. Європу треба створити». Замість Європи, що розколює націоналізмом, концепція Монне-Шумана пропонувала створити єдину миролюбну Європу на принципах демократії, економічного добробуту, соціального консенсусу, світу і рівноправного співробітництва. Концепцію Монне-Шумана спочатку прийняли далеко не всі західноєвропейські держави. Це стосувалося насамперед Великої Британії, яка створила в 1960 р. спільно з Австрією, Данією, Норвегією, Португалією, Швейцарією і Швецією Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Проте зусиллями євроентузіастів європейська інтеграція просувалася вперед – від митного союзу до єдиного внутрішнього ринку з вільним рухом товарів, послуг, робочої сили і капіталів, а далі – до економічного і валютного союзу, що переростає в політичний [84].

Просування до єдиної Європи супроводжувалося формуванням загальної правової бази і системи інститутів, що мають частково міждержавний, почасти наднаціональний характер, яким делегуються повноваження, що є частиною суверенних прав держав-членів. Саме це в першу чергу відрізняє ЄС від інших існуючих інтеграційних об'єднань.

Головною метою ЄЕС було створення митного союзу. Передбачалося введення загальної аграрної і торгової політики, координацію політики в інших сферах економіки. Теоретична модель передбачала чотири етапи інтеграції: зона вільної торгівлі, яка передбачала скасування митних зборів, квот та інших обмежень в торгівлі між державами-членами при збереженні їх автономії в митній та торгівельній політиці по відношенню до третіх країн. Митний союз – введення загального зовнішнього митного тарифу і перехід до єдиної торгової політики щодо третіх країн. Єдиний внутрішній (спільний) ринок Митного

союзу плюс здійснення заходів, що забезпечують вільний рух послуг, капіталів і робочої сили (включно із свободою їх професійної діяльності). Економічний і валютний союз – єдиний внутрішній ринок плюс гармонізація і координація економічної політики держав-членів на основі спільно прийнятих рішень і контролю за їх виконанням, заміна національних валют єдиною валютою і єдина валютна і грошова політика ЄС [84].

8 квітня 1965 р. в Брюсселі було підписано Договір про заснування єдиної Ради і єдиної Комісії Європейських Співтовариств (Договір про злиття). Рада і Комісія ЄС разом з Європейським парламентом і Верховним судом ЄС утворили інституційну структуру спільноти. У червні 1969 р. розпочався третій раунд переговорів про вступ до Європейського Економічного Співтовариства Великої Британії, Данії, Ірландії та Норвегії, за підсумками якого з 1 січня 1973 р. «шістка» перетворилася на «дев'ятку» (вступ Норвегії до Європейських Співтовариств був відхилений на референдумі 25 вересня 1972 р.).

До цього часу, на противагу створенню ЄЕС британський уряд пропонував створення широкої європейської зони вільної торгівлі. Після провалу переговорів з цього питання, Велика Британія увійшла до складу Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). У цій структурі, яка мислилась як альтернативний проект європейської інтеграції, брали участь сім держав, що не увійшли до складу ЄЕС. Однак проект ЄАВТ, який за об'ємом ринку значно поступався ЄЕС, не зміг скласти йому гідної конкуренції й не виправдав сподівань британських політиків [85, с. 318]. Успіх Спільного ринку і підтримка ЄЕС Сполученими Штатами змусили британський уряд переглянути політику відстороненості і усвідомити необхідність більшої політичної залученості в справи європейського континенту [86, р. 1363].

Шляхом розширення ЄЕС передбачалося зняти гостроту хронічної енергетичної кризи, від якої страждали, насамперед, Франція і малі західноєвропейські держави. Європейські співтовариства були досить вузьким регіональним угрупованням, зацікавленим у вибіркового розширенні кола своїх учасників. У цьому контексті необхідно зазначити, що в ряді країн

«шістки» вважали важливим залучити до участі в ЄЕС Велику Британію. Прихильники інтеграції з материковими країнами були і в Лондоні. При цьому більшість британських політиків вважала, що негайне входження до «шістки» підірве «імперські преференції» – систему пільгових тарифних умов у торгівлі Великої Британії з державами Співдружності, частка якої в 1956 р. становила більше 45% британського зовнішньоторговельного обороту.

Британська дипломатія, не відкидаючи ідеї тісної співпраці з континентальними державами, вважала за краще виробити власну форму співпраці з європейськими державами. У розвиток цієї лінії в 1959 р. Велика Британія ініціювала підписання договору про створення Європейської асоціації вільної торгівлі, до якої увійшли крім неї Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія і Португалія. З цього часу протиріччя, що існували між Великою Британією, з одного боку, й Францією і ФРН, з іншого, стали проявлятися в формі суперництва двох угруповань – ЄЕС і ЄАВТ. Велика Британія не могла нав'язати країнам «шістки» свою концепцію інтеграції. Але і сама вона не бажала брати зобов'язання по самообмеженню суверенітету. Політично створення «сильної Європи» відповідало інтересам США, хоча економічно – не цілком. Американська адміністрація вважала, що співпраця європейських країн в Євроатомі сприятиме формуванню єдиного ядерного потенціалу Західної Європи. Таку перспективу держдепартамент США і президент Д. Ейзенхауер вважали відповідним американським інтересам в більшій мірі, ніж комісія США з ядерної енергії, керівники якої вважали поширення ядерних технологій небезпечним [87, с. 137-138].

Створення Європейського економічного співтовариства мало спростити проведення торгових операцій всередині європейського простору. Зазначимо, що Велика Британія, Ірландія, Данія і Норвегія двічі (1961-1963 рр.; 1966-1967 рр.) подавали прохання про входження до складу Європейського Економічного Співтовариства. Однак їх прохання були фактично заблоковані діями Ш. де Голля, який вважав за необхідне накласти вето на рішення про вступ нових держав до ЄС. Ситуація змінилася лише в 1969 р., коли

Ш. де Голль залишив свій пост. У цей період почалися переговори з Великою Британією, яка провела низку змін у власному законодавстві і в 1973 р. змогла приєднатися до ЄЕС. Необхідно зауважити, що трохи раніше, в 1967 р., всі три європейських наднаціональні організації об'єдналися в нову організацію, яка отримала назву Європейського співтовариства. Тому, починаючи з цього року, країни, які приймали рішення стати учасниками Європейського економічного співтовариства також автоматично входили до складу цієї організації. Подальше поглиблення європейської інтеграції пов'язано саме з розвитком Європейського співтовариства.

Отже, у 1973 р. боротьба САВТ і ЄЕС закінчилася перемогою останнього. Велика Британія, Ірландія і Данія увійшли до складу ЄЕС. Можна сказати, що САВТ виявилася для більшості його учасників свого роду стартовим майданчиком для вступу в ЄЕС/ЄС. Варто зазначити, що розвиток французько-західнонімецьких відносин допомагало домогтися поглиблення процесу західноєвропейської інтеграції. На першій робочій зустрічі Ш. де Голля і Курта Г. Кізінгера в Парижі, в липні 1967 р. була досягнута домовленість про «взаємодію обох урядів на широкому полі європейської східної політики». У цьому ж році 1 липня відбулося створення Європейських Співтовариств (ЄС) шляхом злиття ЄСВС, ЄЕС і Євроатому. 1 липня 1968 р. передчасно було завершено створення Митного союзу ЄС і митні збори, що стягувалися раніше між державами-членами, були скасовані, а також завершено формування загальної системи митних зборів на зовнішніх кордонах ЄЕС.

Договір про створення Європейського економічного співтовариства (спільного ринку) регламентував співпрацю в області економіки, науки і техніки. У ньому проголошувалося створення спільного ринку країн-учасниць, і намічалися форми зближення, уніфікації економічної політики країн-учасниць. Договір передбачав зниження в три етапи митних бар'єрів між державами-учасниками протягом 12 років (тобто до 1969 р.), а також прийняття єдиного митного тарифу і проведення єдиної торгової політики щодо третіх країн. Так реалізовувалася ідея «митного роззброєння», висунута під час

конференції в Мессіні у 1955 р. Учасники «спільного ринку» поклали на себе зобов'язання добиватися усунення перешкод для переміщення між ними робочої сили, капіталів і послуг. Вони домовилися проводити спільну політику в галузі сільського господарства і транспорту, домагатися зближення економічного законодавства і сприяти стандартизації процедур вироблення і прийняття узгоджених рішень в питаннях проведення економічної політики кожної з країн-учасниць. Включення в Римський договір пунктів про узгодження економічних політик і застосуванні єдиних стандартів вироблення рішень мало на увазі неминучість стандартизації в перспективі як мінімум деяких політичних практик. Це в свою чергу мало на увазі розвиток політичної інтеграції.

У Західній Європі став затверджуватися новий тип взаємодії, який дозволяв через тривалу практику узгодження суперечливих економічних і політичних інтересів країн-учасниць в перспективі прийти до формування єдиної економічної політики. У розвитку економічної інтеграції у кожній з країн були свої інтереси. Так, наприклад, позиція ФРН визначалася тим, що на її частку наприкінці 1950-х рр. доводилося близько 45% виробництва і понад 44% експорту промисловості продукції «шістки». Західнонімецькі правлячі кола розглядали інтеграцію як засіб вирівнювання статусу з іншими країнами співтовариства, перш за все Францією. ФРН розраховувала стати його економічним лідером, поступившись політичною першістю Франції, на частку якої припадало лише 25% виробництва і 20% експорту промислової продукції шести країн. Інтереси Італії та інших країн ЄЕС визначалися наявністю у них тісних зв'язків або з ФРН, або з Францією. Італія при цьому розраховувала збільшити збут своєї сільськогосподарської продукції на єдиному європейському ринку. Договір про Євроатом регламентував інтеграцію європейських країн в сфері мирного використання ядерної енергії, яке розглядалося усіма європейськими країнами в якості найважливішого і найперспективнішого інструменту вирішення енергетичної проблеми Західної Європи [88].

Таким чином, завершився другий етап західноєвропейської інтеграції, початкова мета якого, передбачена Римськими договорами в другій половині 1950-х рр., полягала в створенні Спільного ринку. У жовтні 1970 р. Європейське співтовариство прийняло «план Вернера» (за іменем автора проекту, прем'єр-міністра Люксембургу), відповідно до якого, планувалося створення повного Економічного та валютного союзу з єдиною валютною одиницею. Цей етап інтеграції було намічено завершити до 1980 р., але план не був реалізований. «Головну роль у цьому зіграли зовнішні фактори: відмова Вашингтона у 1971 р. від золотого паритету долара, що призвело до девальвації більшості європейських валют, а також чотириразове підвищення цін на нафту через скорочення видобутку країнами-експортерами у 1973-1974 рр.» [89, с. 5].

Загалом слід відзначити, що міжнародно-політична ситуація в Європі, що склалась після Другої світової війни сприяла розвитку процесів європейської інтеграції. У другій половині ХХ ст. в Західній Європі в повній мірі склалися матеріальні (економічні та географічні), цивілізаційні та політичні передумови, необхідні для початку та плідного розвитку інтеграційних процесів.

Інтеграційні об'єднання, створені на Заході європейського континенту в 1950-і рр., перетворилися в найважливіший фактор сучасного світового розвитку. Інтеграційні процеси в Європі, які призвели до виникнення Євросоюзу, з одного боку – були об'єктивним результатом розвитку західноєвропейської цивілізації, а з іншого – відповіддю на виклики сучасності, насамперед глобалізації. Важливість процесів європейської інтеграції полягає в тому, що вони об'єднують три рівня інститутів: наднаціональні інститути ЄС, держави-нації і структури регіонального рівня. У зв'язку з цим, вивчення досвіду ЄС є корисним та ефективним, особливо в контексті стрімких змін у світовій політиці та посилення глобальної нестабільності.

ГЛАВА 4

ВУЗЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ В РОКИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Розділ 10. Позиції сторін щодо переговорів з врегулювання німецького питання та інших конфліктних проблем європейських міжнародних відносин

Друга світова війна поставила перед США, СРСР і Великою Британією виключні за розмірами і значенню завдання післявоєнного устрою світу. Широкомасштабна агресія, здійснена нацистською Німеччиною, спонукала правлячі кола держав антигітлерівської коаліції до пошуків такої моделі міжнародних відносин, в якій Німеччина не змогла б здійснити нової агресії. Водночас, така мета ускладнювалася тим, що під час планування післявоєнного майбутнього Німеччини, у таборі союзників, ще у період Другої світової війни з'явилися серйозні розбіжності, що спричинило появу так званої «німецької проблеми». Це, у свою чергу, призводило до появи післявоєнних міжнародних конфліктів, які і переростали у потужні регіональні кризи. Однією з них стала Берлінська криза 1948-1949 рр., підґрунтя для якої з'явилося під час обговорення державами-союзниками планів післявоєнного устрою Німеччини.

Під час війни три провідні держави – США, СРСР і Велика Британія, які воювали проти Німеччини – почали опікуватися її постнацистським майбутнім. Питання Німеччини складалося з трьох взаємопов'язаних проблем: окупації, репарацій і поділу Німеччини. Вперше подальша доля Німеччини обговорювалася лідерами трьох країн під час конференції в Тегерані (листопад 1943 р.). Американський президент Ф. Рузвельт, в порядку робочої гіпотези, прихильно поставився до поділу Німеччини. Він висунув пропозицію утворити в Німеччині п'ять автономних держав: Пруссію; Ганновер та північно-західні райони Німеччини; Саксонію і район Лейпцига; Гессенську провінцію,

Дармштадт, Кассель і райони розташовані на південь від Рейну, а також старі міста Вестфалії; Баварію, Баден, Вюртемберг [1, с. 94].

Однак, перспектива майбутньої гегемонії Радянського Союзу в Східній Європі, що все більше турбувала американських політичних діячів, сприяла налагодженню тісніших відносин з німцями. Але серед американського зовнішньополітичного істеблішменту залишались прихильники «карального миру». Так, міністр фінансів США Г.Моргентау розглядав Німеччину як агресивну за своєю природою державу і вважав, що Версаль нічого не зробив у подоланні німецької загрози. Г.Моргентау закликав до знищення важкої промисловості Німеччини, затоплення вугільних шахт і перетворення її на сільськогосподарську країну. «Якщо Рур, – доводив він, – буде позбавлений свого машинного устаткування, шахти затоплені, підірвані і зруйновані – це зробить німців неспроможними розв'язувати майбутні війни» [2, р. 581].

На Ялтинській конференції у лютому 1945 р. до великої трійки була залучена Франція, як четверта контрольна держава, з наданням їй власної окупаційної зони. Керівники трьох країн погодилися ліквідувати самостійне державне існування Німеччини, але відмовилися від розчленування території рейху [1, с. 186-187]. США та Велика Британія також виступили за збереження життєздатної Німеччини за умов жорсткого окупаційного режиму. Проте це було викликано не жадобою до репарацій, а тим, що приблизно з осені 1944 р. Ф.Рузвельт у рамках глобальної системи рівноваги прагнув до стабільної Центральної Європи. Для цього плану економічна стабільність Німеччини мала істотне значення, тобто «план Моргентау» остаточно відкидався [3, р. 111-133].

Після звільнення країн Центральної і Східної Європи Й.Сталін почав провадити масовану «совєтизацію» цього регіону, з подальшим перетворенням його на буферну зону. Наслідками такої політики Радянського Союзу стало загострення суперечностей між союзниками на Потсдамській конференції (липень-серпень 1945 р.). Замість гармонійного європейського миру Потсдам зафіксував нову розмежувальну лінію між майбутніми супротивниками. «Здавалося, що конференція у Потсдамі мала намір зберегти Німеччину

об'єднаною, але фактично заклала основу для її поділу... У Потсдамі уявна єдність серед великої трійки була знищена так званим принципом відповідальності, що був включений за американським наполяганням» [4, р. 22, 23].

Політична нестабільність, економічний хаос, навіть масовий голод в Німеччині вимагали від уряду США вжити дієвих заходів, щоб запобігти можливій катастрофі. Американські урядовці визнали, що їх національні інтереси потребують економічного відродження Німеччини в європейському контексті. Проблема полягала в тому, що Союзницька контрольна рада «не управляла» Німеччиною і не дозволяла країні управляти собою самостійно. Саме тому США добивалися «максимально можливого» економічного об'єднання, що дозволить Німеччині досягнути самостійного економічного відродження. Так, державний секретар США Дж. Бірнс, в своїй промові у Штутгарті у вересні 1946 р. сповістив про зміни в американській політиці: «Якщо повне об'єднання не може бути досягнуто, ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб забезпечити максимум можливого об'єднання... американський уряд вважає, що німецькому народу в усій Німеччині, за належного контролю, потрібно надати певну відповідальність за ведення своїх власних справ» [5, р. 94-96].

Таким чином, неможливість досягнути політичного об'єднання чотирьох окупаційних зон примушувала до економічного об'єднання – створення Бізонії (з серпня 1948 р. – Тризонії) як єдиного західного економічного регіону. Економічна єдність вважалася необхідною не тільки для того, щоб зробити Німеччину самостійною, але й допомогти відродженню Європи, що вимагало повноцінної німецької економіки. Поки Німеччина залишалась розділеною на зони окупації без єдиної господарської політики, економічне відродження інших західноєвропейських держав знаходилося під питанням. Тільки інтеграція німецьких ресурсів до європейської економіки могла відвернути загрозу економічної кризи в Західній Європі.

Вкрай тяжке становище повоєнної Європі вимагало від уряду США фінансової допомоги в її економічному відродженні. Важливе значення у цьому сенсі мав «план Маршалла». 5 червня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл запропонував у своїй Гарвардській промові американську допомогу для тих європейських країн, які готові координувати свої зусилля для економічного відродження. Колишній політичний діяч П. Нітце у своїх мемуарах стверджував: «Це була його (Маршалла. – *Авт.*) ідея, що наші ініціативи не будуть спрямовані проти будь-якої країни. Радше вони будуть відкриті для всіх країн Європи, Сходу і Заходу однаково, і спрямовані на усунення основних проблем – голоду, бідності і хвороб... Нашою метою було відродити Європу економічно і духовно, зробити її знову процвітаючою» [6, р. 53].

Реакція СРСР та всіх комуністичних партій Східної Європи на план Маршалла, від якого вони добровільно відмовилися, була вкрай негативною і різкою. План Маршалла в їхньому тлумаченні був проявом американського імперіалізму, націленого на встановлення економічного та політичного диктату в Європі [7, с. 438].

Після провалу «конференції останнього шансу», що відбулася в Лондоні у листопаді-грудні 1947 р. за участю чотирьох міністрів закордонних справ, та невдачі у створенні спільної економічної зони, стало зрозумілим, що в найближчому майбутньому жодні угоди з СРСР будуть неможливі. В січні 1948 р. було вирішено питання про скликання конференції трьох західних держав для розгляду німецького питання (створення західнонімецького уряду). Конференція відкрилася у Лондоні 23 лютого, незважаючи на протести з боку Радянського Союзу [8, с. 7].

Однак, після переговорів у Лондоні радянський уряд здійснив низку заходів, спрямованих проти політики західних держав, що фактично свідчило про відмову спільно вирішувати німецьку проблему. Й. Сталін використав впровадження німецької марки на Заході, під час грошової реформи 20 червня 1948 р., як привід для блокади Західного Берліну з метою приєднання його до

радянської окупаційної зони. В ніч з 23 на 24 червня 1948 р. будь-яке сухопутне сполучення між західними зонами і Західним Берліном було блоковане і тривало протягом майже цілого року. В заяві ТАРС про становище в Берліні дії СРСР пояснювалися таким чином: «Ця обставина (проведення грошової реформи. – *Авт.*) змусила радянське командування в Німеччині провести заходи щодо обмеження транспортного сполучення між Берліном і західними зонами окупації Німеччини, щоб захистити інтереси німецького населення і економіку радянської зони від її дезорганізації» [9, с. 50].

Урядові особи США вважали, що рішення прийняти «правила гри», нав'язані СРСР, буде мати негативні наслідки не тільки для мешканців міста, але й поставить під сумнів американський намір залишатися в Європі. «Якщо ми бажаємо вберегти Європу від комунізму, ми не повинні поступатися ні на йоту, – підкреслював військовий начальник американської зони Л. Клей. – Я переконаний, що майбутнє демократії вимагає від нас залишатися тут, поки нас не витіснять» [10, р. 65].

Американці вирішили організувати «повітряний міст», що в технічному плані мав повний успіх і зумів повністю забезпечити постачання Західного Берліну. Героїчна поведінка берлінців за цих обставин змінила в очах американців уявлення про німців, чия рішучість опору радянським діям викликала загальне захоплення.

Під час Берлінської кризи урядові особи США висунули пропозицію щодо вирішення німецького питання. Влітку 1948 р. директор з політичного планування в Державному департаменті Дж. Кеннан запропонував зробити останню спробу домогтися об'єднання Німеччини. Дж. Кеннан, який очолював підкомісію Ради національної безпеки, відповідальну за розгляд майбутніх відносин Німеччини з її європейськими сусідами, пропонував, аби «чотири держави відмовилися від контролю над Німеччиною, поступово вивели війська з усієї країни і провели загальнонімецькі вибори. Обмежений гарнізон чотирьох держав залишиться там (у Німеччині. – *Авт.*) тільки для гарантування демілітаризації Німеччини» [11, р. 258].

Проте, серед американських урядових осіб були противники ідеї Дж. Кеннана. Вони наголошували, що буде надзвичайно небезпечно погодитися на об'єднання Німеччини за програмою Дж. Кеннана, поки Західна Європа не стане сильнішою в економічному і військовому відношеннях. Однак, значна частина представників зовнішньополітичного істеблішменту, а також держсекретар Дж. Маршалл, були зацікавлені в пропозиції Дж. Кеннана і наполягали на подальшій її розробці. Дж. Кеннан і його штат з планування політики створили робочу групу для розробки плану, що отримав назву «План А». Паралельно був розроблений «План Б», який не передбачав виведення військових сил з Німеччини, але передбачав обмеження одностороннього контролю з боку кожної окупаційної влади в своїх зонах [6, р. 71].

Через сильну опозицію в Департаменті оборони США план Дж. Кеннана не був реалізований, але американські лідери продовжували впровадження Лондонських угод стосовно створення західнонімецького уряду. 8 травня 1949 р. установчі збори (Парламентська рада) разом з головнокомандувачами прийняли конституцію – Основний закон Німеччини, а 14 серпня в Німеччині відбулись вибори. 12 вересня Т. Гойсс був обраний президентом Федеративної Республіки Німеччини, а К. Аденауер став канцлером. Отже, наприкінці 1949 р. Західна Німеччина постала як самостійне політичне утворення. В зв'язку з цим радянський дослідник Ю. Мельников зазначав, що «зі створенням ФРН був покладений край існуванню Німеччини як єдиної держави не тільки фактично, але й юридично» [12, с. 114].

Утворивши західнонімецький уряд, американські лідери запропонували зробити наступний крок – прийняти ФРН до західних організацій безпеки, тим самим ще більше орієнтуючи Німеччину на США. Ідея переозброєння ФРН, хоча б для створення протидії сильному поліцейському режиму НДР, була вкрай непопулярною у сусідній Франції, проте саме вона дістала схвалення в США.

Війна в Кореї була імпульсом для того, щоб уряд США, посилаючись на «вакуум воєнної сили» у Європі, офіційно звернувся до Північноатлантичної ради з пропозицією про переозброєння Німеччини. Водночас Корейська війна змусила керівників західних держав визнати свою військову вразливість. Саме тому серед американських політиків висувалися пропозиції скористатися величезним людським і промисловим потенціалом Німеччини для її переозброєння. «Без німецького внеску було б складно уявити, що НАТО коли-небудь буде спроможна створити дієву оборону», – згадував П. Нітце [6, р. 121-122].

Не в змозі протидіяти переозброєнню Німеччини, Франція запропонувала так званий «план Плевена». 24 жовтня 1950 р. прем'єр-міністр Франції Р. Плевен запропонував план створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) з єдиним командуванням і європейською армією, створеною із змішаних контингентів, включно з німецькими силами. План Плевена передбачав переозброїти німців без переозброєння Німеччини, таким чином задовольняючи американську вимогу і опозицію з боку французьких Національних зборів. Пропозиція французів була схвально сприйнята американцями. Так, держсекретар Д. Ачесон у розмові з президентом Г. Труменом погодився, що «переозброєння Німеччини було неможливим без створення європейських оборонних сил» [13, р. 42].

К. Аденауер дуже прихильно ставився до цієї ідеї й характеризував ЄОС як крок до об'єднання всієї Європи, що слугуватиме інструментом не тільки возз'єднання Німеччини, а й створення європейської єдності. Ще у 1949 р. на партійному з'їзді ХДС він запропонував, щоб людські ресурси Західної Німеччини були включені до європейських ударних сил проти СРСР. У 1950 р. К. Аденауер «почав тиснути на союзників, щоб створити стотисячну поліцію на рівні тої, що вже існувала у НДР». Але на час конкретних переговорів він зрозумів, що «переозброєння належить до сфери фантазій» [14, р. 269].

У лютому 1952 р. на зустрічі у Лондоні було досягнуто прогресу в створенні ЄОС, але найважливіші рішення були прийняті незабаром на зустрічі

країн-членів НАТО у Лісабоні. Оскільки успіх Лондонських і Лісабонських переговорів був шляхом до безпосереднього створення ЄОС, а, отже, і переозброєння ФРН, уряд Радянського Союзу почав звинувачувати союзників у порушенні рішень Потсдамської конференції щодо демілітаризації Німеччини. З метою вирішення проблеми, що виникла, міністерство закордонних справ СРСР 10 березня 1952 р. запропонувало важливу політичну ініціативу у так званій «ноті Сталіна». Проект пропонував узгодити спільне зобов'язання про те, що майбутня німецька держава не вступатиме в коаліції і військові союзи, спрямовані проти будь-якої держави, яка приймала участь у війні проти фашизму. Територія Німеччини мала визначатися кордонами, встановленими Потсдамською конференцією. Для розвитку її економіки, торгівлі, мореплавства та доступу на світові ринки не встановлювалося ніяких обмежень. Крім того, німецька держава могла мати необхідні для оборони національні збройні сили [15, р. 1-2].

Пропонуючи об'єднання на основі вільних виборів, Й. Сталін немов би робив натяк, що готовий пожертвувати східнонімецьким комуністичним режимом. Навіть, якщо комуністи перемогли б на східнонімецьких виборах, чого боялися американці, набагато більше за кількістю населення ФРН забезпечило б вирішальну перемогу прозахідних демократичних партій. «Сутністю сталінського дипломатичного наступу було, як мінімум, з'ясувати, що Радянський Союз зможе отримати, якщо він викине за борт східнонімецький комуністичний режим, – вважав колишній держсекретар Г. Кіссінджер. – Сталін ніколи не сприймав цей режим як повноправну суверену державу і надавав їй статус, відмінний від усіх інших східноєвропейських сателітів, саме для того, щоб тримати Східну Німеччину в запасі на випадок угоди, коли об'єднання Німеччини буде обговорюватися серйозно» [16, с. 450].

Однак, К. Аденауер був непохитним. Його недовіра до Москви була настільки глибокою, що він не бажав йти на будь-які компроміси заради непевних обіцянок можливого об'єднання країни ціною її нейтралітету. На

відміну від позиції К. Аденауера, соціал-демократи на чолі з К. Шумахером активно відстоювали пропозицію об'єднання Німеччини, незважаючи на майбутню нейтральність країни. Так, радник президента США Дж. МакКлой у телеграмі Д. Ачесону від 12 березня 1952 р. підкреслював: «На щастя для нас, більшість німців мають мало ілюзій щодо Росії і більшовизму. Більшість німців, які розглянули радянські пропозиції ставляться до них з скептицизмом... Радянські умови («нота Сталіна». – *Авт.*) взагалі дуже перебільшені, щоб бути правдоподібними» [15, р. 125].

Однак «нота Сталіна» не змогла зупинити процес німецького переозброєння в рамках ЄОС. Прихід до влади демократичної адміністрації Д. Ейзенхауера надав новий імпульс ЄОС. Уряд Е. Фора, а згодом й уряд А. Піне у Франції, разом з європейськими союзниками прискорили підготовку договору про ЄОС. Після тривалих переговорів договір було підписано 27 травня 1952 р. в Парижі [17, с. 205-262]. Напередодні у Бонні представники трьох західних окупаційних держав підписали договір, який надавав Німеччині рівні права з іншими країнами. Але введення його в дію залежало від набуття чинності Паризького договору. Відтак, питання про ратифікацію договору в Парижі стало одним з головних у німецькій та американській політиці.

При цьому французькі політики не дуже хотіли бачити Німеччину повністю переозброєною й не бажали жертвувати своєю національною обороноздатністю заради інтегрованої оборонної системи Заходу, що включала в себе ФРН. Тому що це означало б довірити забезпечення оборони своєї країни тим, хто десятиліття тому спустошував Францію і тим самим обмежив її можливості вести колоніальні війни. Саме тому плани створення ЄОС наражалися на опір Франції. «ЄОС власне, початкова французька ідея, швидко ставала об'єктом зростаючих антиамериканських настроїв у Франції», – констатував Т. Шварц [18, р. 233]. На засіданні Національних зборів Франції 30 серпня 1952 р., фактично без попереднього обговорення, ратифікацію ЄОС було відхилено в процедурному порядку більшістю голосів – 319 проти 264.

Поразка ЄОС була ударом по європейській політиці США. Вакуум, що виник через американсько-французьку безвихідь, прем'єр-міністр Великої Британії Е. Іден запропонував заповнити розширенням Атлантичного альянсу за рахунок Німеччини. На Лондонській конференції в кінці вересня 1954 р. було ухвалено, що Німеччина має увійти до НАТО і Брюссельського пакту, що перетворювався на Західноєвропейський союз (ЗЄС). У травні 1955 р. Західна Німеччина стала повноправним членом НАТО.

Сподівання американських політиків виправдалися, політичний успіх Німеччини був тісно пов'язаний із західноєвропейським процвітанням. Провал ЄОС виявився перешкодою для військової інтеграції, але слугував поштовхом для економічної єдності, основою якої було Європейське співтовариство вугілля і сталі (ЄСВС), запропоноване міністром закордонних справ Франції Р. Шуманом («план Шумана») у травні 1950 р. Отже, склалися сприятливі умови для «нового європейського піднесення». У березні 1957 р. міністрами закордонних справ шести країн ЄСВС були підписані так звані Римські договори про заснування «Спільного ринку» і «Євратому». Ці пропозиції з ентузіазмом зустріли в США і різко розкритикували в СРСР. Так, К. Аденауер і Д. Ейзенхауер у спільній заяві 28 травня 1957 р. у Вашингтоні підкреслили: «...договори, що засновують Євратом і Європейський спільний ринок, є подальшим кроком історичного значення у поступі до європейської єдності. Їх реалізація буде корисною не лише народам Європи, але й усьому світу» [19, р. 26].

Друга половина 1950-х рр. ознаменувалася значним погіршенням відносин між США і СРСР, що пояснювалося низкою причин, однією з яких була Берлінська криза 1958-1961 рр. За умовами Потсдамської угоди передбачався поділ німецької столиці на три західні окупаційні зони і одну радянську. Західний Берлін був капіталістичним осередком у самому центрі НДР, наслідком чого була постійна демонстрація контрасту між високим рівнем життя країн вільної економіки і злиднями в комуністичних країнах. «Втрата робочої сили через Берлін ставила під загрозу виживання НДР як такої.

Якщо не буде вжито термінових заходів, стверджували східнонімецькі комуністи, за кілька років держава загине. Це був би нищівний удар по радянській сфері впливу, яку Хрущов намагався об'єднати», – констатував Г. Кіссінджер [16, с. 515].

10 листопада 1958 р. під час візиту до Польщі М. Хрущов наголосив, що «настав час, щоб держави, які підписали Потсдамську угоду, відмовились від залишків окупаційного режиму в Берліні і тим самим надали можливість створити нормальну атмосферу в столиці НДР. Радянський Союз із свого боку передасть ті функції в Берліні, які ще зберігаються за радянськими органами, суверенній Німецькій Демократичній Республіці» [20]. Відтоді США, Велика Британія і Франція мусили б вести переговори безпосередньо з НДР. Але західні держави не визнавали НДР. Якщо ж союзники відмовляться вступити в переговори з представниками Східної Німеччини і силою ввійдуть до Берліна, «ми розцінюватимемо це як виступ проти Радянського Союзу, проти всіх країн, що входять до Варшавського договору» [20]. Радянська нота від 27 листопада уточнювала нову позицію Москви. «Радянський уряд розпочне у відповідний момент переговори з урядом НДР про передачу Німецькій Демократичній Республіці функцій, які радянські органи тимчасово виконували». На завершення в ноті застерігалось – і ця обставина надала кризі загрозливого характеру – «якщо ж названий термін (шість місяців. – *Авт.*) не буде використаний для досягнення відповідної домовленості, то Радянський Союз здійснить шляхом угоди з НДР заплановані заходи» [21].

Західні держави, зокрема США, Велика Британія, Франція і Західна Німеччина, поставились до цієї кризи дуже серйозно. Але підходи щодо її розв'язання серед цих держав розділилися на дві діаметрально протилежні стратегії. Уряд Великої Британії вважав за можливе зробити низку дрібних поступок, які призвели б до пом'якшення ультиматуму М. Хрущова. Генерал Ш. де Голль і канцлер К. Аденауер, навпаки, вважали, що потрібно відмовитися від будь-яких компромісів щодо Західного Берліну. Сполучені Штати, роль яких була вирішальна, вагалися між м'яким британським підходом і жорстким

французько-німецьким. Д. Ейзенхауер стверджував, що США «повинні дивитися на це (радянський ультиматум. – *Авт.*) не як на Берлінську кризу, а як на частину тривалої війни нервів, що затягнеться на десятиліття. Ми готові жити з декількома частинами Берліна наступні сорок років» [22, р. 351].

Оскільки перед США постала загроза атомної війни, то ця проблема виникала і перед СРСР. Якщо США залишаться на своїх непохитних позиціях, то чи готовий СРСР вдатися до війни, щоб досягнути реалізації поставлених в ультиматумі вимог. На щастя, обмеженість політичних поглядів М. Хрущова, помилкова оцінка своєї військової могутності і, можливо, розкол серед радянського керівництва разом надали радянському плану дивну незавершеність. Неспроможність М. Хрущова відстояти свої вимоги врятувала НАТО від екзистенціальної кризи.

Візит М. Хрущова до США у вересні 1959 р. сприяв значному покращенню політичної атмосфери, появи так званого «духу Кемп-Девіда». М. Хрущов і Д. Ейзенхауер узгодили організацію конференції у 1960 р., проте, інцидент із збитим американським розвідувальним літаком У-2, зірвав її. «Можливо, що історія з У-2 була тільки зручним приводом. Повіривши на зустрічі у Кемп-Девіді, що американці зроблять якісь поступки, Хрущов згодом усвідомив, що нічого подібного не буде. За таких умов конференція в його очах втрачала будь-яке значення», – вважає Ф. Нінкович [10, р. 127].

Під час конференції на вищому рівні у Відні 3-4 червня 1961 р. М. Хрущов повідомив нового президента США Дж. Кеннеді про намір заключити сепаратний мирний договір з НДР [23, с. 136]. 13 серпня 1961 р. уряд США, незважаючи на різноманітні натяки таємних служб, був захоплений несподіваним будівництвом Берлінської стіни, яку уряд НДР ініціював, «...щоб перекрити шлях підривній діяльності, яка ведеться із Західного Берліна проти НДР та інших країн соціалістичної співдружності...» [24, с. 284].

З «розв'язанням» Берлінської кризи адміністрація Дж. Кеннеді, незважаючи на відому промову у червні 1963 р. біля стіни, в якій президент заявив, що «Я – берлінець», визнала, що питання об'єднання повинно бути

знято з дипломатичного порядку денного. У листопаді 1961 р. Дж. Кеннеді публічно заявив: «Ми визнаємо, що сьогодні Радянський Союз не має наміру дозволити об'єднання і скільки часу СРСР буде провадити таку політику, стільки Німеччина не буде об'єднана» [25, р. 802].

Берлінська криза була початком погіршення відносин між Бонном і Вашингтоном. Встановлення тісніших французько-німецьких відносин було ознакою того, що американсько-німецькі відносини вступили в нову еру. Тимчасове віддалення Німеччини від США компенсувалося «літом французької дружби». Підписанням Єлісейського договору у січні 1963 р. К. Аденауер і Ш. де Голль надали німецько-французькій дружбі особливої ваги. Реакція Вашингтона була неоднозначною: висувалися припущення про наміри Бонна провести переговори з Москвою щодо врегулювання німецького питання. «У відповідь на американський тиск Бундестаг “пом'якшив” угоду преамбулою, у якій підкреслювалась необхідність атлантичного співробітництва, – зазначає професор Кельнського університету Ю. Хайдекінг. – Візит Дж. Кеннеді до Німеччини у червні 1963 р., в першу чергу, мав на меті відмовити населення ФРН від “помилкового спрямування” німецько-французького альянсу, спрямованого проти США» [26, с. 472]. Розрахунок Дж. Кеннеді виявився вірним. У пам'яті німців, що знаходилися у стані шоку після будівництва стіни, залишилася оновлена гарантія захисту Західного Берліна.

Відносини між двома країнами у 1960-ті рр. знаходилися на перехідній стадії. Прихід до влади 1963 р. нових лідерів – у США Л. Джонсона, і у ФРН Л. Ерхарда – не сприяв покращенню відносин. Політика «подвійного стримування», проголошена в 1950-х рр. свідчила, що німецьке питання і конфронтація з СРСР були взаємопов'язані і, отже, ці проблеми потрібно вирішувати одночасно. «Хоча у 1960-х рр. американський уряд провадив політику розрядки щодо СРСР без згадування німецької проблеми, відновлення німецько-американської гармонії і подальший прогрес у німецькому питанні вимагали, щоб політика “подвійного стримування” була замінена політикою “подвійної розрядки”», – вважає американський дослідник С. Сабо [4, р. 7].

Очевидно, що німці все ще дотримувалися старих стереотипів і не пристосувалися до нових реалій життя.

Частково це пояснювалось тим, що внутрішня політика у Федеративній Республіці знаходилась на перехідній стадії. Тенденції до міжнародних змін почали відчуватися восени 1966 р., після приходу до влади так званої «Великої коаліції» двох головних партій: Християнсько-демократичного союзу з К. Кізіngerом в якості канцлера і лідера Соціал-демократів В. Брандта як міністра закордонних справ [27, с. 9-18].

Уряд «Великої коаліції» прийняв гнучкішу політику щодо країн Східної Європи. Офіційно не відмовляючись від «доктрини Хальштейна», яка передбачала розрив дипломатичних відносин з будь-якою державою, що визнає уряд НДР, К. Кізіnger будував свою політику на суворих реаліях біполярного протистояння в Центральній Європі та усьому світі. Заснування німецьких торговельних місій у Бухаресті, Будапешті, Софії і Празі вважалося багатообіцяючим початком. Так, К. Кізіnger під час візиту до Вашингтону в серпні 1967 р. наголосив: «Відносно Східної Європи я протягнув руку примирення цим країнам і ми почали просуватися до порозуміння. Ми встановили дипломатичні відносини з Румунією, уклали торговельний договір із Чехословаччиною, а також прагнемо дружніх і добросусідських відносин з Польщею і СРСР» [10, р. 83].

Почасти ці зрушення у відносинах між Західною Німеччиною і країнами Східної Європи пояснювалися змінами у взаєминах між США і СРСР. У 1966 році Л. Джонсон дав зрозуміти К. Кізіngerу, що для США проблема німецької єдності не перебуває на порядку денному. «Якщо ви бажаєте жити в мирі з Європою, ви повинні шукати альтернативу», – заявив Л. Джонсон [28, р. 83]. Отже, ставало очевидним, що єдність Німеччини не може бути засобом вираження для розрядки Схід-Захід, але може наступити тільки в результаті довготривалого процесу мирних соціальних змін.

Німецькі вибори в жовтні 1969 р. ініціювали радикальні зміни у зовнішній політиці Німеччини. Хоча блок ХДС/ХСС переміг СДПН на виборах,

В. Брандт зміг створити правлячу коаліцію з вільними демократами, значною мірою, на основі їх спільного бажання нового напрямку східної політики. «Ми в Німеччині знаємо, що болючий поділ нашої країни може бути припинений, якщо розкол Європи буде усунено, – підкреслив В. Брандт. – Ми повинні виходити з існуючої ситуації, тобто з реальності, щоб досягти більш нормальних відносин з нашими східними сусідами» [29, р. 92-93].

Нові прагнення німецького уряду до покращення відносин з країнами комуністичного блоку співпали з паралельним процесом у США. У 1969 р. президент-республіканець Р. Ніксон прийшов до влади з наміром розпочати «еру переговорів», що сприятиме послабленню напруженості у «холодній війні». Так, В. Брандт писав у своїх мемуарах: «Під час нашої розмови 10 квітня 1970 р. (у Вашингтоні. – *Авт.*) Річард Ніксон заявив, що довіряє нашій політиці і знає, що ми не збираємося ставити на карту перевірену роками дружбу. Однак, ми повинні зважати на те, що у Франції і Англії, а подекуди і в США може виникнути деяка невпевненість... Важливо, що ми згодні підтримувати тісний контакт з усіх питань щодо відносин між Сходом і Заходом» [30, с. 55-56].

Хоча новий стиль американської політики був сприятливим для проведення нової східної політики, це зовсім не означало, що серед американського уряду не було її противників. Так, радник Р. Ніксона з питань національної безпеки Г. Кіссінджер спочатку досить скептично ставився до намірів В. Брандта. Він побоювався, що «нова східна політика Брандта, яка для багатьох виглядала як прогресивна політика пошуку розрядки, могла в менш сумлінних руках перетворитися в нову форму класичного німецького націоналізму» [31, р. 408-409]. Г. Кіссінджер корінним чином розходився з В. Брандтом щодо можливого результату східної політики, вірячи в те, що вона радше закріпить поділ Німеччини, ніж призведе до його ліквідації.

Отож, у другій половині 1960-х рр. біполярна міжнародна система почала зазнавати істотних змін. З кінця 1960-х рр. на європейському континенті пріоритетного значення набувала проблема безпеки. По-перше, протистояння

між двома військово-політичними блоками – Організацією Варшавського договору (ОВД) і Північноатлантичним альянсом (НАТО) – не сприяло зміцненню стабільності на континенті. Ще однією проблемою була відсутність мирного договору з Німеччиною за підсумками Другої світової війни, що свідчило про відсутність міжнародно визнаних кордонів між європейськими державами. Існування ФРН і НДР, двох німецьких держав з різним політичним ладом, також було приводом для протиріч. Влада ФРН претендувала на роль об'єднавчого центру для всіх німців і відмовлялась підтримувати дипломатичні відносини з країнами, що визнали НДР. Окрім того, в Бонні вважали Західний Берлін частиною своєї території, з чим були не згодні в СРСР.

У цих умовах початку розрядки на європейському континенті сприяли окремі європейські країни з обох боків «залізної завіси». У 1966 р. з'явилася т. зв. Бухарестська ініціатива. У Декларації, прийнятій Політичним консультативним комітетом ОВД в Бухаресті містився заклик до організації загальноєвропейської наради, присвяченої питанням безпеки. З іншого боку, деякі країни Західної Європи прагнули бути незалежнішими від США і зміцнити власні позиції незалежних гравців на світовій арені. Однією з таких країн була Франція на чолі з президентом Ш. де Голлем. У 1966 р. Франція оголосила про вихід з військової організації НАТО, і в тому ж році Ш. де Голль відвідав з офіційним візитом СРСР, під час якого йшлося про зняття напруженості в двосторонніх відносинах. У ті ж роки змінюється і політика ФРН. У 1969 р. до влади в Західній Німеччині приходить коаліція соціал-демократичної партії і партії вільних демократів. Новий канцлер ФРН В. Брандт вважав за необхідне ослаблення конфронтації між східним і західним блоками.

Розрядка в Європі проходила в кількох форматах. Одним з них був формат двосторонніх відносин. Під час згадуваного візиту Ш. де Голля в СРСР у 1966 р. було підписано кілька двосторонніх документів, зокрема Протокол про політичні консультації, в яких конкретизувалися сфери співпраці двох країн в міжнародних питаннях. У 1972 р. аналогічний протокол з СРСР

підписала Італія, у 1975 р. – Велика Британія, у 1976 р. – Данія. У 1970 р. між СРСР і ФРН було підписано Московський договір, згідно з яким визнавалися непорушними кордони між ФРН і НДР. Аналогічні договори ФРН уклала з НДР, Польщею і Чехословаччиною, а також встановила дипломатичні відносини з Угорщиною і Болгарією.

Таким чином, післявоєнні кордони в Європі отримали часткове правове оформлення. У 1973-1975 рр. було реалізовано пропозицію, яка містилася в Бухарестської декларації 1966 р., тобто ідея проведення Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Переговори країн з цього питання отримали назву «Гельсінського процесу». Нарада пройшла в три етапи: перший етап – в Гельсінкі з 3 по 7 липня 1973 р. на рівні міністрів закордонних справ, другий – в Женеві з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. на рівні експертів, третій – знову в Гельсінкі з 30 липня по 1 серпня 1975 р. на найвищому рівні. 1 серпня главами держав і урядів 33 європейських держав, а також США і Канади було підписано Заключний акт НБСЄ. У преамбулі цього документа зафіксовано основоположний принцип, згідно з яким безпека однієї держави не може досягатися за рахунок зменшення безпеки інших. Країни-підписанти підтверджували прихильність принципам непорушності кордонів в Європі, незастосування сили, мирного врегулювання суперечок, поваги до прав людини.

*****

Німецьке питання, яке почало обговорюватися союзниками під час Другої світової війни й залишалося не вирішеним у повоєнні роки, викликало бурхливі дискусії серед представників зовнішньополітичного істеблішменту США. Американське керівництво не мало ані концептуального плану розвитку, ані чіткого уявлення про місце Німеччини у світі, ані ідеї про те, як планувати майбутнє країни. Саме тому спершу популярні ідеї в стилі «плану Моргентхау» були відображені в проекті окупаційної директиви Комітету начальників штабів, основною метою якої була демілітаризація, денацифікація,

декартелізація і демократизація Німеччини. Цей документ був основою окупаційної політики США до середини 1947 р., коли почала формуватися довгострокова політика щодо Німеччини.

Американська політика щодо Німеччини була в центрі її ширшої європейської політики. Президенти Г. Трумен і Д. Ейзенхауер віддавали перевагу сильній і єдиній Західній Європі в середині розділеного континенту, ніж об'єднаній, але слабкій Європі, в якій панує СРСР. Однак, у зв'язку з початком «холодної війни» американський уряд почав надавати особливого значення не лише військовим, а й економічним методам стримування Радянського Союзу та комунізму. У Європі це призвело до створення НАТО і переозброєння Західної Німеччини, а також сприяло економічному об'єднанню завдяки «плану Маршалла» і Європейському Економічному Співтовариству.

Перше погіршення взаємовідносин між США і ФРН припало на початок 1960-х рр., коли адміністрація Дж. Кеннеді пасивно відреагувала на будівництво Берлінського муру в 1961 р. В символічному відношенні зведення стіни окреслило межі претензій супердержав. Німецьке питання не було розв'язане, хоча ззовні видавалося врегульованим. Процес пошуку порозуміння між двома супердержавами, обумовлений патовою ситуацією, продовжувався навіть після Карибської кризи 1962 р. Внаслідок цього К. Аденауер був змушений переглядати зовнішньополітичне позиціонування ФРН, в якому тимчасове дистанціювання щодо США компенсувалося покращенням німецько-французьких відносин.

Послаблення «холодної війни» і початок процесу розрядки в період правління адміністрацій Л. Джонсона і Р. Ніксона покращили американсько-німецькі відносини. Реалістичний і менш ідеологізований підхід Р. Ніксона до глобальної політики проявився майже одночасно з проголошенням В. Брандтом нової східної політики. Одним із найбільших успіхів американської зовнішньої політики з 1969 р. полягав у спроможності правильно проаналізувати початковий внутрішній консенсус, створений В. Брандтом на підтримку нової східної політики ФРН.

Американські перспективи розрядки змінилися, починаючи з другої половини 1970-х рр. Радянська активність в Африці, вторгнення до Афганістану, розміщення балістичних ракет середнього радіусу дії «СС-20» в Європі, а також зростаюче розчарування американців щодо процесу контролю над стратегічними озброєннями, розглядалися адміністрацією Р. Рейгана як очевидні свідчення того, що розрядка лише послабила позиції США у світі. Безпосередньою відповіддю республіканської адміністрації було розгортання балістичних ракет «Першінг II» та проголошення програми «зоряних війн» («Стратегічна оборонна ініціатива»). Подальший крах комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи, об'єднання Німеччини та розпад СРСР ознаменували кінець Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи та початок нової ери в міжнародних відносинах.

Розділ 11. Внутрішні кризи в країнах радянського блоку в контексті європейської безпеки

Після завершення Другої світової війни частина європейських держав (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія, Німецька Демократична Республіка) потрапила до сфери впливу Радянського Союзу і, відповідно, була змушена брати участь у розгортанні «холодної війни» у складі соціалістичного блоку. Але дуже швидко, а саме вже у 1950-х рр., в країнах Східної Європи почала наростати внутрішня нестабільність, яка обумовлювалась декількома причинами, однією з яких стала смерть лідера СРСР Й. Сталіна у 1953 р. й лібералізація політичного курсу керівництва країн регіону в період «відлиги». Ще однією причиною стала індустріалізація означених країн за радянським зразком, яка здійснювалася в країнах Східної Європи й призвела до значного погіршення матеріального становища насамперед селянства, оскільки основні капіталовкладення направлялися в промисловість. Водночас становище робітників і службовців також було не

набагато кращим. Економічні реформи, які відбувались в цей період практично зводилися нанівець догматичним втручанням вищого партійного керівництва. Також на внутрішню нестабільність в країнах Східної Європи впливали успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в післявоєнний період. Все це значно посилювало невдоволення комуністичними режимами, викликаючи наростання кризи в країнах регіону, що проявлялась у виступах, протестах, демонстраціях, революціях, першим з яких було повстання у Берліні у червні 1953 р.

Одразу після смерті Й. Сталіна у 1953 р., розпочалася боротьба за владу в радянському керівництві, до якого входили Л. Берія, М. Хрущов, Г. Маленков, В. Молотов. У цей період керівництво НДР, як і уряди інших соціалістичних країн, очікувало чітких вказівок від керівництва СРСР щодо подальшого плану дій, але цього не відбувалось. Економічна криза у Східній Німеччині поглиблювалася, що було спричинене збільшенням виробничих норм, вивезенням матеріальної бази з НДР до СРСР та важкими репараціями. Все це загострювало й без того напружену ситуацію в соціальній сфері й у червні 1953 р. країною прокотилася хвиля страйків, які поступово переросли в антиурядові демонстрації. Лунали заклики до виведення окупаційних радянських військ із території Німеччини та, навіть, об'єднання країни (адже рівень життя в Західній Німеччині завдяки економічній та фінансовій допомозі західних держав зростав доволі значними темпами).

Досить швидко демонстрації в НДР були придушені радянськими військами. Зрештою, східнонімецький уряд, відставки якого вимагали демонстранти, після подій червня 1953 р. лише зміцнився. Тим міністрам, які співчутливо поставилися до вимог мітингувальників, довелося залишити свої посади. До 1 липня 1953 р. становище у НДР загалом стабілізувалося й у Берліні було скасовано воєнний стан.

Одразу після подій 1953 р. за активної допомоги Радянського Союзу стала створюватися Національна Народна Армія (ННА) НДР. У 1954 р. окупаційні функції радянських військ у Німеччині було скасовано. Правовою

основою перебування Групи радянських військ на території Східної Німеччини були Договір про відносини між НДР та СРСР від 20 вересня 1955 р. та Угода з тимчасового розташування радянських військ на території НДР, підписана 12 березня 1957 р., що діяли до об'єднання Німеччини. У 1957 р. охорона державного кордону НДР була повністю передана німецьким прикордонним військам. Лише після цих подій СРСР почав надавати НДР економічну допомогу, наслідком чого стало значне покращення (найвищий показник серед соціалістичних держав) рівня життя в НДР до кінця 1960-х рр. Через деякий час СРСР відмовився від репарацій і скоротив витрати німців на утримання своїх військ в Німеччині. 33 великих німецьких підприємства, які стали радянською власністю, були повернуті уряду НДР [32].

Зазначимо, що після нелегкого процесу засудження сталінізму у країнах соцтабору, у правлячих компартіях цих держав почали виникати політичні розбіжності, які відображали процеси внутрішньої боротьби в колективному керівництві Москви. Але на відміну від СРСР усунення Л. Берії мало серйозніші наслідки в інших країнах, адже колишній міністр внутрішніх справ був главою «невидимої мережі» радянського контролю над країнами народної демократії. Вона складалась не лише з «радників» при різних урядах. Існувала також розгалужена мережа, яка проникала у структуру правлячих партій для збору інформації та спостереження за їх керівництвом. Цей механізм був зруйнований разом з апаратом Л. Берії [33, р. 283].

Внаслідок ослаблення тиску ззовні члени партій почали говорити про свої т. зв. законні права, але знайти прийнятних рішень на той момент вони не могли. Намагаючись надати колегіальнішого характеру політичному керівництву, в кожній країні розділили вищі партійні, урядові та державні пости. Це було наслідком політичної боротьби, яка в різних партіях проходила неоднаково. Найтрагічніші форми вона прийняла в Угорщині, де непримиренне зіткнення двох лідерів – М. Ракоші та І. Надя – мало серйозні наслідки.

Процес трансформації в різних країнах соціалістичного блоку мав загальні риси та певні відмінності. Загальним було прагнення змінити

економічні цілі: зменшити капіталовкладення, щоб підвищити рівень споживання; переважно розвивати легку, а не важку промисловість; послабити тиск на селян під час колективізації; більше уваги приділяти рівню життя населення. Відчутні суперечності спостерігалися і в інших сферах. У той час як у Польщі вже у 1954 р. реабілітували багатьох політичних в'язнів та ліквідували всемогутнє міністерство державної безпеки, в Чехословаччині ще тривали процеси проти колишніх керівників правлячої партії. Ці репресії вже не можна було пояснити радянським тиском і причини їх варто шукати саме у внутрішній боротьбі.

Радянські керівники робили певні кроки для вдосконалення структури соціалістичного табору, що залишилася після керівництва Й. Сталіна. На сталінську систему значно впливали відлуння війни та перших повоєнних угод. Однак, коли радянські керівники, орієнтуючись на розділ Німеччини, стали перетворювати НДР в свого надійного союзника (так само як США – Західну Німеччину), стало зрозуміло, що цих угод недостатньо. Хвилювання в Берліні в червні 1953 р. прискорили події. Зміни у відносинах з керівництвом НДР спричинили зміну відносин з іншими країнами, що поклало початок перегляду спадщини війни. Незважаючи на спроби розпочати координацію національних планів розвитку, Рада Економічної Взаємодопомоги була ще слабкою організацією, потенційні можливості якої відкрилися лише згодом. В основному економічні відносини між державами залишалися двосторонніми.

Однак оновлення структури соціалістичного блоку вибудовувалося не тільки в економічній сфері. 14 травня 1955 р. в столиці Польщі був підписаний військово-політичний союз країн Східної Європи – Організація Варшавського договору (ОВД). Окрім СРСР, його підписали Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина, Румунія, Болгарія та Албанія. Договір передбачав взаємодопомогу країнам, що його підписали в разі, якщо на одну з них буде вчинено напад з боку якої-небудь іншої держави або групи країн. Союзні збройні сили ставилися під єдине командування, першим командувачем яких був призначений маршал І. Конєв [34].

Варшавський договір завжди вважався відповіддю на створення НАТО, копією якого він і був значною мірою, і відповіддю на рішення прийняти Західну Німеччину в НАТО. Таким був підхід радянської історіографії, яка вважала об'єктивною причиною створення союзу країн Східної Європи страх перед німецької загрозою, яка могла відродитися. Однак новий союз, який було створено через сім років після НАТО, мав колосальне значення. Він юридично обґрунтовував перебування радянських військ на території НДР та інших країн, де вони були розміщені за тим же принципом, як і американські війська в Західній Європі. Варшавський договір покладав на СРСР зобов'язання майже автоматично надавати військову допомогу своїм союзникам проти будь-якого нападу ззовні і тим самим роз'яснював його обов'язки. Нарешті, він відповідав новій радянській стратегії, яка надавала великого значення атомній зброї і фактору раптовості [35, с. 254].

Такі нові рішення, в свою чергу, не могли залишитися без відповіді. Після смерті Й. Сталіна серед радянських керівників відбувалися дискусії, про які відомо небагато. Варшавський договір надав соціалістичній коаліції чіткішої структури, яка більше відповідала класичним положенням міжнародного права, ніж ті структури, які раніше пропонував розпущений Комінформ або забезпечували двосторонні договори.

У 1955 р. відбулася ще одна важлива подія, яка мала безпосередній вплив на відносини між соціалістичними країнами – примирення між СРСР та Югославією. Важкою спадщиною, залишеною Й. Сталіним, був конфлікт з Й. Броз Тіто. До самої смерті Й. Сталіна сторони обмежувалися взаємними нападками та звинуваченнями. Наступники Й. Сталіна стали поводити себе обережніше, припинивши кампанію в радянській пресі й зробивши декілька примирливих жестів у бік Югославії. В контексті розрядки міжнародної напруженості у серпні 1953 р. Г. Маленков оголосив про нормалізацію відносин з Белградом. Це був маленький крок, враховуючи тяжкість конфлікту та роки, які розділили обидві країни та партії. Югославські керівники взяли до уваги такі доброзичливі знаки, але до кінця не вірили в щирість намірів радянських

керівників. Та й Москві було нелегко зробити рішучі кроки, так як «всі мости були спалені» за часів Й. Сталіна. Соціалістичні союзники і весь комуністичний рух були залучені в гостру полеміку з Й. Броз Тіто.

У 1954 р. СРСР почав ретельно переглядати свою позицію, для чого була створена комісія щодо об'єктивного вивчення внутрішнього становища в Югославії. Незважаючи на упередженість, комісія зробила висновок, що югославський режим не став «реставрувати капіталізм», як стверджувала пропаганда, натомість держава прямує до соціалізму власним шляхом. В середині 1954 р. радянські керівники почали готувати умови для зближення Й. Броз Тіто з союзниками СРСР та основними компартіями. Це було зроблено у формі закритого листа та усного виступу М. Хрущова перед іноземними делегатами, які приїхали в Прагу на з'їзд чехословацької компартії [36].

Вже за перших контактів Москви і Белграда за закритими дверима радянські керівники, принаймні частина з них, визнавали, що старе звинувачення Комінформу було несправедливим. До кінця 1954 р. з'явилися перші ознаки можливого примирення: присутність головних радянських керівників на прийомі в югославському посольстві в Москві, об'єктивніші статті у пресі, оптимістичні заяви Й. Броз Тіто. Однак нова політика ще обговорювалася в московських верхах. У лютому 1955 р. В. Молотов заявив, що поліпшення відносин залежить від Югославії не менше, ніж від СРСР й таким чином дав зрозуміти, що і Югославія повинна змінити свої позиції. Й. Броз Тіто відреагував на слова В. Молотова досить стримано.

Останні сумніви були розвіяні М. Хрущовим, який прибув до Белграда на чолі представницької радянської делегації. У своїй промові, що стала сенсацією, він поклав відповідальність за конфлікт на свою країну, звинувативши Л. Берію в цьому навмисному злочині. Він висловив не тільки каяття, а й побажання, щоб відносини покращилися між двома урядами і між обома партіями, запропонувавши перегорнути деякі сторінки минулого і повернутися до старого післявоєнного союзу [32]. Звичайно, роки взаємних образ і жорстокої боротьби не так легко було закреслити й радянсько-

югославські переговори були нелегкими, адже потрібно було подолати серйозні політичні і психологічні перешкоди. Нарешті досягнута угода набула особливої ваги. Перш за все це була перемога Й. Броз Тіто, тому що визнавалася цінність тих ідей, які він відстоював перед Й. Сталіним. Однак, як і в 1948 р. дискусія стосувалася не тільки СРСР та Югославії. Угода 1955 р. мала особливе значення через те, що порушувала питання про експорт сталінізму в країни народної демократії. У ній не просто визнавалося право югославів проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику, шукати друзів на Сході і на Заході, бути рівноправними співрозмовниками. Відносини між двома країнами регулювалися не тільки принципами суверенітету, незалежності і рівності, скільки принципом мирного співіснування всіх держав. Особливо наголошувалося на взаємній повазі і невтручанні у внутрішні справи ні з яких мотивів – економічних, політичних або ідеологічних – адже внутрішній порядок, відмінність соціальних систем і різноманіття конкретних форм розвитку соціалізму є «справою народів окремих країн». Це було перше визнання різноманіття шляхів до соціалізму, проголошеного на XX з'їзді радянських комуністів.

Зазначимо, що в період роботи XX з'їзду КПРС припинив своє існування Комінформ, хоча офіційно про його розпуск оголосили лише 18 квітня 1956 р. Його останні рішення були прийняті делегаціями-учасниками (або частиною їх) у перервах з'їзду без формального скликання організації. Припинення його діяльності відбулося спокійніше, ніж розпуск Комінтерну. Комінформ, паралізований смертю Й. Сталіна, насилу пережив зміни, що відбувалися в житті окремих партій і в їхніх взаєминах. Примирення з Югославією, здійснене навіть без його формальної участі, стало останнім кроком для його розпуску [37].

Розпуск Комінформу був лише слабким виявом глибокої загальної кризи, що вразила у 1956 р. весь комуністичний рух. Беззаперечний авторитет Й. Сталіна був пов'язаний із славними сторінками минулого, особливо із перемогою у Другій світовій війні. Тому засудження його не могло не

викликати серйозних потрясінь. Нові заяви, зроблені Москвою, значно відрізнялися від догм, що насаджувалися в сталінські роки, і їх осмислення було серйозним випробуванням. «Секретна доповідь» М. Хрущова застала зненацька всі партії – попередніх консультацій не було. Текст доповіді зачитували на партійних зборах в деяких країнах народної демократії. Несподіванкою також виявилася публікація документа в США. Зазначимо, що для Компартії США, ослабленою поліцейськими репресіями в епоху маккартизму і нездатною запропонувати своє рішення проблеми американського суспільства, московські події означали майже крах.

«Буря обрушилася на нас» – як зазначив в Італії П. Тольятті, і, фактично, відобразив загальне враження від події, що відбулася. Ще до того як «секретна доповідь» стала відомою, П. Тольятті наголошував, що гегемоністська позиція КПРС в комуністичному русі «починає змінюватися» [36].

Політична хвиля, яка піднялася після XX з'їзду, стала початком загальної дискусії, якої в комуністичному русі вже давно не було. З усіх боків закликали до точніших історичних досліджень. Однак ніхто не знав, як це зробити, тому що і в СРСР, і за кордоном затримка з дослідженнями післяреволюційного розвитку радянського суспільства зробила їх неможливими. Коли ж зверталися до історичних оцінок, то критика, спрямована на М. Хрущова і КПРС, негайно набувала політичного значення. Набагато частіше лунали заклики заново оцінити не тільки діяльність Й. Сталіна, а й сам метод управління, яким КПРС користувалася 40 років. Резонанс від XX з'їзду був сильним в кожній партії. У Чехословаччині вимагали скликання надзвичайного з'їзду. В Болгарії був відсторонений від керівництва В. Червенков, основний представник постдимитрівського курсу.

Повсюдно комуністичний рух відхиляв модель сталінського соціалізму, вимагаючи незалежності і демократії. Однак найважче криза проявилася в двох країнах – Польщі та Угорщині – де національна відстороненість від СРСР була найглибшою. Кризи вибухнули у 1956 р. і розвивалися по-різному. Радянське

керівництво зіштовхнулося зі схожими проблемами в обох країнах. Як в Польщі, так і в Угорщині керівництво СРСР виявилось неготовим до широких народних рухів, в основі яких лежала ворожість до політики зовнішнього політичного та ідеологічного диктату. В обох випадках радянські керівники, які не мали спільної думки, реагували безсистемно та із запізненням.

У Польщі першими ознаками кризи стали хвилювання робітників в Познані в червні 1956 р., придушені військами. Вони не були спровоковані ззовні, як вказувалося на початку, а викликані невдоволенням населення. У цих заворушеннях в найгострішій формі знайшли відображення політичні настрої, які кілька місяців вирували на підприємствах і в колах інтелігенції та не припинялися все літо. Вони проявилися в глибоких розбіжностях всередині партії: виділилось крило, що виступало за політичний поворот, ідейно спиралося на В. Гомулку, який постраждав від сталінських репресій, і на його старі концепції польського шляху до соціалізму. У жовтні 1956 р. під час поглиблення кризи більшість керівництва партії звернулася до нього, запропонувавши посаду Першого секретаря. Однак саме через його загострене почуття патріотизму на нього дивилися з недовірою в Москві, де ніхто не міг передбачити його намірів. Перед пленумом ЦК, який повинен був поставити його на чолі партії, пересування радянських військ в країні і на її кордонах створило загрозу збройного втручання. У Варшаві на заводах і в школах готувалися до опору [38, с. 157].

Під час роботи пленуму ЦК польської компартії, 19 жовтня несподівано, без запрошення до Варшави прибула радянська делегація, що складалася з представників двох груп: М. Хрущов та А. Мікоян, з одного боку, В. Молотов і Л. Каганович – з іншого. Поляки були змушені перервати дебати для того, щоб дозволити керівництву Польщі та В. Гомулці зустрітися з радянськими лідерами. Зустрічі тривали добу – день і ніч. Це були «щирі, важкі й гіркі переговори, що супроводжувалися взаємними звинуваченнями» [39]. В. Гомулці і його колегам вдалося переконати своїх співрозмовників, що передбачувані перестановки в керівництві і програмні зміни необхідні для

зміцнення соціалізму в Польщі і що потрібно змінити характер радянсько-польських відносин – це було головною темою дискусії – для встановлення справжньої дружби між двома країнами. Наступного дня радянські лідери завершили візит, а В. Гомулка був обраний Першим секретарем і представив країні план реформ, орієнтованих на концепцію польського соціалізму. Через кілька тижнів відбулися урядові переговори на яких В. Гомулка підтвердив, що залишається вірним союзу з СРСР, який, на його думку, відповідав національним інтересам країни. Він домігся і перегляду низки несправедливих угод (наприклад, скасування низьких цін, які платив СРСР за імпортоване вугілля). Маршал К. Рокоссовський залишив пост головнокомандуючого польською армією і повернувся до СРСР.

Те, чого вдалося уникнути в Польщі, відбулося в Угорщині. Внутрішній розкол і невпевнена політика СРСР посилили національну трагедію. В Угорщині внутрішня боротьба між комуністами виявилася гострішою, ніж будь-де, і Радянський Союз виявився втягнутим в неї більше, ніж в Польщі або в інших країнах. З усіх лідерів, які в 1956 р. ще залишалися при владі в Східній Європі, М. Ракоші більше інших був причетний до імпорту сталінізму. Він зберіг свою владу після жорстокої боротьби проти І. Надя, старого противника його політики, що став прихильником «національного» комунізму і «неприєднання» за югославським зразком. Радянські керівники, до яких зверталися багато разів як до арбітрів, не могли і не хотіли домогтися від угорської компартії необхідних перестановок і політичних змін. Тільки влітку 1956 р. під спільним тиском Москви і Белграда М. Ракоші був змушений піти. Але і це не призвело до справжніх змін ні в політиці уряду, ні в його складі.

Рушійною силою Угорської революції були політичні кола, опозиційні партії, які переслідували політичні завдання: виведення радянських військ з території Угорщини, демонтаж тоталітарного режиму М. Ракоші, як різновиду сталінської моделі соціалізму, відновлення повного суверенітету і незалежності Угорщини, формування демократичного устрою на багатопартійній основі. Вони стали об'єднуючою платформою як для політичних сил у межах

Національного народного фронту, так і для прогресивних політичних сил країни на чолі з національним урядом І. Надя, що започаткувало об'єднання опозиційних рухів усіх спрямувань.

Десятки підпільних націоналістичних і патріотичних організацій («Угорська спільнота», союз угорської прабатьківщини, спілка політичних в'язнів, християнські організації та фронти, клерикальні молодіжні організації, організації білих партизанів, національний рух опору та вірності ідеям нації, організації національної єдності) мали нелегальні розгалуження у регіонах країни. Визначну роль у їх роботі відігравали колишні військові та службовці попереднього режиму, представники духовенства, інтелігенції, колишні діячі і прихильники опозиційних партій, тисячі звільнених із в'язниць та концентраційних трудових таборів верств населення. Вони володіли мережею на загальноугорському і місцевому рівнях, створювали бази у важливих центрах країни, сповідували крайні форми боротьби проти режиму М. Ракоші: збройну боротьбу, застосування терору проти органів держбезпеки, партійних діячів, активістів соціалістичних перетворень (націоналізації, експропріації приватної власності, колективізації, депортації до примусових таборів). Підпільна діяльність цих багатотисячних груп та організацій миттєво вилилася у боротьбу проти комуністичної влади в Угорщині і втручання радянських військ у внутрішні справи, за вільну та незалежну Угорщину [40, с. 122].

Складна ситуація тривала доти, поки в жовтні, під час польських подій, навіть запізніле звернення до противників М. Ракоші – І. Надя та Я. Кадара – вже не могло нічого виправити. У країні відбувся соціальний вибух. Пасивне втручання радянських військ, що знаходились в Угорщині, на боці нових керівників лише викликало гнів. Солдат несподівано вивели з Будапешта. СРСР в цей момент повинен був враховувати, що відбувається антирадянське та антисоціалістичне повстання. Для СРСР виникла небезпека, що втілиться ідея про відторгнення Східної Європи – спочатку Угорщини, потім інших країн з «радянських обіймів». У ці події могли бути втягнуті всі країни Варшавського договору, оскільки І. Надь оголосив про вихід з нього Угорщини, висловив

намір відмовитися від орієнтації на СРСР і почати великомасштабну економічну співпрацю із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади – місцеві ради. Угорська криза, яка співпала з британсько-французькою військовою інтервенцією в Єгипті, поставила міжнародну обстановку на межу катастрофи.

Після варшавського уроку в Москві довго не могли зважитися діяти. А. Мікоян та М. Суслов прибули в кінці жовтня до повсталого Будапешту, сподіваючись використати останні можливості для компромісу. 30 жовтня радянський уряд опублікував декларацію, в якій визнав нерівність між соціалістичними країнами в минулому та готовність до перегляду економічних відносин, питання про присутність радників і розміщення військ з усіма зацікавленими країнами. Нарешті, на засіданні Президії ЦК КПРС в Москві було вирішено придушити повстання за допомогою радянських військ.

Перед збройним втручанням керівники СРСР зробили те, що не було зроблено під час польських подій: вони зажадали згоди своїх союзників, включно з поляками та югославами. Після першого тимчасового виведення радянських частин з Будапешта багато хто боявся, що СРСР вирішив залишити Угорщину напризволяще. «Неслухняні» нові польські керівники теж схвалили використання сили. Те саме зробив і Й. Броз Тіто, незважаючи на ті симпатії, якими І. Надь користувався в Югославії. Він вважав втручання меншим злом, так як події зайшли занадто далеко [41]. Зрештою, повстання було придушене радянськими військами, а вся операція звелася до кількох днів боїв на вулицях Будапешта. Керівництво угорським урядом прийняв Я. Кадар, комуніст, який постраждав від влади М. Ракоші. Спочатку він був союзником І. Надя, потім їх світогляди розійшлися і Я. Кадар попросив допомоги у СРСР. Події в Угорщині у 1956 р. стали очевидним наслідком краху сталінської моделі соціалізму.

Після подій в Польщі та Угорщині керівництво країн Східної Європи мало змінити політику, щоб усунути головні причини невдоволення. Було припинено масові репресії і проведена часткова реабілітація їх жертв.

Відбувалася лібералізація в сфері культури, ідеології, освіти – розширювалися контакти з західними країнами.

На початку 1960-х рр. в більшості країн регіону були зроблені спроби провести економічні реформи. Не відмовляючись від наріжних принципів економічної системи соціалізму (пріоритет держави в економіці, планово-адміністративна система управління і розподілу матеріальних благ тощо), передбачалося надавати підприємствам відносну економічну самостійність. Однак, зберігаючи державну власність, партійно-бюрократична номенклатура забезпечувала можливість повного підпорядкування всіх сфер життя своїм інтересам.

Основною подією гонки озброєнь і «холодної війни» цього періоду в Європі стала Берлінська криза 1961 р. На відміну від Й. Сталіна, для якого НДР довгий час була лише плацдармом для зміцнення радянського впливу у всій Німеччині та Європі в цілому, М. Хрущов насамперед домагався від Заходу визнання НДР, повоєнних кордонів у Європі та на цій основі – переходу від конфронтації до розрядки та зниження рівнів воєнного протистояння на континенті.

Повної стабілізації становища НДР після придушення повстання 1953 р. досягнути не вдалося. Відбувався масовий відтік населення через Берлін до ФРН, переважно представників інтелігенції, і, навіть, кваліфікованих робочих (справа була не лише в кращій матеріальній забезпеченості фахівців у ФРН, а й у політичному курсі СЄПН, яка утискала престиж інтелігенції в НДР). У НДР розуміли, що відкритий західний кордон завдавав країні чималих економічних збитків [32].

У змаганні двох німецьких політико-економічних систем особливу роль відігравав Берлін. Перебуваючи на становищі анклаву біля Східної Німеччини, але водночас тісно інтегрований у західнонімецьку економіку, Західний Берлін уособлював економічний добробут і політичні свободи, що ще більше контрастувало з реаліями НДР. У 1957-1958 рр. НДР здійснила низку заходів, які мали підвищити продуктивність праці у сфері сільського господарства та

промисловості, які, проте, не призвели, до відчутних результатів. Стагнація у східнонімецькій економіці накладалася на загострення військово-політичних реалій навколо неї.

Після того, як НДР і ФРН стали членами протилежних за суттю військово-політичних блоків – Організації Варшавського договору і НАТО – почалося прискорене переозброєння обох німецьких держав. Це відбувалося всупереч обмеженням, обумовленим у рішеннях Потсдамської конференції. Напруженість у міждержавних відносинах НДР і ФРН незабаром набула кризових рис. Усередині соціалістичного блоку тим часом теж зростала напруга – низка східноєвропейських країн, насамперед Польща, не бажала штучно стримувати свої економічні контакти з ФРН та Західним Берліном.

Зрештою М. Хрущов обрав наступний варіант дій щодо Західного Берліна. Замість того, щоб заблокувати місто, передбачалося поступово переорієнтувати його економіку на східні ринки, інтегрувати його в систему кооперації соціалістичних країн, зберігаючи при цьому його «особливий» статус. М. Хрущов також не планував будь-яких військово-політичних акцій проти Західного Берліна, але був не проти тримати Захід у напрузі. Він робив ставку на те, що західні країни не починатимуть війну через місто і врешті-решт підуть на переговори щодо німецького питання [42, с. 149].

Небезпека полягала в тому, що з самого початку конфлікту керівник НДР В. Ульбріхт не приховував, що не вірить у можливість статусу вільного міста для Західного Берліна. Питання мирної інтеграції Західного Берліна до НДР у керівництві Східної Німеччини навіть не вивчалось по суті. Ставка була остаточно зроблена на «відрив» Західного Берліна від ФРН не економічними, а адміністративними і військовими методами. Передбачалося, що Москва надасть усю необхідну допомогу. Дивлячись з такої позиції, ризик прямого зіткнення систем зростав, ситуація ставала дедалі загрозливішою.

Зрештою у вересні 1959 р. Д. Ейзенхауеру на зустрічі з М. Хрущовим в Кемп-Девіді вдалося переконати радянського лідера, що з берлінського питання повинні бути проведені додаткові переговори. Після зустрічі двох лідерів

розбіжності щодо Берліна втратили риси гострої кризи і на півтора роки набули форми уповільненої конфронтації.

На початку 1961 р. нова адміністрація США на чолі з Дж. Кеннеді дала чітко усвідомити СРСР, що у сфері озброєння США значно випереджає Радянський Союз. Зростання напруги зрештою призвело до загострення відносин та чергової Берлінської кризи. Але до М. Хрущова доходила інформація про те, що в оточенні Дж. Кеннеді ще не вирішили, що робити з «німецьким питанням». Деякі заяви американської адміністрації можна було розцінити як пошуки компромісних розв'язок.

Зрештою, влітку 1961 р. відбулась зустріч М. Хрущова та Дж. Кеннеді на якій вони чітко обґрунтували позиції з «німецького питання» і стало зрозумілим, що жодна сторона не шукає компромісного рішення. Після цього відбулось нарощування військового потенціалу обох держав, а В. Ульбріхт зазначив про можливість спорудження стіни для ізолювання Західного Берліна. Тоді, однак, ця заява пройшла фактично непоміченою. Але вже на початку серпня 1961 р. М. Хрущов підтримав ідею очільника НДР, коли ситуація навколо Берліна могла стати початком військової ескалації.

Незважаючи на тактичний успіх, пов'язаний із блискавичним зведенням Берлінського муру, до чого Захід виявився не готовим, у стратегічному плані цей крок був програшним. У своїх спогадах М. Хрущов зазначав, що стіна допомогла йому відновити статус-кво в Німеччині і що Дж. Кеннеді «зазнав поразки» у Берліні [43]. Документи, однак, засвідчують, що ніхто у радянському керівництві не розцінював підсумки Берлінської кризи як перемогу.

Берлінська стіна проіснувала до 1990 р. і стала своєрідним символом протистояння двох німецьких держав, поділу Європи, «холодної війни» і остаточного встановлення біполярного світу.

У другій половині 1960-х рр. резерви, що забезпечували можливості екстенсивного розвитку країн Східної Європи, значно вичерпалися, що

призвело до зменшення прибутку та уповільнення темпів розвитку економіки держав регіону.

Найбільшою кризою цього періоду у країнах Східної Європи стали події в Чехословаччині (1968-1969 рр.), відомі як «Працька весна». Керівником цієї країни в 1960-х рр. був А. Новотний. Темпи економічного розвитку Чехословаччини значно знизилися, можливості екстенсивного розвитку промисловості були вичерпані, процвітали корупція і зловживання владою, обростала привілеями партійна і державна бюрократія. Суспільство з демократичними традиціями не сприймало авторитарного, майже диктаторського стилю керівництва А. Новотного. У січні 1968 р. його звільнили з посади першого секретаря комуністичної партії Чехословаччини (залишивши на посаді президента країни), а новим лідером був обраний А. Дубчек.

Зазначимо, що на першому етапі розвитку реформаторського руху в Чехословаччині, як і в 1956 р. в Угорщині, не було мети трансформувати політичний устрій у країні, але динаміка подій неминуче наблизила реформістів впритул до цього рішення [44, р. 270].

Чехословацький рух за реформи розпочався із очевидної та конструктивної критики уряду за некомпетентність і нездатність наздогнати та перегнати промислово розвинені країни Заходу. Ця стратегічна мета декларувалась у програмі компартії Чехословаччини. Як вихід із застою пропонувалося відновити багато з того, що було втрачено із затвердженням комуністами своєї монополії на владу.

На відміну від Угорщини, реформісти в Празі не відкидали здійснення революції зверху, що, за задумом лідерів руху, повинно було убезпечити їх від радянського втручання та повторення трагічних наслідків угорського повстання. З цією метою особливий наголос було зроблено на поступових, еволюційних змінах у політичних інститутах, щоб забезпечити стабільність у країні та незворотність змін. Основні ідеї трансформації зводилися до розширення демократії, вивільнення з партійних лещат громадських та господарських органів та відповідно до розвитку їхньої власної ініціативи.

Але навіть цей варіант пошуку виходу з глухого кута ситуації застійного етапу соціалізму виявився передчасним для соціалістичного табору (за винятком певною мірою Польщі та Угорщини). Збігшись у часі з важкими, неоднозначними процесами у самому Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, не міг викликати у них ідеологічного та політичного відторгнення.

Кандидатура А. Дубчека, котрий вважався прорадянським, влаштовувала Москву. А. Дубчек уявлявся радянським керівникам «досить нейтральною особистістю, слабким і невпевненим у собі. Його сприйняли як перехідну та керовану фігуру, як не найгірший варіант» [45].

Керівництво Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком почало будувати «соціалізм з людським обличчям», намагаючись з'єднати основи соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом, демократією. Пропонувалося скоротити державний апарат, реформувати господарський механізм і відокремити його від політичних і державних органів. Значну роль у пропаганді цих ідей відіграли засоби масової інформації, які діяли в країні порівняно вільно. Лібералізація в суспільному житті знайшла відображення у появі нових політичних організацій, активізації демократичних партій, що тривало до серпня 1968 р., коли були введені в країну війська Варшавського договору.

Необхідно зазначити, що війська Радянського Союзу ще з початку літа 1968 р. перебували на території Чехословаччини під виглядом військових навчань. Британський дослідник Д. Флойд вважає, що загалом «росіянам вдалося протягнути армію чисельністю приблизно 50 тис. солдатів із найсучаснішим озброєнням, до того ж не припускаючи, що вони вторглися чи окуповують країну. Ці маневри червня 1968 р. насправді стали мініокупацією з військовою присутністю в такому масштабі, що був потрібний лише невеликий політичний успіх, щоб дозволити росіянам повернути годинник назад» [32]. Але чехословацькі керівники відмовлялися вірити у можливість «угорського» сценарію розвитку подій. Вони були переконані, що росіяни під тиском

міжнародної громадської думки рано чи пізно мають примиритися з празьким експериментом. Водночас усередині країни посилювалася ще одна тенденція, що дуже турбувала радянське керівництво: у верхах чехословацької армії все гучніше лунали голоси за вихід країни з Організації Варшавського договору. Це спонукало керівництво Радянського Союзу використати силовий сценарій «наведення порядку» в Чехословаччині.

Загалом причини, що схилили радянське керівництво до застосування сили щодо суверенної держави, умовно можна звести до двох груп: геополітичні (військово-стратегічні) і політико-ідеологічні. Вразливість або втрата одного з партнерів за Варшавським договором сприймалися кремлівською елітою чимось на кшталт прориву «зовнішнього кільця» соціалістичного табору. Одна річ – відстоювання А. Дубчеком демократичних принципів і навіть «гуманної» версії соціалізму всередині соціалістичної системи, і зовсім інша – виведення чехословацьких збройних сил на території країни з-під радянського контролю.

Проте вирішальну роль в остаточному рішенні Москви ввести війська до Чехословаччини відіграли політико-ідеологічні причини – побоювання перед поширенням демократизації на сусідні соціалістичні країни. Ерозія соціалістичної системи в Чехословаччині могла стати початком кінця гегемонії СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі.

У спробі виправдати втручання у внутрішні справи суверенної держави, КПРС та інші братські партії використали тезу, яка надалі стала наріжним каменем так званої «доктрини Брежнєва»: нинішня криза – це не внутрішня проблема Чехословаччини. Йдеться про місце ЧСРР у соціалістичному таборі та міжнародному комуністичному русі. Можливий відхід Чехословаччини від узгодженої лінії порушить «існуючу в Європі розстановку сил і може призвести до загострення міжнародної напруги».

Не менш важливу роль у вирішенні силового розв'язання чехословацької кризи відіграла загалом сприятлива позиція інших країн

Варшавського договору. Також, зазначимо, що США підтвердили свій намір не втручатися в ситуацію в ЧСРР за жодних обставин.

Успішне здійснення військової операції контрастувало з політичною імпровізацією, яка відбулась в подальшому: головне завдання – згуртувати прорадянські сили та сформувати «тіньовий уряд», який визнає законність будь-яких дій союзників не вдалося вирішити. Також достатньо жорстко на події в ЧСРР відреагувала Румунія, заявивши, що вторгнення військ є порушенням Варшавського договору і закликала до негайного їхнього виведення. Те ж саме заявила й Югославія. Обидві країни за будь-якої нагоди висловлювали підтримку чехословацьким реформаторам. Й. Броз Тіто побоювався, що за Чехословаччиною наступною може стати Румунія, і тоді радянські дивізії будуть розгорнуті відразу на двох ділянках югославського кордону – на угорському та румунському напрямках. Із засудженням «воєнного втручання п'яти держав» виступили, окрім Румунії та Югославії, також Албанія та Китай. Однак усі ці протести мали «суто декларативний характер» і вже не могли вплинути на «розстановку сил, що склалася на міжнародній арені». Проте Москва змушена була визнати: військова операція не принесла очікуваних політичних результатів [46, р. 267].

16 жовтня між урядами СРСР та ЧСРР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини, згідно з яким частина військ Радянського Союзу, що брала участь у вторгненні, залишалася на території ЧСРР «з метою забезпечення безпеки соціалістичної співдружності». Підписання договору стало одним із головних військово-політичних підсумків акції військ п'яти держав.

Також, вторгнення СРСР до ЧСРР призвело до нарощування угруповання військ НАТО біля чехословацьких кордонів, створення «європейської групи» в рамках НАТО. Чехословацька криза остаточно зруйнувала вельми поширену на Заході після Карибської кризи ілюзію, що зацікавленість у політичній та стратегічній стабільності, а також вигоди

тісніших зв'язків із Заходом сприятимуть трансформації реального соціалізму у бік плюралістичнішого суспільства, що поважає множинність вибору.

17 жовтня розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада. Через сім місяців після окупації А. Дубчек був зміщений з посади першого секретаря КПЧ. На квітневого 1969 р. Пленумі ЦК КПЧ першим секретарем був обраний Г. Гусак. Через кілька років політична атмосфера у Чехословаччині вже не відрізнялася від ортодоксальних соціалістичних режимів [47, р. 176].

Розглядаючи внутрішні кризи, які відбувались в країнах соцблоку в означений період неможливо оминати реакцію на них Організації Об'єднаних Націй. 28 жовтня 1956 р. на пропозицію США, Великої Британії та Франції було скликано засідання Ради Безпеки ООН для обговорення ситуації в Угорщині. Всупереч радянській позиції, Рада Безпеки вирішила скликати надзвичайну спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН щодо Угорщини, призначивши дату – 4 листопада, але вже 1 листопада була скликана надзвичайна сесія у зв'язку з початком війни проти Єгипту. Делегації країн соціалістичного табору активно виступали за припинення агресії проти Єгипту і проти обговорення «угорського питання». Представник США Г. Лодж заявив, що не в змозі примиритися з поразкою І. Надя, закликав «угорські антисоціалістичні елементи» не підкорятися уряду Я. Кадара. США підтримали Велика Британія, Канада, Австралія та Іспанія. Представники СРСР або країн соцблоку зазначали, що обговорення цієї проблеми в ООН – це спроба відвернути увагу громадськості від збройної агресії проти Єгипту та необхідність зняти «угорське питання» з обговорення, яке інтерпретували як незаконне втручання у внутрішні справи суверенної соціалістичної держави. Однак більшістю голосів була прийнята резолюція Австрії про включення «угорського питання» на порядок денний XI-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відкрилася 12 листопада 1956 р. і тривала до 8 березня 1957 р. [48, с. 490]. Міністр закордонних справ Італії Г. Мартіно порівняв події в Угорщині із захопленням А. Гітлером Чехословаччини у 1939 р. Представники Перу, Куби,

Еквадору виступили також з антирадянських позицій. Індійський дипломат К. Менон наполягав на тому, щоб радянський уряд вплинув на уряд Угорщини аби той запросив генерального секретаря ООН Д. Хаммаршельда негайно відвідати країну. 15 листопада делегація Куби внесла проект резолюції, у якому СРСР був звинувачений у депортації угорців до Сибіру, у порушенні конвенції про геноцид. Ця резолюція була прийнята більшістю голосів. 1 грудня 1956 р. США, Куба, Ірландія, Бельгія в ультимативній формі зажадали допуску спостерігачів ООН на територію Угорщини та сусідніх з нею країн (зокрема Румунії, Чехословаччини, Югославії, Австрії), яка теж була прийнята більшістю голосів. 9 грудня делегація США внесла черговий проект резолюції із засудженням СРСР за порушення Статуту ООН у зв'язку з втручанням в угорські події, а також вимогою вивести радянські війська під наглядом ООН, який одержав більшість голосів. Індія, Бірма та Цейлон не підтримували, зазвичай, американські резолюції, а утримувалися. Дипломатія зазначених держав запропонувала дві резолюції щодо «угорського питання», в яких основний наголос робився на необхідності виведення радянських військ з Угорщини. Загалом з «угорського питання» було прийнято 13 резолюцій. У них містились вимоги щодо виведення радянських військ з Угорщини, про допуск до країни спостерігачів ООН, про проведення виборів під контролем ООН, про припинення депортації угорських громадян тощо. До 1 січня 1957 р. «угорське питання» піднімалося тричі, а останнє, четверте його обговорення на пленарному засіданні відбулося 9-10 січня 1957 р. Воно закінчилося прийняттям резолюції про створення спеціального комітету у складі Австралії, Цейлону, Данії, Тунісу та Уругваю, якому доручалося «проводити посереднє спостереження в Угорщині та інших місцях».

Окремої уваги заслуговує позиція статусних союзників Москви в ході дебатів на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Під час обговорення «угорського питання» Польща, хоч й голосувала проти американських резолюцій, однак «поводилася пасивно». З питання про втручання США у внутрішні справи країн народної демократії польський представник виступив з промовою проти

«всякого втручання», не згадавши Вашингтон. На нарадах делегацій країн народної демократії поляки трималися «дещо відсторонено», хоча в цілому не займали відмінних позицій, а найближчі відносини вони мали з югославської делегацією. Югослави утримувалися при голосуванні щодо «угорського питання», але своїми виступами нерідко давали «західникам» додаткові приводи для «антирадянщини».

XII-а сесія Генеральної Асамблеї ООН (17 вересня-14 грудня 1957 р.) почала роботу у сприятливіших міжнародних обставинах. Обговорення подій в Угорщині було поставлено на порядок денний серед семи десятків питань. Наприкінці сесії американська делегація спробувала знову викликати дискусію щодо «угорського питання» у зв'язку з доповіддю спеціального представника ООН принца Ван Вайтхаякона (Таїланд). Останній повідомив, що йому не вдалося досягти прогресу в здійсненні резолюції XII-ї сесії ГА ООН з «угорського питання» у зв'язку з радянською та угорською позицією бойкотування [49].

На XIII-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (16 вересня-13 грудня 1958 р.) США представили проект резолюції, в якому висловлювався жаль, що СРСР та Угорщина відмовляються співпрацювати зі Спеціальним комітетом ООН, страчені І. Надь, П. Малетер та інші відомі політики, в країні порушується Загальна декларація прав людини. Москва і Будапешт засуджувалися за ігнорування резолюцій Генеральної Асамблеї та закликалися «поважати свободу і політичну незалежність Угорщини». Згідно резолюції було призначено спеціального доповідача, зобов'язаного до початку наступної чергової сесії Генеральної Асамблеї поінформувати держави-члени про ситуацію в Угорщині. Спеціальним доповідачем з «угорського питання» став голова XII-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Л. Мунро (Нова Зеландія).

Аналізуючи результати роботи XIII-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, Москва відзначала активність делегацій Чехословаччини, Болгарії, Румунії. Польська делегація «стала відмовчуватися при обговоренні гострих питань».

Югославія трималася нейтрально, але голосувала проти зазначеної резолюції з «угорського питання».

У 1959-1960 рр. в Угорщині була оголошена часткова амністія, закриті концтабори. У 1962 р. ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії прийняв резолюцію про засудження культу особистості, відповідно до якої М. Ракоші, Е. Гере та їх прибічники були виключені з партійних лав. Амністія надавала Я. Кадару можливість позитивного позиціонування власної міжнародної репутації й вже у 1960 р. він виступив на сесії Генеральної Асамблеї ООН. В 1963 р. «угорське питання» було знято з порядку денного: країні у повному обов'язі було повернено повноваження члена ООН.

Щодо подій «Празької весни», то обговорення в Раді Безпеки ООН ситуації в ЧСРР розпочалися вже надвечір 21 серпня 1968 р. і продовжувалися наступних декілька днів. За цей період була запропонована низка проектів резолюцій, які кваліфікували дії п'яти соціалістичних держав як порушення Статуту ООН. Всі ці проекти не були прийняті, оскільки один з постійних членів Ради Безпеки ООН – СРСР – накладав на них вето. 27 серпня 1968 р. радянське представництво при ООН звернулось з проханням до голови Ради Безпеки зняти з порядку денного «чехословацьке питання» у зв'язку з досягненням домовленостей між СРСР та ЧСРР під час перемовин у Москві 23-26 серпня 1968 р. Але на XXIII-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка розпочала роботу 24 вересня 1968 р. США та їх прибічники неодноразово робили спроби включити «чехословацьке питання» в порядок денний сесії. Завдяки зусиллям СРСР, соціалістичним та деяким державам, які його підтримували, ці зусилля були безуспішними [50, s. 994].

Паралельно з подіями в Чехословаччині відбувалась політична криза в Польщі 1968 р., яка засвідчила катастрофічну втрату влади В. Гомулкою, що призвело до остаточної втрати ним авторитету та передачу влади у 1970 р. Е. Гереку (який також не зміг зупинити деструктивних процесів у соціалістичному устрої Польщі).

В Югославії на тлі загострення економічних проблем на початку 1970-х рр. посилилися диспропорції в розвитку Словенії і Хорватії, з одного боку, та інших югославських республік – з іншого, поглибились національні суперечності. Учасники заворушень в Хорватії в листопаді 1971 р. виступали з вимогами відділення республіки від СФРЮ.

Загалом поразка «Празької весни», а також події у Польщі та Югославії мали наслідком посилення тоталітарних тенденцій у країнах Східної Європи. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові відносини, які зароджувалися, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Активізувався дисидентський рух. Відставання від розвинених країн Заходу зростало. Для придушення невдоволення правлячі компартії зміцнювали армії, органи внутрішніх справ і держбезпеки.

Загалом можна зробити висновок, що внутрішні кризи в країнах соціалістичного табору мали загрозливий характер для системи європейської безпеки, що перебувала у процесі становлення. Ці кризи сприяли загостренню міжсистемних протиріч та опосередковано сприяли посиленню міжблокової конфронтації. Перебіг внутрішніх криз у країнах Східної Європи засвідчив, що радянська система була не в змозі запропонувати прийнятні варіанти вирішення внутрішніх проблем, які виникали в країнах соцтабору, де щоразу з більшою силою лунали заклики до припинення репресій, демократизації та лібералізації. Зі свого боку, унаслідок розподілу сфер впливу, що відбувся після Другої світової війни, західні держави були не здатні суттєво впливати на розвиток подій, та й рамки «холодної війни» не дозволяли їм здійснювати пряме втручання через реальну загрозу військового зіткнення протиборчих сторін.

Розділ 12. Карибська криза 1962 р.: передумови, причини та наслідки

Карибська криза 1962 р., яка символізувала фазу найвищої військово-політичної напруженості у відносинах між СРСР і США впродовж усього

періоду «холодної війни», стала результатом прямого зіткнення їх стратегічних інтересів. Загроза воєнного конфлікту між СРСР і США виникла у жовтні 1962 р. в зв'язку з розміщенням на Кубі угруповання радянських військ, яке включало ядерні ракети середньої дальності та тактичні ядерні озброєння.

Парадокс ситуації полягав у тому, що після смерті Й. Сталіна радянське керівництво заперечувало ставку на загострення конфронтації між Сходом і Заходом, висловлюючи сподівання на нормалізацію відносин зі США та країнами Західної Європи на засадах мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

З середини 1950-х рр. радянське керівництво артикулювало прагнення до «мирного співіснування», пропонуючи «змагання» між соціалізмом і капіталізмом на засадах зниження конфронтації. Нова радянська концепція зовнішньої політики містила спробу теоретичного обґрунтування можливості відвернення війни та варіативності способів переходу окремих держав до соціалізму. Ці зміни були відображені у резолюції XX з'їзду КПРС, яка наголошувала на «пом'якшенні міжнародної напруженості та появі ... реальних перспектив для зміцнення миру» [51, с. 409].

Оновлена ідеологічна доктрина СРСР виходила з положення про одночасне й паралельне «існування двох протилежних світових економічних систем – капіталістичної та соціалістичної, які розвиваються по різних законах і в протилежних напрямках». При цьому констатація вказаного протиріччя слугувала підставою для звинувачення «імперіалістичних держав на чолі з реакційними американськими колами» у тому, що вони провадять «політику з позиції сили», спрямовану на придушення антиімперіалістичних сил, встановлення світового панування та здійснюють підготовку нових кровопролитних війн [51, с. 411].

Просуваючи нову зовнішньополітичну концепцію, радянське керівництво висловлювало сподівання на розпад колоніальних імперій та здобуття підтримки з боку «групи миролюбних держав Європи та Азії, які проголосили неучасть у воєнних блоках принципом своєї зовнішньої політики». В межах

цього підходу співпраця між соціалістичними та несоціалістичними «миролюбними державами Європи та Азії» подавалася як альтернатива політиці «імперіалістичних держав». Зближення між соціалістичними та позаблоковими країнами мало сприяти створенню обширної «зони миру» та зміцненню позицій «міжнародного табору соціалізму», забезпечуючи зростання його впливу на хід світових подій. В якості бажаного вектору історичних процесів наголошувалося на консолідації сил, які «виступають на світовій арені за міцний мир і безпеку народів», що мало нейтралізувати воєнну загрозу й забезпечити «мирне співіснування держав, що належать до різних економічних і соціальних систем» [51, с. 411].

Як свідчать документи XX з'їзду КПРС (14-25 лютого 1956 р.), політика мирного співіснування визначалася радянським керівництвом як центральний принцип («генеральна лінія») оновленої зовнішньої політики, побудованої на п'ятьох загальновизнаних принципах міжнародних відносин – взаємній повазі до територіальної цілісності та суверенітету, ненападі, невтручанні у внутрішні справи, розвитку міждержавних відносин на основі рівності та взаємної вигоди, мирному співіснуванню та економічному співробітництві [51, с. 412].

В переліку основних зовнішньополітичних завдань СРСР були позначені:

- «боротьба за справу миру та безпеки..., за встановлення довіри між державами, перетворення досягнутого пом'якшення міжнародної напруженості у міцний мир»;

- покращення відносин зі США, Англією, Францією, Італією, Західною Німеччиною, Японією, а також з сусідніми державами – Іраном, Туреччиною та Пакистаном;

- «встановлення міцних дружніх відносин» між СРСР і США, «як двома найбільшими державами світу, а також між Радянським Союзом та такими великими державами, як Англія та Франція»;

- розвиток дружніх відносин та співпраці з країнами Сходу (Індією, Бірмою, Афганістаном, Сирією, Індонезією, Єгиптом);

- розвиток та зміцнення дружніх відносин з Фінляндією, Австрією, Швецією та іншими нейтральними країнами [51, с. 412-413, 416].

Відкидаючи звинувачення західних політиків в агресивній спрямованості зовнішньої політики СРСР, М.С. Хрущов заперечував, що «революції робляться на замовлення» й спростовував прихильність радянського керівництва доктрині експорту революції (у формі «повалення капіталізму в інших країнах»). За його словами, апеляція до принципу мирного співіснування не обумовлена тактичними чи кон'юнктурними міркуваннями. За логікою тогочасного радянського керівництва, смисл мирного співіснування полягав у тому, що питання ідеологічної боротьби не слід прив'язувати до питання відносин між державами: «Коли ми говоримо про те, що у змаганні двох систем – капіталістичної та соціалістичної – перемаже соціалістична система, це зовсім не означає, що перемога буде досягнута шляхом збройного втручання соціалістичних країн у внутрішні справи капіталістичних країн». Адже, як стверджував М.С. Хрущов, перемогу комунізму мали забезпечувати «вирішальні переваги соціалістичного способу виробництва», спроможні довести зверхність соціалістичного суспільства [52, с. 34-37].

Керівництво СРСР під проводом Г.М. Маленкова (голова Ради Міністрів СРСР у 1953-1955 рр.) та М.С. Хрущова (перший секретар ЦК КПРС у 1953-1964 рр., голова Ради Міністрів СРСР у 1958-1964 рр.) здійснило ряд кроків у бік врегулювання тогочасних регіональних воєнних конфліктів і пом'якшення політичних суперечок з державами Заходу, включаючи:

- узгодження компромісних умов, які уможливили укладення перемир'я в Кореї (1953 р.);

- відмову від спроб нав'язати Туреччині «спільну оборону» Чорноморських проток включно з вимогою розміщення радянської військово-морської бази в районі протоки Дарданелли;

- нормалізацію відносин з Туреччиною та Югославією;

- активне сприяння укладенню Женевських угод про припинення війни в Індокитаї (1954 р.);

- підписання Державного договору про відновлення незалежної та демократичної Австрії (15 травня 1955 р.) та виведення радянських військ зі східних районів цієї країни;

- припинення стану війни з Німеччиною (1955 р.) та Японією (1956 р.);

Водночас, з метою протидії трьохсторонній англо-франко-ізраїльській інтервенції проти Єгипту, приводом для якої стала націоналізація Суецького каналу, у жовтні-листопаді 1956 р. керівництво СРСР вдалося до прямої загрози застосування сили. Утім, Москва мала в своєму розпорядженні вкрай обмежені засоби для силового стримування військ інтервентів на Синайському півострові та в зоні Суецького каналу.

Послання, які М.О. Булганін (голова Ради Міністрів СРСР у 1955-1958 рр.) надіслав прем'єр-міністру Великої Британії А. Ідену, голові Ради Міністрів Франції Гі Моле та прем'єр-міністру Ізраїлю Д. Бен-Гуріону 5 листопада 1956 р., містили погрозу «знищити агресорів з застосуванням сили й відновити мир на Сході» та риторичне пропущення: «... Якщо ця війна не буде припинена, існує небезпека, що вона може перерости у третю світову війну» [53].

Ультиматум М.О. Булганіна з'явився в той час, коли в Будапешті радянські війська завершували придушення антикомуністичного повстання, лідери якого мали намір вивести Угорщину з Організації Варшавського договору. За цих обставин розв'язання угорської кризи давало Москві змогу зосередитися на близькосхідній проблематиці. Як згадував тодішній міністр закордонних справ СРСР Д.Т. Шепілов, радянське керівництво не мало жодних намірів «доводити справу» на Близькому Сході до військового конфлікту. Отож, погроза уряду СРСР застосувати силу розраховувала на психологічний ефект, обумовлений з-поміж іншого специфікою сприйняття Хрущова західними політиками як екстравагантної та важкопередбачуваної особи [54, с. 49].

При передачі урядам Великої Британії та Франції відповідних нот радянські дипломати отримали вказівку натякнути, що радянські ракети вже переводяться у бойовий стан, і що в разі продовження агресії проти Єгипту

СРСР може послати на допомогу йому «радянських добровольців». Невдовзі ця теза була публічно артикульована в заяві агентства ТАРС від 10 листопада.

В адміністрації Д. Ейзенхауера радянський демарш був розцінений насамперед як превентивна спроба демонстрації сили з метою запобігти втручанням Заходу в справи країн радянського блоку. Директор ЦРУ А. Даллес підозрював, що «Совети» пообіцяли єгиптянам щось вдіяти на Близькому Сході й очікував на появу радянської авіації у Сирії. Зі свого боку Д. Ейзенхауер висловлював думку, що в разі нападу СРСР на французів та англійців, США «набули б право ... вступити у війну» та «здійснити воєнні дії» [55, с. 400-401; 56, с. 310-312].

«Силова дипломатія» СРСР була доповнена висуненням пропозиції до США про спільне використання їхніх збройних сил з метою припинення тристоронньої агресії проти Єгипту. Через ситуативний збіг інтересів з адміністрацією Д. Ейзенхауера радянський демарш на Близькому Сході став вагомим чинником, який сприяв припиненню воєнних дій та забезпеченню виведення військ Великої Британії, Франції та Ізраїлю з окупованих єгипетських територій. Утім радянське втручання було розцінено на Заході як небезпечний прояв комуністичної експансії у традиційній зоні англо-американського контролю. З метою забезпечення стратегічного силового домінування в Європі та на Близькому Сході, у грудні 1957 р. країни НАТО схвалили рішення про розгортання на території європейських членів альянсу мережі ядерних баз США, що передбачало будівництво сховищ для зберігання ядерної зброї та облаштування пускових площадок для ракет середньої дальності.

Хоча першість у випробуванні зразка міжконтинентальної балістичної ракети належала СРСР, на початку 1960-х рр. США мали суттєві переваги у кількості та технологічному рівні МБР та інших засобів доставки ядерної зброї. Основним засобом доставки ядерної зброї США вважалася стратегічна авіація, яка налічувала 1576 бомбардувальників. У складі ракетних військ США були розгорнуті 183 міжконтинентальні балістичні ракети класу «Атлас» (Atlas),

«Титан» (Titan) і 10 МБР новітнього типу «Мінітмен» (Minuteman-I). На дев'яти атомних підводних човнах класу «Polaris» було встановлено 144 ракети (по 16 балістичних ракет на кожному човні) [57, р. 93].

На той час СРСР мав на озброєнні порівняно меншу кількість ракет середнього радіусу дії й не більше 6 ракет Р-7А дальністю (у різній комплектації) від 9000 до 17000 км. Дальня авіація СРСР мала на озброєнні бл. 20 стратегічних турбогвинтових бомбардувальників Ту-95 з дальністю польоту 12100-13200 км (декількох модифікацій) та бомбардувальники Ту-4 і Ту-16 середнього радіусу дії. В якості носіїв ядерної зброї могли використовуватися й бомбардувальники фронтової авіації Іл-28. Радянські ядерні озброєння становили пряму загрозу для країн Західної Європи, однак за відсутності радянських військових баз поблизу кордонів США (окрім Аляски) можливість враження ними американської території вважалася вкрай низькою.

Карибська криза 1962 р. як короткочасний епізод прямого зіткнення інтересів СРСР і США стала уособленням найвищої військово-політичної напруженості у двосторонніх радянсько-американських відносинах за весь період «холодної війни».

Безпосередніми причинами, які спонукали радянське керівництво до розміщення потужного угруповання радянських ядерних озброєнь на території Куби, стали спроби уряду США добитися повалення режиму Ф. Кастро на Кубі й розміщення п'ятнадцяти ракет «Юпітер» (PGM-19 Jupiter) поблизу м. Ізмір у Туреччині (червень 1961 р.). Окрім ракет у Туреччині, американські ракети середньої дальності були розміщені у Великій Британії (60 ракет «Тор») і в Італії (30 ракет «Юпітер»).

Приводом для виникнення загрози воєнного конфлікту між СРСР і США у жовтні 1962 р. стало розміщення на Кубі угруповання радянських військ, яке включало ракети середньої дальності, тактичні крилаті ракети з ядерними боєголовками, фронтові бомбардувальники, кораблі ВМС і засоби ППО. Підготовка операції під назвою «Анадир» була затверджена таємним рішенням розширеного засідання Ради оборони і Президії ЦК КПРС від 20 травня 1962 р.

про створення Групи радянських військ на Кубі. Зміст цього рішення полягав у розміщенні на Кубі військ стратегічного призначення 43-ї ракетної дивізії у складі трьох полків ракет Р-12 (радіус дії до 2300 км) і двох полків ракет Р-14 (радіус дії до 5000 км).

Окрім ракет середньої дальності до складу групи входили 4 мотострілецьких полки, два танкових батальйони, ескадрилья МіГ-21, 42 бомбардувальника Іл-28, 2 підрозділи крилатих ракет радіусом 160 км, декілька зенітних батарей і 12 установок ППО С-75 (144 ракети). Цю операцію мали підтримувати сили ВМФ у складі 2 крейсерів, 4 есмінців, 12 сторожових кораблів та 11 підводних човнів, частина яких мала нести ядерні ракети.

На час впровадження американської військово-морської блокади Куби 24 жовтня, на острів вже були доставлені 36 бойових і 6 учбових ракет Р-12, 36 головних частин з ядерними боєзарядами для Р-12 і 24 головні частини з ядерними боєзарядами для Р-14. Станом на 27 жовтня 1962 р. пускові установки ракетних комплексів Р-12 на Кубі були приведені в бойову готовність [58, с. 6].

Ракети Р-14 на Кубу так і не потрапили: після оголошення США військово-морської блокади Куби радянське командування було змушено відкликати частину транспортних кораблів, які їх перевозили.

Рішення радянського керівництва розмістити потужний військовий контингент на Кубі офіційно пояснювалося намірами відвернути інтервенцію США з метою повалення режиму Ф. Кастро й надати симетричну відповідь на розгортання американських ядерних ракет у Великій Британії, Італії та Туреччині.

Водночас таємний характер операції «Анадир» містив суттєвий ризик, адже факт несподіваного виникнення загрози безпеки території США не міг не спричинити вибухового ефекту. Адміністрація США як уряд домінуючої глобальної держави вочевидь не могла ігнорувати присутність радянських ядерних озброєнь на Кубі. При цьому в Атлантичному океані ВМС США мали

значні переваги, які давали потенційну змогу заблокувати просування до Куби радянських кораблів з ракетами Р-12 і Р-14.

Таємне розміщення радянських ядерних ракет за межами території СРСР вже мало попередній прецедент: у 1959 р. два ракетні дивізіони у складі 12 пускових установок з ядерними балістичними ракетами середньої дальності Р-5 (SS-3) були таємно дислоковані на території НДР, де вони несли бойове чергування впродовж близько 6 місяців, доки не спала гострота напруження довкола Західного Берліну [59, с. 5].

Легалізувати радянську військову присутність на Кубі М.С. Хрущов планував лише постфактум, у формі вже парафованого двостороннього радянсько-кубинського міжурядового договору про військове співробітництво, який передбачалося підписати на початку листопада 1962 р. Після цього планувалося оприлюднити наявність на Кубі угруповання радянських військ з ядерними ракетами, поставивши США перед dokonаним фактом.

Санкціонувавши розміщення військового угруповання, радянське керівництво вочевидь не мало наміру доводити протиріччя зі США до рівня воєнного конфлікту. В Москві усвідомлювали, що розміщення на Кубі радянських ядерних ракет докорінно не змінить тодішній дисбаланс по ядерних силах, хоча й забезпечить новий баланс загроз, зданий захистити Кубу від планів американської військової інтервенції та слугувати засобом тиску на США у європейських справах.

Розгортання п'яти полків 51-ї ракетної дивізії на Кубі не було завершено внаслідок виявлення радянських ракет американським літаком-розвідником Lockheed U-2 14 жовтня 1962 р. Отримавши докази прямої загрози безпеці території США, президент Дж. Кеннеді створив особливий надзвичайний орган – Виконавчий комітет Ради національної безпеки США (The Executive Committee of the National Security Council; ExComm), до якого увійшли 14 осіб – віце-президент Л. Джонсон, держсекретар Д. Раск, міністр оборони Р. Макнамара, генеральний прокурор Р. Кеннеді та керівники силових структур. У формі реагування на новий виклик безпеці 17 жовтня директор ЦРУ

Дж.А. МакКоун запропонував три варіанти: (1) «утриматися від прямого реагування і жити з цією ситуацією»; (2) «вдатися до тотальної блокади, котра, вірогідно, потребуватиме оголошення війни, і заради ефективності буде означати припинення доступу (на Кубу) для всіх суден», які прибуватимуть; (3) «воєнні дії», котрі своєю чергою, можуть передбачати різні засоби – від цілеспрямованих ударів по ракетних установках до тотального вторгнення на острів [60. р. 484].

Члени «виконкому» адміністрації Дж. Кеннеді відкинули пропозиції, які стосувалися негайного бомбардування ракетних установок, так і врегулювання ситуації дипломатичними засобами, включаючи звернення до ООН, оскільки це тлумачилося як зволікання з вирішенням проблеми. Вибір між способами реагування було зведено до вибору між військово-морською блокадою, підкріпленою ультиматумом, або повномасштабним вторгненням. Представники Об'єднаного комітету начальників штабів П. Нітце, генерали К. Лемей і М. Тейлор висловлювалися за повномасштабну інтервенцію, адже на їх думку СРСР навряд чи нажився б на повномасштабні контрзаходи. Американське військове командування вимагало прискорити політичне рішення допоки радянські військові не завершать облаштування ракетних пускових установок й розпочало підготовку до військового вторгнення [61].

Утім слід відзначити, що американська розвідка виявила лише п'ять з шести розгорнутих на Кубі підрозділів ракет Р-12, кожне з яких мало по чотири стартових батареї, а також не мала даних про 12 тактичних ядерних ракет «Луна», які могли бути задіяні в разі початку інтервенції [59, с. 8]. В адміністрації Дж. Кеннеді також остерігалися, що СРСР спробує використовувати розміщення військ на Кубі як засіб тиску в берлінському питанні, що становило б пряму загрозу для відносин США з європейськими союзниками.

Спочатку радянські дипломати вперто заперечували наявність на Кубі радянської ядерної зброї, аж поки американці не надали прямих доказів на засіданні Ради безпеки ООН 25 жовтня, а згодом стверджували, що ядерні

озброєння на Кубі мають виконувати виключно функцію стримування. Побутує думка, що апарат радянського МЗС, окрім імовірно міністра закордонних справ А. Громико, не був поінформований про цілі та зміст операції «Анадир». Це поставило посла СРСР у Вашингтоні А. Добриніна та інших радянських дипломатів у вкрай безглузде становище. Враховуючи, що дипломатичне спілкування між представниками СРСР і США мало офіційний, регулярний й відносно доброзичливий характер, вперте заперечення радянськими дипломатами наявності радянських ракет на Кубі лише потурало прибічникам застосування силових методів розв'язання «кубинської кризи» у середовищі американської військової верхівки.

У телезверненні до нації 22 жовтня президент Дж. Кеннеді оголосив про наявність на території Куби радянської ядерної зброї та запровадження «карантину» в зоні 500 морських миль довкола берегів Куби. Застосування такого компромісного формулювання віддзеркалювало намір уникнути тлумачення дій США як акту війни, яким згідно міжнародного права вважається встановлення блокади. При цьому ані сам факт розміщення радянських ракет на Кубі, ані попереднє розгортання ракет середньої дальності США в Туреччині та деяких інших країнах Європи чинні міжнародні норми не порушували.

Рішення про запровадження «карантину» набуло чинності 24 жовтня о 10:00 за місцевим часом. Кораблі ВМС США почали патрулювання з чітким наказом не відкривати вогонь по радянських суднах без особистого наказу президента.

Водночас військове командування США публічно сповістило про приведення стратегічних сил (стратегічних бомбардувальників і міжконтинентальних балістичних ракет) у стан підвищеної готовності (регламент Defence Condition 2). В СРСР також було впроваджено підвищену готовність Ракетних військ стратегічного призначення та бомбардувальної авіації. На Кубі було оголошено загальну мобілізацію, а всі вже укомплектовані радянські ракети на острові приведені в стан бойової готовності.

У цей час радянські транспортні судна з ядерними боєголовками для ракет РС-14 та дизель-електричні підводні човни, озброєні ядерними торпедами, продовжували рухатися до лінії карантину. Дізнавшись, що капітани радянських суден отримали інструкцію ігнорувати блокаду, Кеннеді надіслав Хрущову коротку телеграму, в якій закликав «проявити розсудливість» і «дотримуватися умов» блокади. У підсумку лише декілька радянських транспортних суден встигли дістатися кубинських портів, а решта отримала наказ повернути назад.

Карибська криза, що почалася з виявлення розвідкою США радянських ракет на Кубі 14 жовтня, тривала 38 днів – до скасування американської військово-морської блокади Куби 20 листопада 1962 р.

Упродовж цього часу принаймні тричі виникала пряма загроза військового зіткнення. Спочатку представники військових у «виконкомі» адміністрації Дж. Кеннеді схилялися до якнайскорішого бомбардування стартових площадок радянських ракет на Кубі, однак чергові дані аеророзвідки засвідчили, що декілька ракет вже були встановлені й готові до пуску. Враховуючи ці обставини увагу було зосереджено на варіантах блокади, які залишали можливість врегулювання проблеми до початку прямих військових дій.

В листі до Хрущова від 23.10.1962 р. Кеннеді назвав причиною виникнення кризової ситуації таємне розміщення на Кубі радянських наступальних озброєнь. У своїй відповіді Хрущов акцентував увагу на тому, що адміністрація Кеннеді порушує свободу користування міжнародними водами і міжнародним повітряним простором, що становить акт агресії, який штовхає людство до прірви світової ракетно-ядерної війни, а також погрожував заходами, «які ми вважатимемо за потрібні й достатні для того, аби захистити свої права».

Зі свого боку генеральний секретар ООН У Тан запропонував обом сторонам почати переговори за посередництва ООН за умови, що СРСР

припинить поставки зброї на Кубу, а США знімуть блокаду й відмовляться від планів збройного нападу на острів.

25 жовтня Хрущов отримав листа від Кеннеді, в якому президент США у помірній формі висловлював жаль з приводу загострення ситуації й звертав увагу на доцільність пошуку шляхів її врегулювання. На той час Кеннеді вже знав, що 24 з 40 радянських ракет середньої дальності вже були встановлені на стартових майданчиках, а також мав відомості про зборку 42 радянських бомбардувальників Іл-28, які були завезені на Кубу в розібраному стані.

У листі від 26 жовтня Хрущов запропонував США відмовитися від вторгнення на Кубу в обмін на «запевнення» з боку СРСР, що радянські кораблі, які прямують до Куби, «не везуть ніякої зброї». Адже тоді, стверджував Хрущов, відпаде потреба у перебуванні на Кубі радянських «військових спеціалістів».

Збиття над Кубою американського розвідувального літака U-2 радянськими засобами ППО та загибель пілота 27 жовтня спричинили кульмінацію кризи. Пуск зенітних ракет, які знищили літак U-2 майора Р. Андерсона, відбувся на порушення наказу Хрущова, який зобов'язував радянських офіцерів на Кубі утримуватися від провокацій та будь-якого ініціювання воєнних дій.

У Саргасовому морі теж виникла пряма загроза зіткнення кораблів ВМС США з радянськими дизель-електричними підводними човнами, які прямували до Куби. Кораблі ВМС США влаштовували полювання за радянськими підводними човнами з використанням шумових глибинних бомб. У разі, якби екіпаж однієї з радянських субмарин використав проти американських кораблів ядерну торпеду, це могло б стати спусковим гачком для початку повномасштабної ядерної війни. Зі свого боку військове командування США вимагало від Кеннеді схвалення силового сценарію задля розв'язання кубинської проблеми.

Напередодні «чорної суботи» 27 жовтня Хрущов надіслав Кеннеді два листа з деякими розбіжностями, які стосувалися умов політичного

врегулювання. Розбіжності у змісті листів Хрущова стосувалися вимоги про виведення американських ракет середньої дальності з Туреччини, про що згадувалося лише в одному з цих листів. В адміністрації США сприйняли це як ознаку невпевненості й непослідовності позиції Хрущова, якого, як здавалося, можна дотиснути без істотних поступок з боку США.

Позиція Хрущова ґрунтувалася на трьох головних тезах:

- СРСР має намір забезпечити захист Куби від зовнішньої загрози.
- Розгортання радянських озброєнь на Кубі та розміщення аналогічних ракет США у Туреччині має симетричний характер. Хрущов акцентував увагу на тому, що США вимагали від СРСР видалення з Куби «тієї зброї», яку Кеннеді називав наступальною, ігноруючи факт розміщення аналогічних військових засобів у Туреччині. Хрущов вказував, що США розмістили «ракету руйнівної зброї, яку Ви називаєте наступальною, буквально під боком у нас. То як же тоді узгоджується визнання наших рівних у військовому відношенні можливостей з подібними нерівними відносинами між нашими великими державами?».

- Хрущов повідомляв Кеннеді про згоду «вивезти з Кубі ті засоби, котрі Ви вважаєте наступальними засобами. Згодні це забезпечити і заявити в ООН про таке зобов'язання. Ваші представники зроблять заяву про те, що США, зі свого боку, ... вивезуть свої аналогічні засоби з Туреччини» [62].

27 жовтня «виконавчий комітет» адміністрації США затвердив свій план розв'язання кризової ситуації. У своїй відповіді Хрущову Дж. Кеннеді назвав ключові елементи пропозиції Хрущова «прийнятними». В обмін на вивезення радянських ракет з Куби президент Кеннеді погоджувався виступити з заявою, що США не проводитимуть військової операції проти Куби та знімуть «карантин». Хрущову було направлено послання президента США з остаточними, з точки зору радників Кеннеді, умовами розв'язання проблеми:

1. СРСР погоджується ліквідувати всі ядерні системи на Кубі під контролем ООН і зобов'язується за певних гарантій не розміщувати на Кубі такі системи і надалі.

2. США згодні за відповідних гарантій ООН і дотримання прийнятих зобов'язань:

- а) зняти існуючу нині блокаду;
- б) дати гарантії ненападу на Кубу.

У листі містилося припущення, що й «інші країни Західної півкулі діятимуть аналогічним чином» [61].

Ці пропозиції потрапили до Хрущова вранці 28 жовтня, вже після зустрічі генерального прокурора США Р. Кеннеді з радянським послом А. Добриніним, яка відбулась увечері 27 жовтня. За версією мемуарів Добриніна, в ході цієї неформальної зустрічі Р. Кеннеді попередив, що криза швидко загострюється. Військові посилюють тиск на Кеннеді, вимагаючи від нього санкціонувати напад на Кубу [63, р. 87].

З приводу врегулювання проблеми радянських ракет на Кубі Добринін відзначав, що в ході бесіди Р. Кеннеді передав Хрущову прохання президента США дати «чітку й предметну відповідь наступного дня (у неділю) по визначеному приватному каналу, а не вв'язуватися в складні дебати, котрі могли б лише спричинити затримку» [63, р. 88]. При цьому, згідно свідчень А. Добриніна, Р. Кеннеді посилався на фактор часу і сподівався, що Хрущов не сприйматиме вимоги адміністрації США як ультиматум.

У виданих вже після вбивства Р. Кеннеді його спогадах «13 днів», які були відредаговані спічрайтером Дж. Кеннеді Т. Соренсеном з урахуванням вимог секретності, теж міститься описання розмови з Добриніним 27 жовтня. За книжковою версією, Р. Кеннеді порадив Хрущову прибрати вимогу щодо виведення американських ракет з Туреччини в обмін на виведення радянських ракет з Куби: «Не може бути ніякого розміну (послуги за послугу) або якоїсь домовленості, укладеної під такою загрозою або тиском, і що кінець-кінцем це рішення має бути ухвалено НАТО» [64, р. 83]. Р. Кеннеді посилався на готовність свого брата (президента Кеннеді) вивести ракети середньої дальності з Туреччини та Італії, однак застерігав, що вирішення цих питань можливе лише після врегулювання нинішньої кризи [64, р. 83].

У своїх мемуарах Добринін процитував наступну ремарку Р. Кеннеді: «Я вважаю, що США, вірогідно, потребуватимуть чотирьох-п'яти місяців, аби вивести свої ракети з Туреччини. Це мінімальний термін, якого потребує адміністрація з урахуванням правил процедури НАТО. Обговорення всього турецького аспекту проблеми може бути продовжено через Вас і мене. Однак наразі президент не може нічого публічно сказати про Туреччину в цьому контексті» [63, р. 88].

Згодом, у приватній бесіді зі співробітником Ренд Корпорейшн Д. Еллсбергом, яка мала місце під час секретної наради вже після врегулювання Карибської кризи, Р. Кеннеді висловив думку, що з приводу термінів розв'язання кризи позиція адміністрації США скоріше нагадувала жорсткий ультиматум [65, с. 281-282].

За свідченням Д. Еллсберга, Р. Кеннеді навів деякі важливі деталі, яких не було в друкованій версії його мемуарів. За його словами, коли увечері 27 жовтня 1962 г., Р. Кеннеді, за дорученням президента США зустрічався з Добриніним, він висловив відверте й категоричне попередження: «Ви пролили першу кров, і це дуже серйозно. Я сказав, що президент вирішив, незважаючи на рекомендації – насамперед військових, і не тільки їх, – не вчиняти військових дій у відповідь, але [Добринін] має знати: якщо ви ще зіб'єте ще один літак, ми будемо змушені відповісти... Я сказав, що ми продовжуватимемо розвідувальні польоти над Кубою. Обстріл має припинитися. Якщо буде збитий ще один літак, ми не просто завдамо удару по місцю, звідки стріляли. Ми знищимо всі системи ППО та, можливо, всі ракети. А за цим практично напевно відбудеться вторгнення» [65, с. 281].

Д. Еллсберг перепитав Роберта Кеннеді: «Ви назвали граничний термін?». Він відповів: «Так, 48 годин». Бажаючи переконатися в правильному розумінні його слів, я сказав: «Виходить президент відвів їм 48 годин...». Р. Кеннеді не дав мені договорити. Він сказав: «Якщо вони зіб'ють літак раніше, то відповідь буде негайною».

«Отож, було два попередження, – сказав я. – Два дні, щоб розпочати виведення ракет, інакше ми б їх знищили. Незалежно від того, чи зіб'ють вони літак чи ні. А якби ми втратили ще один літак, удар було б завдано відразу». Р. Кеннеді відповів: «Саме так» [65, с. 281-282].

Вранці 28 жовтня попередні домовленості, досягнуті Р. Кеннеді та А. Добриніним, були схвалені Президією ЦК КПРС. З урахуванням критичної ситуації, що склалася безпосередньо на Кубі, 28 жовтня Хрущов направив Кеннеді послання, в якому повідомляв: «Аби швидше завершити ліквідацію небезпечного конфлікту для справи миру..., радянський уряд на додаток до вже зазначених раніше вказівок про припинення подальших робіт на будівельних майданчиках для розміщення зброї віддав нове розпорядження про демонтаж озброєння, яке ви називаєте наступальним, його пакування та повернення до Радянського Союзу» [66].

28 жовтня це послання було вручено американському послу й зачитано по московському радіо о 17:00 за московським часом – з тим, аби воно було почуто у Вашингтоні в неділю зранку (о 10:00). На додаток до цього послання Хрущов направив Кеннеді ще два листа. У першому з них було вказано, що «думки, які Роберт Кеннеді висловив на прохання президента під час зустрічі з Добриніним ввечері 27 жовтня, у Москві відомі. Сьогодні відповідь президенту буде передана по радіо, і відповідь буде позитивною, а саме – демонтаж ракетних баз на Кубі під міжнародним контролем не викликає заперечень, і це буде детально виголошено в посланні М.С. Хрущова».

У другому листі Хрущов нагадував Кеннеді про попередні домовленості, які стосувалися «обіцянки демонтувати американські ракети «Юпітер», що знаходяться на території Туреччини». Хрущов погоджувався з тим, що Дж. Кеннеді не буде публічно пов'язувати рішення про демонтаж американських ракет у Туреччині з вивезенням радянських ракет із Куби. Проте радянське керівництво намагалось продовжувати обговорення цієї теми, аби отримати письмовий документ, який підтверджував би зобов'язання адміністрації США щодо виведення ракет з Туреччини [67, р. 144].

У своїй стислій відповіді від 28 жовтня Дж. Кеннеді висловлював схвалення «мудрого рішення» М.С. Хрущова «зупинити будівництво баз на Кубі, демонтувати наступальну зброю і повернути її до Радянського Союзу під наглядом ООН». Дж. Кеннеді назвав цей крок «важливим і конструктивним внеском у справу миру» й обмежився висловленням згоди «підтримувати контакти з генеральним секретарем ООН у питанні про взаємні засоби з метою забезпечення миру в зоні Карибського моря» [68].

У Білому домі відкидали будь-яку можливість самого лише натяку про обмін виведення радянських ракет з Куби на демонтаж ракет США в Туреччині. Вважалося, що винесення цього питання на публіку може підірвати імідж Дж. Кеннеді серед американських виборців та союзників по НАТО.

Натомість з точки зору політичної репутації позиція Хрущова виглядала як одностороння поступка, адже вона виставляла СРСР винуватцем Карибської кризи й символізувала перемогу США в обстоюванні своїх інтересів у перебігу конфлікту з СРСР.

Американська преса звинувачувала Хрущова в тому, що він, використовуючи офіційні та конфіденційні канали, «обдурих президента Кеннеді з приводу наявності на Кубі наступальної зброї». Проте, як згодом свідчив син Хрущова Сергій, головним чинником, який змусив радянського лідера прийняти умови США, стало критичне загострення ситуації на Кубі та в довколишньому просторі 27 жовтня, адже події явно загрожували вийти з-під контролю.

Йшлося про те, що авіація США санкціонувала регулярні демонстративні обльоти військових об'єктів на Кубі надзвуковими розвідувальними літаками на низьких висотах. Кубинські засоби ППО не могли дістати U-2 на висоті 20 км, однак мали технічну спроможність ураження інших літаків-розвідників. До суботнього ранку 27 жовтня кубинські військові на вимогу Хрущова утримувалися від обстрілу американських літаків. Однак, сприйнявши загальне загострення ситуації як підготовку до вторгнення військ США, Ф. Кастро переступив прохання Хрущова й наказав відкрити вогонь. У результаті був

пошкоджений один з американських літаків. За даними радянської розвідки, командування ВПС США планувало почати бомбардування радянських ракетних об'єктів на Кубі 29-30 жовтня.

Як з'ясувалося згодом, оточення Кеннеді мало хибне уявлення про характер відносин між Хрущовим та Кастро. В адміністрації США вважали, що Кастро перебуває під жорстким контролем з боку Хрущова, хоча реальна картина була відмінною. Хрущов пересвідчився, що радянські представники на Кубі не мають засобів контролювати дії Кастро, який дав вказівку вести вогонь по всіх американських літаках у повітряному просторі Куби. Водночас Хрущов відчував обґрунтовані сумніви і в тому, що в умовах безладу радянське військове командування зможе контролювати дії розрахунків радянських зенітних батарей. Аби уникнути несанкціонованого початку бойових дій, Хрущов публічно оголосив про згоду з умовами Кеннеді від 27.10.1962 р. й віддав наказ про негайний демонтаж стартових площадок ракет Р-12 [65, с. 284-285, 296-297].

З ініціативи Москви зустрічі посла Добриніна з Робертом Кеннеді тривали впродовж ще декількох днів. Згодом, у 1989 р. А. Добринін дав роз'яснення позиції тодішнього радянського керівництва, яке сподівалося схилити адміністрацію Кеннеді до укладення якоїсь угоди, нехай навіть у формі обміну листами, яка б закріпила усні домовленості. Умови такої угоди мали передбачати: (1) зобов'язання США про відмову від нападу на Кубу; (2) виведення радянських озброєнь з Куби; (3) виведення американських ракет «Юпітер» з Туреччини «як невід'ємної частини угоди», яка, за згоди СРСР, не буде оголошуватися публічно [67, р. 142-144].

До того ж, за свідченням А. Добриніна, у не підписаному листі Хрущова, який він передав Р. Кеннеді 29 жовтня, зачіпалися й інші питання, які не були предметом обговорення під час зустрічі між Добриніним і Р. Кеннеді 27 жовтня, як от «питання Гуантанамо». У підсумку, проконсультувавшись з держсекретарем Д. Раском, Р. Кеннеді повернув цей лист «без розгляду» як недоречний за даних обставин. Зустрівшись з Добриніним 30 жовтня, Р.

Кеннеді висловив думку, що новий лист Хрущова вводить в оману, адже потребує відповіді президента Кеннеді з роз'ясненням умов угоди [63, р. 90].

Таким чином, категорично відмовляючись від офіційного обговорення торгів з приводу виведення ракет, президент Кеннеді через свого брата висловлював готовність «прийняти» усну угоду з відкладеним терміном виконання. Така позиція мала не дозволити радянській стороні зволікати з вивезенням ракет з Куби. Адже згідно робочих записів Р. Кеннеді, він попереджав, що в разі затягування не визначених у листуванні Хрущова з президентом Кеннеді строків вивезення ракет з Куби, США можуть «повернутися до рішучих заходів» [69, р. 116-117].

Кінець-кінцем край цим суперечкам поклав конфіденційний лист Хрущова від 1 листопада, в якому він констатував досягнення «розумного рішення, котре дало можливість забезпечити мир для всіх» [70].

До основних причин, які обумовили виникнення Карибської кризи, належали:

- полярність інтересів керівництва США та СРСР, яка обумовлювала їх політико-ідеологічну конкуренцію;
- силове суперництво і гонка ядерних озброєнь між двома «наддержавами»;
- втілення різних політичних проектів в окремих регіонах світу, включаючи політичне проникнення СРСР у басейн Карибського моря, який вважався традиційною сферою гегемонії США.

Хоча ідеологічна конфронтація традиційно вважається однією з найважливіших причин і ознак «холодної війни», реальне підґрунтя Карибської кризи слід шукати насамперед у зіткненні цілей та конкуренції інтересів у галузі безпеки.

Ризиковані з політичної та воєнної точок зору дії радянського керівництва були значною мірою мотивовані суттєвим відставанням Радянського Союзу за кількістю та дальністю враження засобів доставки ядерної зброї. Таку точку зору поділяв зокрема голова Об'єднаного комітету

начальників штабів армії США генерал М. Тейлор, який пояснював дії радянського керівництва браком стратегічних ядерних засобів великої дальності. Схожу тезу висловлював і держсекретар Д. Раск, на думку якого М. Хрущов живе в «в страху» через присутність американської ядерної зброї в Туреччині [71].

Розміщені в європейській частині СРСР ракети середнього радіусу дії не досягали території США, хоча й тримали під прицілом Західну Європу. За даними тодішнього міністра оборони США Р. Макнамари, на час Карибської кризи за кількістю міжконтинентальних балістичних ракет США переважали СРСР у 17 разів, а співвідношення по ядерних боєголовках становило бл. 5000 у США проти 300 в СРСР [72, с. 20].

Наблизившись упритул до прямого військового зіткнення, уряди СРСР і США були змушені тверезо оцінювати ризик застосування ядерної зброї, що сприяло усвідомленню ними масштабу загроз і суттєвому перегляду стратегії стримування. Слід визнати, що М. Хрущов, який часто вдавався до демонстрації радянського ядерного потенціалу, відверто блефував з приводу темпів виробництва ракет і стану розвитку радянських ракетних технологій. США зберігали відчутну перевагу у виробництві ядерної зброї та засобів її доставки аж до кінця 1960-х рр., коли почалися консультації з приводу обмеження виробництва ядерної зброї. До певного часу це лише грало на руку представникам консервативної американської військової верхівки, які закидали Дж. Кеннеді нерішучість у протидії СРСР, зокрема під час Берлінської кризи 1961 р.

Специфіка ситуації у жовтні 1962 р. визначалася одразу трьома факторами – раптовістю появи радянської ракетної загрози у безпосередній близькості від території США, таємним характером доставки і розміщення радянських ракет середньої та проміжної дальності, а також прямим викликом традиційному геополітичному домінуванню США у західній півкулі.

До кубинської ракетної кризи військово-політичне керівництво СРСР і США вважали застосування ядерної зброї цілком можливим засобом

досягнення перемоги у війні, як це було визначено в їхніх військових доктринах. Зіткнувшись 27 жовтня 1962 р. з безпосередньою загрозою військового зіткнення, лідери двох провідних країн усвідомили ризик стрімкої ескалації конфлікту аж до початку повномасштабної ядерної війни. Розмістивши на Кубі ядерні озброєння різних типів, Москва делегувала командувачу Групи радянських військ на Кубі генералу І. Плієву надзвичайно широкі повноваження. Право на авторонмне застосування ядерних озброєнь надавалося у випадку, якщо американські військові вдадуться до використання ядерної зброї першими.

Загроза безпосереднього воєнного зіткнення справедливо розцінювалася як висока і була цілком реальною. 24 жовтня 1962 р. начальник стратегічного авіаційного командування США генерал Т. Пауер віддав наказ про приведення підлеглих йому частин у стан повної бойової готовності, хоча реальна обстановка цього не вимагала. У такому стані, особливо після збиття американського літака U-2, випадковий ризик початку бойових дій міг вийти з-під контролю з боку політичного керівництва обох держав-суперниць. Така можливість виглядала тим більш тривожно, враховуючи, що лідери обох країн не мали свідомих намірів розпочинати масштабну війну.

Мирне вирішення Карибської кризи стало можливим лише тоді, коли лідери двох країн усвідомили готовність і наважилися почати пошук компромісу, який припускав помірні взаємні поступки та виключав спроби поставити протилежну сторону у безвихідне становище.

Твереза оцінка ризику ядерної катастрофи сприяла визнанню потреби мінімально доцільного врахування інтересів обох сторін з метою уникнення воєнної катастрофи з надзвичайними руйнівними наслідками. Однак це не виключало дипломатичного торгу між сторонами з метою забезпечення максимально вигідних позицій у діапазоні між виведенням радянських озброєнь з Куби та зобов'язанням США відмовитися від планів інтервенції на Кубу з метою повалення режиму Ф. Кастро. За цих обставин обидві сторони, насамперед М.С. Хрущов, мали поступитися ідеологічними стереотипами та

спробами довести власну моральну правоту, аби відвернути найгірший воєнний сценарій. Окремо зауважимо, що в зоні Карибського моря американські військові мали абсолютну силову перевагу, хоча й не враховували належною мірою потенціал радянського військового угруповання, яке налічувало понад 41 тис. особового складу, мало ракети середньої дальності, тактичну ядерну зброю, літаки-бомбардувальники та потужні засоби ППО.

Перебіг Карибської кризи, особливо її кульмінаційна фаза, що тривала з 22 по 28 жовтня 1962 р., довів важливість високопрофесійного і різнобічного опрацювання рішень, що приймаються протиборчими сторонами, а також своєчасного оповіщення урядами держав-суперниць один одного щодо власних намірів. Під час Карибської кризи таку функцію виконував регулярний діалог між Робертом Кеннеді і послом СРСР у США А. Добриніним.

Рішення радянського керівництва про виведення ракет з Куби мало раціональний характер. Дії СРСР не були марними, адже адміністрація США погодилася усунути загрозу воєнного вторгнення на Кубу та виконала обіцянку про демонтаж ракет середньої дальності в Туреччині. 29 жовтня 1962 р., коли розпочався демонтаж стартових позицій радянських ракетних підрозділів на Кубі, міністр оборони США Р. Макнамара віддав секретний наказ про виведення американських ракет середньої дальності «Юпітер» у Туреччині з бойового стану. 25 квітня 1963 р. Макнамара повідомив Дж. Кеннеді про демонтаж ракет і завершення підготовки до вивезення з Туреччини ядерних боєголовок.

Після Карибської кризи у відносинах між США та СРСР траплялися суттєві загострення, однак подібних кризових ситуацій більше не виникало. У 1963 р. між Вашингтоном і Москвою була встановлена лінія прямого зв'язку, яка в разі крайньої потреби дозволяла керівникам СРСР і США оперативно вирішувати гострі конфліктні ситуації, запобігаючи їх переведенню у режим військової конфронтації.

Вимоги адміністрації Дж. Кеннеді відмовитися від спроб таємного розміщення ядерних озброєнь сприяли постановці питання про засоби

контролю та верифікації, згодом покладені в основу режиму контролю над озброєннями.

Один з промовистих уроків Карибської кризи полягає у тому, що компроміс, досягнутий у ході переговорів, ультимативно не передбачає примирення сторін. Спори про те, хто виграв, і хто програв за підсумками врегулювання кризи, тривали упродовж багатьох років. Проте і Хрущов, і Кеннеді цілком свідомо та виважено дотримувалися рішення не порушувати досягнуті домовленості попри критику з боку їхніх опонентів.

В дипломатичному відношенні адміністрація США досягла більших успіхів у відстоюванні своїх зовнішньополітичних позицій. Розв'язання кубинської ракетної кризи не було оформлено у вигляді двосторонньої зобов'язуючої письмової угоди. Більш того, окрім ракет М.С. Хрущов був змушений погодитися вивезти з Куби і бомбардувальники Іл-28, які американська сторона відносила до класу наступальної зброї.

Головна дипломатична мета радянської делегації в ООН полягала в «оформленні через ООН домовленості про врегулювання недавньої кризи в районі Карибського моря». Делегація СРСР в ООН запропонувала адміністрації США надіслати генеральному секретарю ООН для подальшої публікації у якості офіційних текстів по два послання Хрущова і Кеннеді (від 27 та 28 жовтня), в яких були окреслені умови політичного врегулювання конфлікту. Натомість американська делегація зробила наголос на застереженнях, висловлених у заяві Білого дому для преси від 27 жовтня та заяві Дж. Кеннеді на прес-конференції 20 листопада і запропонувала супроводити передачу документів до Ради безпеки ООН з доданням до них окремих супровідних листів від США та СРСР. Зміст заперечень Дж. Макклроя, який був спеціальним представником США на переговорах з СРСР з роззброєння, полягав у тому, що «уряд США не погодиться підтвердити без всіляких застережень зобов'язання про невторгнення на Кубу, адже таке беззастережне підтвердження могло б «розв'язати руки» уряду Куби для «здійснення агресивних актів» відносно країн Латинської Америки [73].

Виходячи з цього Дж. Макклой пропонував обмежитися коротким листом на ім'я генерального секретаря ООН, в якому була б відзначена доцільність вилучення кубинського питання з порядку денного Ради безпеки ООН «попри неможливість вирішення всіх супутніх проблем, які виникли в зв'язку з ним». Радянська делегація вважала застереження, висловлені у заяві Білого дому для преси від 27 жовтня та заяві Дж. Кеннеді на прес-конференції 20 листопада односторонніми, які виходять за межі домовленості, досягнутої урядами СРСР і США, й тому «не можуть розглядатися як такі, що мають силу» [73].

У підсумку цей торг закінчився вилученням кубинського питання з порядку денного Ради безпеки ООН без закріплення угоди у формі подання узгоджених за змістом листів урядів СРСР і США на адресу генерального секретаря У Тана. Зі свого боку уряд СРСР в односторонньому порядку висловив сподівання, що «дії, вчинені задля відвернення війни в результаті кризи в районі Карибського моря призведуть до подальших конструктивних зусиль зацікавлених сторін для врегулювання існуючих між ними розходжень і взагалі для пом'якшення напруженості, яка могла б викликати подальшу загрозу війни» [73].

Домовленості Кеннеді та Хрущова про ненапад на Кубу були офіційно закріплені лише в тексті міждержавної угоди 1970 р. під час обміну відповідними нотами між держдепартаментом США і міністерством закордонних справ СРСР. Президент США Р. Ніксон (1969-1974 рр.) офіційно підтвердив зобов'язання США не вчиняти вторгнення на Кубу, якщо СРСР дасть зобов'язання не розміщувати там наступальної зброї.

Мирне розв'язання Карибської кризи стало вагомим імпульсом політики розрядки міжнародної напруженості. Оцінюючи політику США наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., Г. Кіссінджер стверджував, що Д. Ейзенхауер та Дж. Кеннеді, аби запобігти ядерному конфлікту з СРСР, не мали наміру йти на хоча б невеликий ризик війни з приводу Західного Берліну.

За президентства Ейзенхауера стратегія стримування передбачала блокування дій СРСР, якщо вони видаватимуться викликом для Заходу. При

цьому Ейзенхауер свідомо й наполегливо уникав прямого втягнення США у периферійні війни та воєнні конфлікти. Натомість цілі Кеннеді мали ширший і більш амбітний характер, адже він сподівався раз і назавжди «покласти край радянсько-американському конфлікту шляхом прямих переговорів наддержав і хотів використати Берлінську кризу як поворотний пункт» [74, с. 528]. Однак якщо суперечності довкола відповідності статусу Західного Берліну Потсдамським домовленостям здавалися Кеннеді «прикрою перешкодою» на шляху до здійснення його планів встановлення нового світового порядку [74, с. 528], то Кубинська криза 1962 р. виглядала прямим і вкрай серйозним викликом безпеці США.

Оцінюючи деструктивний досвід конфронтації між США та СРСР, 10 червня 1963 р. Кеннеді виступив з програмною промовою в Американському Університеті, в якій порушив питання про цінність і принципи збереження міжнародного миру як «необхідної раціональної мети». Кеннеді висловив своє переконання, що «тотальна війна не має жодного сенсу у добу, коли великі держави можуть утримувати значні й відносно невразливі ядерні сили та відмовлятися від капітуляції без застосування цих сил», коли одна ядерна боєголовка містить вибухову міць, що майже в десять разів перевищує потужність боєприпасів, використаних «усіма військово-повітряними силами союзників у Другій світовій війні» [75]. Промова Кеннеді засвідчила принципове визнання безперспективності гонки озброєнь і символізувала готовність шукати нові підходи, здатні поєднувати неприйняття комунізму і засади мирного співіснування.

Усвідомлення небезпеки ядерної війни стало поштовхом до переговорів про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, та, в недалекій перспективі, до розрядки міжнародної напруженості.

Першими позитивними кроками в цьому напрямі стали підписання Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (1963 р.) та ініційованого Ірландією та Фінляндією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який 1 липня 1968 р. був

відкритий для підписання в Москві, Вашингтоні та Лондоні й набув чинності 5 березня 1970 р.

Розділ 13. Фактор Стратегічних ядерних сил у військово-політичному суперництві СРСР і США

«Холодна війна» проходила в умовах жорсткого військово-політичного суперництва: безкомпромісного політичного та ідеологічного протистояння СРСР і США, яке супроводжували гонка озброєнь, використання загрози застосування сили й пониження порогу її використання у численних локальних конфліктах. При цьому обидві сторони прагнули уникати відкритого військового конфлікту, не будучи певними у його позитивному розв'язанні та вигоді політичних результатів. Загалом це зумовило циклічний характер повоєнної світової політики.

На середину 1950-х рр. зусилля наддержав щодо створення сучасної ядерної зброї увінчалися успіхом і в США, і в СРСР, а форсований розвиток в обох країнах атомної промисловості дозволяв безперервно збільшувати темпи накопичення ядерних боєприпасів. Однак таке накопичення (так, загалом, і сама наявність ядерних боєприпасів) не мали сенсу без засобів їх доставки. І з цього погляду військово-географічна позиція США була виграшнішою, ніж СРСР.

Так, військово-політичні союзи США в Західній Європі та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні забезпечили їм стратегічну перевагу – мережу американських військових баз, що оточувала територію СРСР. Ця перевага дозволила США:

- збільшити бойову стійкість власних Стратегічних ядерних сил (СЯС), організовуючи їх технічну та бойову експлуатацію в районах захищених

силами загального призначення США та НАТО (т. зв. «захищені позиції, захищені бойові райони»);

- скоротити відстань до стратегічних цілей на території Радянського Союзу; як приклад – для поразки радянських цілей американськими носіями ядерної зброї, застосовуваними із захищених позицій, потрібно було подолати близько 4 000 км (тобто, так звана «середня дальність»), а радянським носіям, що застосовувалися за тих самих умов (тобто з базуванням біля території СРСР) – близько 10 000-12 000 км (тобто, міжконтинентальна дальність);

- збільшити захищеність території США, оскільки аналогічного передового базування в СРСР не було, а для досягнення рубежів пуску носіїв ядерної зброї (до моменту освоєння міжконтинентальної дальності), радянським СЯС було необхідно подолати межі протичовнової (для морських стратегічних ядерних сил СРСР) або протиповітряної оборони (для стратегічної авіації СРСР), що різко знижувало їхню бойову стійкість.

- знизити військове навантаження на економіку країни, оскільки до бойового патрулювання залучалися ПЧАРБ⁴ Великої Британії, а до протичовнових дій проти радянських РПЛ залучалися ВМС країн-союзників США.

Зазначені військово-політичні імперативи визначали військово-технічні параметри. Так, недостатня дальність балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) СРСР до середини – кінця 1970-х рр. зумовлювала, на наш погляд, пріоритетність досягнення міжконтинентальної дальності у морському балістичному ракетобудуванні, а недостатня бойова стійкість тогочасних класів радянських підводних човнів мала «покриватися» масовим бойовим патрулюванням радянських кораблів.

Неважко переконатися, що історія «холодної війни» є безперервною «гонкою за лідером», яка проходила ніби в різних площинах. Широкомасштабні ядерні перегони були частиною військово-політичного

---

⁴ Підводний човен атомний з ракетами балістичними (ПЧАРБ) – ракетний підводний крейсер стратегічного призначення.

протистояння, і в цій гонці Радянський Союз незмінно опинявся в становищі наздоганяючого: розвиток кожної нової радянської ракетної системи підводного базування був відповіддю на появу американської системи з подібними тактико-технічними характеристиками, періоди конфронтації викликали підвищені експлуатаційні навантаження на морські стратегічні ядерні сили (МСЯС) СРСР загалом і інтенсивність бойового патрулювання для радянських ПЧАРБ – зокрема.

Досить очевидно, що величезні витрати, які несли наддержави, було неможливо продовжувати нескінченно, й у результаті суперництво двох систем вирішувалося у економічній сфері. Саме економічна складова виявилася, зрештою, вирішальною.

У цьому доречно згадати, що у 1914-1945 рр. СРСР зазнав колосальних людських, економічних та територіальних втрат у двох світових та громадянській війнах. Відновлення зруйнованої війнами економіки та подолання наслідків воєн у демографічній, соціальній та культурній областях народам Радянського Союзу щоразу доводилося починати в екстремальних умовах повоєнної розрухи та дезорганізації всього суспільного життя. Демобілізація багатомільйонної армії, реконверсія промисловості, відновлення сільського господарства, відтворення інфраструктури, знищених під час воєн на більшій частині європейської території СРСР вимагали величезних капіталовкладень та гігантських зусиль радянських людей, які пережили небачені труднощі та поневіряння. Усі зазначені вище проблеми народам та керівництву СРСР довелося вирішувати за умов економічної блокади країни з боку економічно розвинених країн Заходу.

США вийшли з Другої світової війни з найменшими серед усіх країн, що брали у ній участь, втратами. Війна викликала небачене до того зростання економіки країни, що дозволило остаточно подолати негативні наслідки «Великої депресії» 1929-1933 рр., забезпечивши повну зайнятість робітників та небувалу ділову активність. Хоча прямі військові витрати США були найбільшими серед усіх країн, що воювали (3107,5 млрд. доларів у цінах

1993 р.) і склали 38,4% їх національного доходу, національне багатство країни зросло в 1939-1945 рр. на 23,8%.

Істотно відрізнялися економічні та соціальні наслідки, які «холодна війна» викликала у СРСР та США. Більш менш реальне уявлення, на наш погляд, про справжні розміри військових витрат СРСР у роки «холодної війни» можуть дати розрахунки Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні, за якими частка військових витрат СРСР наприкінці 1980-х рр. становила 17,6% валового національного продукту. США витратили за роки «холодної війни» на військові цілі 9471 млрд., або 5,6% їхнього ВВП. Таким чином, багатші США витрачали на військові цілі порівняно менше, ніж СРСР. Це пояснюється ефективнішою американською економікою, яка зуміла краще використати новітні досягнення науково-технічної революції, і тим, що частка США у витратах на підтримку необхідного військового потенціалу НАТО становила 30%, тоді як частка СРСР у військових витратах країн Варшавського договору становила 80%.

Очевидно, що витримати військово-політичне суперництво з таким потужним економічним суперником понад сорок років СРСР зміг лише завдяки надмілітаризації своєї економіки та підтримці низького, за стандартами розвинених промислових країн, життєвого рівня населення.

Гонка озброєнь призвела до деформування всієї економіки СРСР, в якій ВПК становив до 80% всього промислового виробництва. Гіпертрофований розвиток радянського ВПК сприяв посиленню до кінця 1970-х рр. загальної економічної відсталості СРСР, що призвела до якісного погіршення радянського військово-технічного потенціалу та до ослаблення міжнародних позицій СРСР.

Відмінною рисою США було й те, що потреби «холодної війни» спричиняли величезні державні інвестиції в розробку та виробництво дедалі досконалішої військової техніки, у створення нових технологій, які з деякими тимчасовими затримками впроваджувалися ринковою системою в цивільні сектори економіки.

У СРСР, де підтримка військово-технологічного паритету вирішувалася в аналогічних зі США форматах, не було лише одного: широкої, інфраструктурно забезпеченої трансляції нових технологій, створених для військових цілей, у сферу народного господарства. Економічна система СРСР не мала шансів витримати змагання з ринковою економікою «сукупного Заходу», навіть за досконалості структури та якості адміністративно-командного управління. Оскільки такої досконалості не було, ця система зазнала краху під вагою гонки озброєнь та локальних конфліктів, що провокуються «холодною війною».

Таким чином, за весь період «холодної війни» США мали економічну перевагу перед СРСР, здійснювали наступальну зовнішню політику, змушуючи СРСР, як правило, наздоганяти розвиток подій, і мали перевагу військово-стратегічних позицій.

США почали створення ядерної зброї в 1942 р., розгорнувши Ядерний центр в Лос-Аламосі (штат Нью-Мексико) під керівництвом Р. Оппенгеймера. До літа 1945 р. американцям вдалося зібрати дві атомні бомби і 16 червня 1945 р. відбулося перше полігонне випробування ядерного пристрою, приурочене до зустрічі керівників СРСР, США, Великої Британії та Франції. 6 і 9 серпня 1945 р. під час бомбардування міст Хіросіма і Нагасакі авіація США вперше застосувала ядерну зброю. Світ вступив у період ядерної монополії США.

Епоха «холодної війни» позначилася на планах застосування ядерної зброї проти СРСР, основними рисами якої були превентивний удар і масоване застосування озброєнь. Головним засобом досягнення перемоги США вважалася стратегічна авіація. На її розвиток спрямовувалося до 50% фінансових коштів, які Департамент оборони США виділяв на закупівлю озброєнь.

У 1955 р. Стратегічне командування ВПС США (Strategic Air Command; САК) мало 1565 бомбардувальників, 70% з яких становили реактивні В-47, і 4 750 ядерні бомби для них потужністю від 50 кт до 20 мт. Водночас військово-

політичне керівництво США починало усвідомлювати, що в умовах швидкого зростання можливостей радянських засобів ППО важкі бомбардувальники не зможуть самотійно вирішити завдання досягнення перемоги в ядерній війні. В 1958 р. на озброєння надійшли балістичні ракети середньої дальності «Тор» і «Юпітер», розгортання яких відбувалося в Європі. Роком пізніше на бойове чергування було прийнято перші міжконтинентальні ракети «Атлас-D», завершувалася підготовка атомного підводного човна «Дж. Вашингтон» (SSBN-598) з ракетами «Поларіс-A1», прийнятого на озброєння у грудні 1959 р.

Створення ядерної зброї в Радянському Союзі було розпочато після закінчення Другої світової війни. У 1946-1948 рр. в СРСР було створено атомну промисловість, відкрито родовища урану. У районі міста Семипалатинськ було збудовано випробувальний полігон. У серпні 1949 р. було підірвано перший радянський ядерний пристрій з випередженням прогнозів США на чотири роки. Перший етап створення та розвитку Стратегічних ядерних сил СРСР відноситься до періоду з 1945 р. до кінця 1950-х рр. Основний зміст цього періоду становили експериментальні роботи з ядерною зброєю та створення атомної промисловості, розробка міжконтинентальних засобів доставки та організаційно-адміністративні заходи, пов'язані зі створенням військових структур СЯС СРСР. Однак на початку 1950-х рр. стратегічної концепції розвитку радянських ядерних сил ще не існувало.

Важливою ознакою СЯС СРСР цього періоду була відсутність засобів передового базування та необхідність подолання міжконтинентальних відстаней для доставки ядерних боєзарядів (ЯБЗ) до цілі. Тому першим носієм стратегічної зброї була Дальня авіація, озброєна стратегічними бомбардувальниками «ЗМ» і «Ту-95», які почали надходити на озброєння у 1956-1957 рр. Незважаючи на те, що ці носії були єдиними до початку 1960-х рр., масштаби їхнього розгортання були обмеженими – до кінця 1962-х рр. було побудовано 100 літаків «Ту-95» та 60 літаків «ЗМ». Це обмеження було зумовлено низкою чинників. Основним, зокрема, стало

успішне завершення робіт зі створення міжконтинентальної балістичної ракети «Р-7» (SS-6) (перший успішний пуск у травні 1957 р.).

У грудні 1959 р. в СРСР було створено новий рід Збройних сил – Ракетні війська стратегічного призначення з підпорядкованістю Верховному головнокомандуванню СРСР. Поряд з цим було проведено реорганізацію оборонної промисловості, під час якої значну кількість конструкторських бюро та підприємств, зайнятих в авіаційній промисловості, було переорієнтовано на створення балістичних ракет. Попри те, що поява міжконтинентальних балістичних ракет була суттєвим кроком у підвищенні ефективності стратегічних сил СРСР, можливості РВСП щодо самостійного вирішення завдань залишалися дуже обмеженими через низький рівень боєготовності комплексів «Р-7» і високу вартість їх розгортання.

У цей період військова стратегія СРСР не передбачала участі ВМФ у системі СЯС СРСР, відводячи ВМФ роль підтримки сухопутних військ на приморських напрямках і порушення океанських комунікацій противника. У 1959 р. ВМФ СРСР отримав на озброєння балістичну ракету «Р-11ФМ», проте не мав значних бойових можливостей для реалізації свого ядерного потенціалу через низьку бойову цінність даної ракети.

Наприкінці 1950-х рр. арсенал ЯБЗ СРСР та засоби доставки дозволяли використовувати їх як для вирішення оперативного-тактичних завдань, так і стратегічних завдань у межах континентальних (євразійських) ТВД.

Загалом, до кінця 1950-х рр. СРСР вдалося ліквідувати ядерну монополію США й створити основу для розвитку власних СЯС. Характерною рисою даного періоду розвитку СЯС СРСР було їх катастрофічне відставання від СЯС США за кількісними показниками та за здатністю завдати удару по території супротивника через військово-географічні умови.

Створення в СРСР на рубежі 1960-х рр. міжконтинентальних носіїв ядерної зброї, здатних завдати удару у відповідь по території США – радянських міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування (БРНБ) викликало тривогу в США. У цих умовах керівники Сполучених Штатів

почали усвідомлювати, що стратегія масованої відплати не повною мірою відповідає сучасним реаліям і має бути скоригована. На початку 1960 р. ядерне планування США приймає централізований характер, здійснюваний через Об'єднаний штаб планування стратегічних цілей, підпорядкований командувачу Об'єднаного комітету начальників штабів Збройних сил США. У грудні 1960 р. було складено перший варіант єдиного плану ведення ядерної війни, який отримав назву «Єдиний комплексний оперативний план» (англ. Single Integrated Operational Plan; СІОП). Відповідно до вимог стратегії масованої відплати, він передбачав ведення проти СРСР та Китаю масованої ядерної війни з необмеженим застосуванням ядерної зброї (бл. 3,5 тис. ядерних боєзарядів).

У 1961 р. приймається «Стратегія гнучкого реагування» США, що відобразила зміну офіційних поглядів на можливий характер війни з СРСР. Почалося бурхливе кількісне зростання міжконтинентальних БРНБ та БРПЛ. Удосконаленню останніх приділялась особлива увага, оскільки їх можна було використовувати як засоби передового базування в Європі та інших районах світу.

На початку 1960-х рр. у США було розгорнуто значне угруповання БРНБ. Так, якщо на початку 1960 р. у бойовому складі САК було 20 ракет лише одного типу – «Атлас-D», то до кінця 1962 р. – вже 294 балістичні ракети різних видів і модифікацій («Атлас», «Титан-1», «Мінітмен-1А»). Цього ж року на бойове патрулювання вийшла десята американська ПЧАРБ. Загальна кількість БРПЧ «Поларіс-А1» та «Поларіс-А2» досягла 160 одиниць. До ВПС потупили останні із замовлених важких бомбардувальників В-52Н та середніх бомбардувальників В-58.

Загальна кількість бомбардувальників у складі стратегічного авіаційного командування США склала 1 819. Таким чином, організаційно оформилася американська ядерна тріада стратегічних наступальних сил (частини та з'єднання МБР, атомних ракетних підводних човнів і стратегічних

бомбардувальників), кожен компонент якої гармонійно доповнював один одного. На її оснащенні було понад 6 000 ядерних боезарядів.

У 1961 р. було схвалено план СІОП-2, який відбивав стратегію гнучкого реагування. Він передбачав проведення п'яти взаємопов'язаних операцій зі знищення радянського ядерного арсеналу, придушення системи ППО, знищення органів та пунктів військового та державного управління, великих угруповань військ, а також завдання ударів по містах. Загальна кількість цілей у плані становила 6 тисяч. Розробники плану враховували і можливість завдання Радянським Союзом ядерного удару у відповідь по території США. Восени 1962 р. в Карибській кризі ядерна зброя вперше зіграла роль фактора, здатного виконувати функцію стримування. Керівництво США прийняло курс на розв'язування гонки стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Було реалізовано програму модернізації балістичних ракет наземного базування (БРНБ), суттєво кількісно та якісно зріс морський компонент СЯС США. У 1967 р. в бойових лавах СЯС було 41 ПЧАРБ із 656 ракетами, 1054 міжконтинентальних БРНБ та понад 800 важких бомбардувальників. Були розроблені і впроваджені головні частини, що розділяються (РГЧ) спочатку з бойовими елементами, що розсіюються, а потім і з індивідуальним наведенням. Удосконалення стратегічних наступальних сил відбилося у черговому варіанті плану «СІОП», прийнятому у 1971 р. Він був розроблений з урахуванням взаємодії всіх компонентів ядерної тріади та передбачав поразку 16 тисяч цілей.

Другий етап розвитку СЯС СРСР відноситься до періоду початку 1960-х – середини 1970-х рр. і орієнтований на досягнення кількісного паритету в галузі стратегічної зброї між СРСР та США. Радянське керівництво традиційно надавало великого значення забезпеченню ядерного паритету зі США. Події Карибської кризи послужили додатковим свідченням того, що в умовах «холодної війни» забезпечення безпеки держави потребує ефективних стратегічних сил, які можна порівняти за можливостями зі стратегічними силами США.

На початку 1960-х рр. було проведено перегляд радянської військової доктрини. У стратегічному балансі СРСР істотно знизилася роль Дальньої авіації. Лідируючу роль у системі СЯС СРСР було відведено Ракетним військам стратегічного призначення (РВСП). Зусилля, спрямовані СРСР на підвищення групування стратегічних сил наземного базування, розпочато 1959 р. з розробки міжконтинентальної ракети «Р-9А» (SS-8) із підвищеним ступенем боєготовності. У січні 1962 р. розпочато випробування надійнішого шахтного комплексу з ракетою «Р-16У». Незважаючи на те, що ці комплекси дозволили збільшити ефективність угруповань стратегічних ракет, жоден з них не підходив для масового розгортання через високу вартість та низьку бойову стійкість.

Основними ракетними комплексами наземного базування, що робили можливим досягнення кількісного паритету з США, були важка ракета «Р-36» (SS-9) і універсальна ракета «УР-100» (SS-11), прийняті на озброєння в 1966 р. До 1971 р. кількість розгорнутих комплексів склала: «Р-36» до 260, «УР-100» до 990. Крім цього, в 1968 р. була прийнята на озброєння і поставлена на бойове чергування перша радянська твердопаливна ракета «РТ-2» у кількості 60 пускових установок.

Поряд із створенням та розвитком наземних міжконтинентальних балістичних ракет (далі за текстом – МБР), в СРСР йшли роботи, пов'язані зі створенням ПЧАРБ, які за бойовою ефективністю мали відповідати розгорнутим у США ПЧАРБ з ракетою «Поларіс».

Перші роботи зі створення ПЧАРБ відносяться до 1958 р. (ПЧАРБ пр. 658 зі вступом до лав в першій половині 1960-х рр. та загальною кількістю 8 ПЛ), а з 1964 р. в СРСР приступили до створення ПЧАРБ пр. 667А, озброєних 16 БРПЛ «Р-27» (SS-N-6). До середини 1970-х рр. в дію вступило 34 ПЧАРБ цього типу. Радянська військово-морська стратегія як одне із завдань флоту стала розглядати «знищення берегових об'єктів, адміністративно-політичних, наукових та промислових центрів противника у межах досяжності ракет випущених з підводних човнів».

Таким чином, програма будівництва стратегічних сил у 1960-х рр. дозволила СРСР усунути катастрофічне відставання від США до першої половини 1970-х рр.

З другої половини 1970-х рр. починається трансформація поглядів американського політичного керівництва на перспективи ядерної війни, що виразилися в теорії обмеженої ядерної війни для одного ТВД.

У 1979 р. США ухвалюють рішення про повномасштабне виробництво міжконтинентальної БРНБ «Піскіпер» («МХ»), БРНБ середньої дальності «Першинг-2», приступають до переозброєння МСЯС на систему «Трайдент» і починають освоєння нового виду стратегічних озброєнь – крилатої ракети наземного та повітряного базування (далі за текстом КРМБ або КРВБ).

У березні 1980 р. США прийняли план «СІОП-5Д», що передбачав три варіанти ядерних ударів: превентивного, зустрічно-відповідного і відповідного. Кількість об'єктів поразки становила 40 тис., куди увійшли 900 міст із населенням понад 250 тис. у кожному, 15 тис. промислових та економічних об'єктів, 3 500 військових цілей на території СРСР, країн Варшавського договору, КНР, В'єтнаму та Куби.

Третій етап розвитку СЯС СРСР відбувався у період із середини 1970-х рр. та полягав у модернізації стратегічних озброєнь. Оскільки Договір ОСВ-1 ніяк не обмежував кількість ЯБЗ на одному носії, він не зміг запобігти зростанню бойового потенціалу, який став наслідком оснащення ракет головними частинами, що розділяються (далі за текстом – РГЧ), зокрема і РГЧ з індивідуальним наведенням кожного блоку (РГЧ ІН). Радянська програма модернізації стратегічних сил мала характерною рисою оснащення ракетних комплексів РГЧ ІН. Іншою характерною рисою модернізації СЯС СРСР стало здійснення заходів, що дозволяють стратегічним силам діяти в умовах «відповідно-зустрічного або удару у відповідь» – створені системи попередження про ракетний напад, включно з космічним компонентом, підвищеною стійкістю систем бойового управління та зв'язку, підвищеною захищеністю шахтних МБР.

У РВСП СРСР крім модернізації та створення нових шахтних комплексів МБР, були створені мобільні комплекси «Темп-2С», поставлені на бойове чергування в 1976 р. ЗС СРСР не отримали широкої модернізації, оскільки надзвуковий стратегічний бомбардувальник «Ту-160», опрацювання над яким почалось у 1970-х рр., був завершений лише до кінця 1980-х рр. Основним підсумком третього етапу розвитку СЯС СРСР стало підвищення ударної потужності як за рахунок модернізації та модифікації існуючих комплексів стратегічної зброї, так і за рахунок підвищення їх бойової стійкості.

Четвертий етап розвитку радянських СЯС проходив у 1980-х рр. Загалом, початок 1980-х рр. характеризувався значним погіршенням радянсько-американських відносин, проявом якого стало призупинення переговорів про обмеження стратегічних озброєнь (1981 р. США відмовилися від ратифікації договору ОСВ-2) та інтенсифікації модернізаційних програм СЯС США.

Ці процеси викликали занепокоєння у СРСР, оскільки вони багато в чому знецінювали зусилля, докладені Радянським Союзом задля досягнення кількісного паритету в СЯС. Тим не менш, у 1982 р. СРСР в односторонньому порядку оголосив про відмову від застосування ядерної зброї першим, що свідчило про те, що варіант удару у відповідь серйозно розглядався як основний варіант дії Стратегічних ядерних сил СРСР. За цих обставин СРСР здебільшого продовжував здійснення програм розпочатих у другій половині 1970-х рр.

Практично єдиною повномасштабною програмою у сфері стратегічних озброєнь була програма створення комплексу наземного базування «Р-36М2» (SS-18 Mod. 2). Всі інші програми – створення ПЧАРБ пр. 667БДРМ (16 БРПЛ «Р-29РМ») та ін. також розробки комплексів ґрунтового (МБР «Тополь», SS-25) та залізничного (МБР РТ-23УТТХ, SS-24) базування було розпочато наприкінці 1970-х рр.

Зміна політичного керівництва Радянського Союзу у березні 1985 р., спричинила ініціативи у сфері скорочення стратегічних ядерних озброєнь, які закінчилися зустрічами на найвищому рівні у Рейк'явіку (жовтень 1986 р.),

підписанням Договору про ліквідацію ракет малої та середньої дальності (Договір РМСД 1987 р.) та Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-1, 31.07.1991 р.).

На момент підписання Договору СНО-1 у складі СЯС країн перебували:

- СЯС СРСР: 1398 МБР, 940 БРПЛ та 99 стратегічних бомбардувальників оснащених крилатими ракетами, всього 10201 ЯБЗ;
- СЯС США: 1000 МБР, 672 ракети морського базування та 574 стратегічні бомбардувальники, з них 189 оснащені стратегічними крилатими ракетами, всього 10743 ЯБЗ.

Незабаром після підписання Договору СНО-1 СРСР (а потім США) в односторонньому порядку здійснили низку заходів щодо зниження боєздатності своїх стратегічних ядерних сил.

Таким чином, з моменту виникнення стратегічних ядерних сил Радянський Союз перебував у стані «наздоганяючої» сторони, досягнувши кількісного паритету зі США лише наприкінці свого існування. При цьому Морські стратегічні ядерні сили США грали провідну роль у національних СЯС, забезпечуючи до 2/3 сумарного бойового потенціалу, а Морські стратегічні ядерні сили СРСР виконували другорядну роль, забезпечуючи до 1/3 сумарного бойового потенціалу країни.

ГЛАВА 5

РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

У середині – другій половині 1960-х рр. біполярна модель світоустрою зазнавала суттєвих змін. Карибська криза 1962 р., яка поставила світ на межу ядерної війни, змусила обидві наддержави прагнути принципового недопущення подібних ситуацій.

Впродовж 1960-х рр. між СРСР і США почав складатися умовний паритет у сфері ракетно-ядерних озброєнь. У світі формувалися нові, автономні центри сили. Спровокувавши конфлікт з СРСР, керівництво КНР переглянуло зовнішньополітичний курс на користь геополітичного зближення зі США.

Для США було важливо зупинити й контролювати поліпшення відносин країн Західної Європи з СРСР та послаблення контролю з боку Вашингтона. Не менш важливими були наміри урядів західноєвропейських країн забезпечити сприятливі зовнішні умови для своєї внутрішньої модернізації. Зі свого боку СРСР прагнув захистити й розширити сферу свого впливу. При цьому адміністрація США за допомогою політики розрядки розраховувала на ослаблення зв'язків країн радянського блоку («соціалістичної співдружності») з СРСР.

На початку 1970-х рр. сукупність цих факторів обумовила суттєве ослаблення міжнародної напруженості. У підсумку, провідні держави дійшли розуміння, що в їхніх інтересах домовитися про спільні принципи врегулювання проблем повоєнного устрою в рамках тогочасного міжнародного права та створити пан'європейську переговорний майданчик у вигляді НБСЄ.

Розділ 14. Передумови розрядки в Європі

Процес розрядки міжнародної напруженості просувався по декількох напрямках, включно з двосторонніми відносинами з Францією, Італією та ФРН, створенням консультативних механізмів з країнами Західної Європи, пошуком сценарію врегулювання найгостріших аспектів німецького питання, визначенням способів налагодження діалогу між СРСР і США, зокрема з обмеженням гонки ядерних озброєнь.

В цьому контексті французько-радянське зближення дозволило Москві, розраховуючи на підтримку Франції, активізувати зусилля для закріплення післявоєнного статус-кво в Європі. Діалог з Вашингтоном давав певні підстави сподіватися, що адміністрація США не буде занадто сильно протидіяти СРСР, якщо американські інтереси не будуть обмежені заходами, які СРСР пропонував для нормалізації європейської ситуації. Своєю чергою радянське керівництво мало змиритися з ідеєю неможливості врегулювання європейських проблем без участі США. Водночас обидві сторони мали усвідомити принципову неможливість ослаблення напруженості в Європі без нормалізації діалогу між двома блоками.

5 липня 1966 р. Політичний консультативний комітет країн ОВД на засіданні в Бухаресті прийняв Декларацію про зміцнення миру і безпеки в Європі. Її ключовим положенням був заклик до визнання всіх існуючих європейських кордонів і недопущення ФРН до ядерної зброї. Поряд із заздалегідь нереалістичними пропозиціями про одночасний розпуск військових організацій ОВД і НАТО Декларація містила цілком конструктивну ініціативу розширення всебічних контактів між західноєвропейськими і східноєвропейськими країнами і діалогу між ними на основі принципів мирного співіснування в інтересах пошуку розв'язки головних європейських проблем. Головною з них, німецьку, пропонувалося вирішити на основі визнання факту існування двох німецьких держав. У заключній частині декларації містилася

пропозиція скликати загальноєвропейську нараду з питань безпеки та співробітництва.

Уперше ідея скликання «Наради всіх європейських держав, котрі побажають прийняти в ній участь, а також США», була висунута в ноті СРСР урядам Франції, Великої Британії і США з питання про колективну безпеку в Європі (24 липня 1954 р.) [1]. В цій ноті МЗС СРСР, у відповідь на ноту уряду Франції від 7 травня 1954 р. запропонувало, з метою обміну думками з приводу створення системи колективної безпеки у Європі, скликати таку нараду й запросити на неї представника КНР у якості спостерігача.

У 1950-х рр. країни НАТО відкинули ідею наради у зв'язку з неприйнятністю радянського проекту Загальноєвропейського Договору про колективну безпеку, оскільки він передбачав розпуск всіх існуючих коаліцій чи союзів, відмову від створення будь-яких інших й відмову від укладення подібних угод у майбутньому та пропонував положення про розблокування співпраці в економічній галузі.

У 1960-х рр. ідея загальноєвропейської наради користувалася підтримкою малих країн Європи, що представляли обидва військово-політичні блоки, та нейтральних держав. В грудні 1964 р. міністр закордонних справ Польщі А. Рапацький виступив з пропозицією про скликання такої наради на XIX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Цю ідею підтримала Румунія, за ініціативою якої в грудні 1965 р. була схвалена резолюція Генеральної Асамблеї 2129 (XX).

Є обґрунтовані підстави вважати, що в цей час радянська дипломатія не полишала ідеї скликання загальноєвропейської наради. Принаймні, у своїх спогадах А. Громико стверджував, що в квітні 1966 р. він попередньо обговорював можливість скликання наради з прем'єр-міністром Італії Альдо Моро [2, с. 13-14].

До введення військ країн Організації Варшавського договору до Чехословаччини (1968 р.) скликання наради користувалося підтримкою групи країн, до якої входили Австрія, Угорщина, Бельгія, Болгарія, Данія, Румунія,

Швеція, Фінляндія, Югославія та Нідерланди. Придушення «Празької весни» призупинило цю дискусію. Обговорення перспектив проведення загальноєвропейської наради відновилося з 1969 р.

В середині 1960-х рр. країни НАТО не висловлювали особливої зацікавленості до діалогу з Москвою. Керівництво Альянсу ще перебувало під враженням виходу Франції з його військової організації. Адже побутували уявлення, що поблажливе ставлення до відцентрових тенденцій може призвести до розколу НАТО. З другого боку, була відчутною й некомфортність ігнорування тяжіння європейських країн до мирного вирішення проблем безпеки в Європі, зокрема й за рахунок поліпшення відносин з СРСР. За цих обставин було вирішено сформулювати гнучку платформу, яка дозволила б НАТО виробити оптимальну лінію у новій, динамічнішій міжнародній ситуації.

Восени 1967 р. штаб-квартира НАТО була облаштована в Брюсселі, де 13-15 грудня відбулася сесія Ради НАТО. На ній була розглянута і схвалена так звана «Доповідь Армеля» про майбутні завдання Альянсу. У документі, підготовленому під керівництвом міністра закордонних справ Бельгії П'єра Армеля, була сформульована ідея комплексної політики, яка мала враховувати нові тенденції в Європі. Акцентуючи необхідність на продовженні зміцнення оборонного потенціалу країн НАТО, автори доповіді водночас схвально оцінили ідею розширення політичного діалогу між Сходом і Заходом, також наміри уряду ФРН з налагодження контактів з Радянським Союзом. У тексті доповіді ключовим було положення про взаємодоповнюваність оборонних зусиль НАТО і політики розрядки міжнародної напруженості. В її тексті простежувалася думка про необхідність будівництва в Європі «узгодженого правопорядку». «Доповідь Армеля» широко обговорювалася в європейських країнах. Змістовні тези доповіді сприяли відходу керівників країн НАТО від суто військового розуміння проблем безпеки й зорієнтовували на пошук нових, переважно політичних, функцій. При цьому вважається, що «Доповідь Армеля» стала першим документом, який обґрунтував питання про оптимальні форми і напрями політичної трансформації НАТО.

Реформаторські наміри брюссельської сесії Ради НАТО поєднувалися з постановкою військово-політичних проблем. За рекомендацією Комітету військового планування 15 грудня 1967 р. Рада НАТО офіційно схвалила концепцію «гнучкого реагування» як основу військової доктрини Альянсу й затвердила перший п'ятирічний план розвитку Збройних сил НАТО. Таким чином, «гнучке реагування» стверджувалося в якості основоположної ідеї військової політики Заходу на осяжну перспективу.

Французько-радянський діалог середини 1960-х рр. дозволяв сподіватися на те, що французьке керівництво не перешкоджатиме компромісу між західною і східною частиною Європи, адже таке бачення відповідало настроям і заявам Ш. де Голля. Попри те, що в квітні 1969 р. президент Ш. де Голль пішов у відставку у зв'язку з невдалим результатами ініційованого ним референдуму про реформу системи адміністративного управління, цей курс мав продовження у політиці його наступника Ж. Помпіду. Обраний наступним президентом Франції, Ж. Помпіду загалом продовжив політику Ш. де Голля щодо європейської розрядки, хоча й скасував французьке вето на участь Великої Британії в західноєвропейському інтеграційному проекті.

Перспективи поліпшення відносин між СРСР і США намітилися після приходу до влади республіканської адміністрації Р. Ніксона (1969 р.). Прагматичний підхід Р. Ніксона дозволяв сподіватися на гнучкіший підхід до європейських справ. Першочерговим завданням республіканців було закінчення війни у В'єтнамі, що обумовлювалось небажанням відволікати ресурси на протистояння з СРСР у Європі. До того ж, масові протестні виступи у США та Європі суттєво вплинули на настрої істеблішменту, змушуючи шукати способи відновлення стабільності та пом'якшення військово-політичної конфронтації.

17 березня 1969 р. на засіданні Політичного консультативного комітету ОВД в Будапешті його учасники висунули гучну пропозицію про проведення загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Ідея загальноєвропейської наради здобула певну популярність, хоча спочатку й не сприймалася як реалістична. У квітні 1969 р. вона стала предметом обговорення на сесії Ради НАТО у Вашингтоні. Цього разу західні держави не відкинули її в принципі, але й не висловилися виразно на її підтримку. Уряд СРСР продовжував виявляти наполегливість. В червні 1969 р., під час Міжнародної наради комуністичних і робочих партій у Москві Л. Брежнєв неодноразово повторив думку про необхідність поліпшення відносин між Сходом і Заходом. У липні 1969 р. ідея скликання загальноєвропейського форуму була повторена міністром закордонних справ СРСР А. Громико.

У популяризації ідеї скликання наради проявили велику активність нейтральні країни – Фінляндія, Ірландія, Австрія, Швейцарія, стурбовані загрозою напруженості між СРСР і Заходом. 5 травня 1969 р. за погодженням з СРСР уряд Фінляндії направив ноти керівникам 32-х європейських держав з пропозицією «добрих послуг» у налагодженні механізму багатосторонніх консультацій з питань організації загальноєвропейської наради.

До жовтня 1969 р. виникло розуміння можливості проведення такого форуму в Гельсінкі. Країни НАТО поставилися до ідеї скликання конференції достатньо серйозно, однак вони принципово не погоджувалися брати в ній участь, якщо США і Канада не братимуть повноцінної участі в переговорах.

Для США головною темою 1969 р. стало питання про те, чи варто просто погодитися із запропонованою СРСР ідеєю загальноєвропейської наради і зафіксувати сформований на континенті статус-кво, чи варто розширити порядок денний такої наради, доповнивши його питаннями, що представляли інтерес для західних країн. Вибір, як відомо, був зроблений на користь другого варіанту. Відповідаючи на пропозиції ОВД, західні країни запропонували в рамках загальноєвропейської наради розглянути й питання зміцнення довіри у військовій галузі та заходи щодо забезпечення вільнішого пересування людей та ідей через кордони (співпраця в гуманітарній галузі). Паралельно з цим США домагалися згоди СРСР на початок переговорів про

скорочення звичайних збройних сил і озброєнь в Європі, які мали проводитися на вужчій – міжблоковій основі [3].

Важливим фактором європейської розрядки напруженості стала «нова східна політика» ФРН. Перегляд зовнішньополітичних орієнтирів Західної Німеччини був пов'язаний з внутрішніми причинами – суспільно-політичними заворушеннями 1967-1968 рр. та зростанням невдоволення виборців політикою блоку ХДС/ХСС, який залишався при владі з дня проголошення ФРН. Громадськість покладала на правлячий блок відповідальність за неспроможність вирішувати назрілі соціальні проблеми. Падінням рейтингів ХДС/ХСС скористалися соціал-демократи (СДПН) і ліберали (Вільна демократична партія Німеччини, ВДПН).

У лютому 1964 р. головою Соціал-демократичної партії Німеччини був обраний Віллі Брандт, тодішній бургомістр Західного Берліну. Новий канцлер вважався поміркованим політиком та прихильником зближення ФРН зі США і НАТО. Тому створення коаліції СДПН-ВДПН за підсумками виборів 28 вересня 1969 р. не викликало спротиву з боку правлячих кіл США.

Утім В. Брандт прихильно ставився до врегулювання суперечностей і поліпшення відносин з СРСР, оскільки вважав радянську політику в німецькому питанні скоріше оборонною, аніж наступальною. З його погляду, захищаючись від того, що в Москві вважали зазіханнями на безпеку СРСР, радянське керівництво двічі (в 1948 р. і 1961 р.) робило «оборонні», кроки, які на Заході розцінювали як «виклик» і ознаку агресивності радянських намірів.

Усвідомлюючи необхідність розвитку економічних відносин, В. Брандт не демонізував СРСР. Він визнавав, що безкомпромісна політика конфронтації з Москвою не наблизила вирішення німецького питання, а тільки ускладнила обстановку в Європі. При цьому В. Брандт не відмовлявся від мети об'єднання Німеччини, надаючи перевагу, по можливості, приєднанню НДР до ФРН. Однак він був упевнений, що шлях до вирішення цього завдання починається з примирення з Радянським Союзом, усунення перешкод для загальноєвропейського діалогу і залучення обох частин Німеччини до процесів

європейського співробітництва, які сприятимуть взаємоприйнятному розв'язанню німецької проблеми, можливо – на шляху європейської інтеграції. Такий підхід передбачав договірне оформлення відносин ФРН з СРСР і східними сусідами Німеччини – Польщею і Чехословаччиною. В тогочасній ФРН такі ідеї видавалися дуже сміливими та спричинили гостру полеміку. Це насамперед стосувалося ставлення до НДР як до окремої німецької незалежної держави. Хоча такий підхід не означав обов'язкового дипломатичного визнання НДР, програма В. Брандта, паралельно з поглибленням співпраці ФРН з НАТО, наполягала на поліпшенні відносин між двома частинами Німеччини. Невдовзі новий уряд ФРН направив урядам СРСР і Польщі ноти з пропозицією почати обговорення існуючих між сторонами невирішених проблем, на що були негайно отримані позитивні відповіді.

У листопаді 1969 р. уряд В. Брандта заявив про приєднання ФРН до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості неядерної держави, що знаменувало відмову ядерних амбіцій та сприяло поліпшенню морального клімату у відносинах з СРСР та країнами Східної Європи. У грудні 1969 р. керівництво НДР надіслало В. Брандту свої пропозиції про заходи з поліпшення двосторонніх відносин, що дозволило розпочати прямі контакти на рівні глав урядів. У тому ж місяці за пропозицією західних держав була досягнута домовленість між СРСР, США, Великою Британією і Францією про проведення чотиристоронніх консультацій про статус Західного Берліна.

Ці зміни забезпечували сприятливі передумови для скликання загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва в Європі. 4-5 грудня 1969 р. на сесії Ради НАТО було вирішено прийняти пропозицію країн Варшавського договору за умови рівноправної участі США і Канади у цій нараді. Радянський Союз і його союзники погодилися з цією умовою, що дозволило розпочати загальноєвропейський процес – багатосторонній діалогу за участю всіх європейських країн, які належали до рівних соціальних систем – капіталістичної та соціалістичної, та трьох окремих груп – західних держав-членів НАТО і ЄЕС, учасників «східного блоку» – членів РЕВ і ОВД, а також

групи N+N, до якої входили нейтралі (Фінляндія, Швеція, Австрія, Швейцарія) та учасники Руху неприєднання (Мальта, Кіпр, Югославія).

В Західній Європі інтеграційний процес розвивався паралельно з загальноєвропейським процесом та поліпшенням відносин між Сходом і Заходом. «Нова східна політика» ФРН сприятливо впливала на відносини між великими державами. ФРН перестала, як при К. Аденауері і його послідовниках, провокувати напруженість між СРСР і країнами НАТО. 26 березня 1970 р. представники чотирьох держав (СРСР, США, Франції і Великої Британії) почали переговори з Берлінського питання, метою яких було визначення взаємоприйнятної міжнародно-політичної і правового статусу Західного Берліна.

Під час офіційного візиту до США 11 квітня 1970 р. В. Брандт обговорював з президентом Р. Ніксоном програму поліпшення відносин ФРН з країнами «соціалістичного табору», перш за все СРСР, Польщею і Чехословаччиною. В основі була ідея визнання тогочасних реалій, позначених новими східними кордонами Німеччини внаслідок втрати територій Сілезії, Східної Пруссії, Судетської області і частини Померанії. Американська адміністрація загалом підтримала «нову східну політику» за умови, що поліпшення відносин зі Сходом не підірве основ співпраці ФРН з НАТО. На відміну від Ш. де Голля, В. Брандт був переконаним «атлантистом». Тим більше в його плани не входило дистанціювання від США, яке могло поставити ФРН у певну залежність від відносин з СРСР.

Збалансоване позиціонування уряду В. Брандта на міжнародній арені сприяло врегулюванню відносин з країнами «східного блоку». В серпні 1970 р. канцлер В. Брандт прибув з офіційним візитом до Москви, де 12 серпня було підписано радянсько-західнонімецький договір, за яким ФРН офіційно визнала лінію по річках Одер і Нейсе східним кордоном Німеччини, відмовившись, таким чином, від претензій на колишні німецькі території, які після Другої світової війни перейшли до СРСР і Польщі.

СРСР і ФРН офіційно погодилися будувати відносини на базі визнання статус-кво. Вони зобов'язалися дотримуватися територіальної цілісності всіх європейських держав у тих кордонах, які існували на момент підписання цього договору, включно з кордоном між ФРН і НДР, відмовлялися від спроб змінити їх, заявляли про відсутність у них територіальних претензій до будь-якої держави і намірів висловлювати такі претензії в майбутньому. Попри спротив супротивників розрядки, ці зрушення стали суттєвим стимулом до забезпечення стабільності в європейській міжнародній підсистемі. Після найгострішої внутрішньополітичної боротьби у ФРН в травні 1972 р. Московський договір 1970 р. був ратифікований більшістю в два голоси депутатів Бундестагу й набув чинності.

1 лютого 1970 р. відбулося підписання довгострокової угоди «газ – труби» про постачання до СРСР труб великого діаметру та іншого обладнання для будівництва газопроводу до Західної Європи з оплатою поставок за труби та обладнання у формі поставок газу з родовищ Західного Сибіру. Угода, що отримала назву «контракт століття», стала найбільшим за всю повоєнну історію економічних відносин СРСР з країнами Західної Європи довгостроковим контрактом стратегічного значення [4, с. 456-458].

Підписантами угоди між Зовнішньоторговельним об'єднанням «Союзнефтеэкспорт» Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР і компанією «Рургаз АГ» (Ruhrgas AG) були міністр зовнішньої торгівлі СРСР М. Патолічев і міністр економіки ФРН К. Шіллер. В угоді було передбачено, що впродовж 20 років поставки природного газу з СРСР становитимуть не менше 52,5 млрд кубометрів починаючи з 1973 р. [4, с. 466].

Варто зазначити, що перша угода про постачання труб великого діаметру до СРСР була укладена ще в 1960 р., коли радянські зовнішньоторговельні організації розмістили у ФРН відповідні замовлення. Спочатку канцлер ФРН К. Аденауер дозволив ці контракти, однак у 1963 р. наклав на них заборону, пославшись на «загрозу безпеці ФРН» та рекомендації КОКОМ, що діяв як координаційний орган НАТО. Відтак кредитування

контрактів було припинено, а німецькі фірми зазнали величезних збитків. Розблокування проекту відбулося лише з приходом до влади уряду В. Брандта в контексті реалізації «нової східної політики».

З 1966 р. в основу відносин між СРСР і ФРН було покладено схему «інфраструктура та кредити в обмін на енергоресурси», яка відповідала інтересам обох сторін: СРСР шукав способів отримати валютні надходження та технології, а німецький бізнес – хеджував ризики на випадок арабської нафтової блокади. Значне розширення трубопровідної системи СРСР дозволило в жовтні 1973 р. розпочати доставку природного газу, який постачався до мережі Ruhrgas AG в Вайдхаусі в Баварії.

У грудні 1970 р. відбувся візит В. Брандта до Варшави, де був підписаний польсько-західнонімецький договір, який підтверджував положення договору між СРСР і ФРН про визнання післявоєнних кордонів Польщі. Договори з СРСР і Польщею становили першу і найскладнішу частину програми «нової східної політики». Її друга частина включала врегулювання питань Західного Берліну, внутрішньонімецьких відносин і нормалізації відносин з Чехословаччиною.

З вересня 1971 р. на території Західного Берліна було підписано чотиристоронню угоду між СРСР, США, Францією і Великою Британією, відповідно до якої західна частина Берліна визнавалася окремою територіальною одиницею під управлінням союзних держав з особливим міжнародним статусом. Офіційно проголошувалося, що Західний Берлін не є частиною ФРН і не буде перебувати під її управлінням. Головним адміністративним органом Західного Берліна визнавався західноберлінський сенат, який мав співпрацювати з владою трьох західних держав. Разом з тим, угода встановлювала чіткий регламент зв'язків між Західним Берліном і ФРН й гарантувала надійність сполучення між ними. Сторони погодилися утримуватися від застосування сили в районі Західного Берліна, зокрема для зміни його статусу в односторонньому порядку. СРСР зобов'язався надалі не

вводити обмеження на доступ до Західного Берліну чи намагатися включити його до складу НДР.

Вирішення проблеми Західного Берліна прискорило нормалізацію відносин ФРН з НДР. Західна Німеччина відмовилася від дискримінаційної «доктрини Хальштейна», відповідно до якої ФРН мала розірвати дипломатичні відносини з будь-якою країною, що визнавала уряд НДР. Нормалізація внутрішньонімецьких відносин вимагала договірного оформлення взаємин між двома німецькими державами.

Оскільки лідери НДР упереджено ставилися до перспективи розвитку діалогу «двох Німеччин», радянське керівництво ініціювало перестановки в урядових і партійних структурах НДР, в результаті чого Е. Хонеккер змінив В. Ульбріхта на посадах голови Державної ради НДР і першого секретаря ЦК СЄПН.

21 грудня 1972 р. був укладений договір про основи відносин між НДР і ФРН, який визначав статус двох частин Німеччини як фактично незалежних політичних утворень. Основу відносин між НДР і ФРН мали становити рівноправність, суверенна рівність, повага самостійності, територіальна цілісність і непорушність кордонів, відмова від дискримінації, а також інші базові принципи міжнародного права, включно з відмовою від застосування сили і необхідністю вирішення всіх спорів мирними засобами. 18 вересня 1973 р. НДР і ФРН були прийняті в ООН.

11 грудня 1973 р. ФРН уклала договір з Чехословаччиною, в якому визнала законність існуючих кордонів і погодилася вважати Мюнхенську угоду 1938 р. про «добровільну» поступку Чехословаччиною Судетської області на користь Німеччини недійсною з моменту її підписання.

Договірно-правова нормалізація відносин ФРН з країнами східного блоку розглядалася як тактична заміна мирного договору з Німеччиною. Ці заходи сприяли усуненню найгострішого джерела міжнародної напруженості в Європі, яке виступало каталізатором протистояння у військовій сфері.

Як і Франція, після приходу до влади уряду В. Брандта ФРН виступала на підтримку проведення загальноєвропейської наради.

Враховуючи важливість ідеологічних чинників у перебігу «холодної війни», радянське керівництво вдалося до певної корекції офіційної доктрини КПРС. Таким заходом стало ухвалення «Програми миру», викладеній у резолюції XXIV з'їзду КПРС (березень 1971 р.). Радянська «Програма миру» передбачала комплекс цілей і заходів, спрямованих на «докорінне поліпшення» міжнародної обстановки та «принципову перебудову» відносин між державами. Основна теза «Програми миру» полягала в обґрунтуванні політики мирного співіснування, яке радянська офіційна ідеологія тлумачила як специфічну, «мирну форму класової боротьби», згідно якої визнавалася важливість розвитку взаємовигідних економічних зв'язків і політичного діалогу з Заходом. В контексті європейської розрядки резолюція XXIV з'їзду КПРС пропонувала «виходити з остаточного визнання територіальних змін, що відбулися в Європі в результаті Другої світової війни 1939-1945 рр., здійснити корінний поворот до розрядки та миру на цьому континенті, забезпечити скликання та успіх Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, зробити все для забезпечення колективної безпеки в Європі. СРСР підтверджував готовність – спільно з країнами-учасниками Варшавського договору – до одночасного анулювання цього договору та Північноатлантичного союзу, або, в якості першого кроку – до ліквідації їх воєнних організацій. В цьому сенсі ідеологічні новації XXIV з'їзду були покликані обґрунтувати прагматичну спрямованість зовнішньої політики СРСР міркуваннями політичної доцільності розрядки та зменшення рівня воєнної загрози. Радянська офіційна ідеологія все більше віддалялася від утопічних ідей «світової революції». Хоча зовнішня політика СРСР все більше нагадувала політику звичайної великої держави, в якій політичний реалізм та цинічний розрахунок все більше витісняли залишкові елементи комуністичного універсалізму, специфічні ідейні мотивації та елементи інформаційно-пропагандистського супроводу залишалися аж до скасування особливого статусу КПРС у політичній системі Радянського Союзу.

На етапі розрядки міжнародної напруженості у Європі СРСР декларував «готовність поглиблювати відносини взаємовигідного співробітництва у всіх галузях з державами, які прагнуть до цього; готовність брати участь з усіма іншими зацікавленими державами у вирішенні таких проблем, як збереження природного середовища, освоєння енергетичних та інших природних ресурсів, розвивати транспорт і зв'язок, попереджати і ліквідувати найнебезпечніші і поширені захворювання, вести дослідження і освоєння космосу і Світового океану» [5, с. 29-30].

При цьому радянська «Програма миру» подавалася як мобілізаційний інструмент, який поряд із сприянням позитивному розвитку відносин між державами різних соціальних систем мав згуртовувати «боротьбу всіх прогресивних сил» за міцний мир, «проти сил реакції, агресії та колоніалізму».

Показово, що на етапі Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі з лексики радянських лідерів зникли згадки про «холодну війну» як визначення стану відносин між Сходом і Заходом [6, с. 109-115].

Як зазначає О. Громико, в середовищі тогочасного радянського керівництва весь комплекс тодішніх обставин у світових справах розглядався як можливість не тільки зробити «холодну війну» менш небезпечною, але й як шанс взагалі закінчити її, «досягти нової якості міжнародних відносин». Ці зауваження О. Громико обґрунтовує численними посиланнями на висловлювання міністра закордонних справ СРСР 1957-1985 рр. А. Громико. В тогочасних висловлюваннях міністра чітко простежувалося сподівання на докорінні зміни в міжнародних відносинах, які дозволяли зробити висновок, що «в наш час закладаються основи для нових мирних відносин між державами на історично осяжний період» [7, с. 272].

Як зазначав А. Громико, процес розрядки мав перетворити Європу на «континент миру», з життя народів якого назавжди буде виключена агресія. «Ми прагнемо до того, щоб довіра і взаєморозуміння дозволили поступово подолати поділ континенту на військово-політичні угруповання. Відносини між

усіма європейськими державами повинні стати відносинами мирного і взаємовигідного співробітництва» [7, с. 273].

О. Громико доводить, що із запуском НБСЄ в 1973 р., і особливо після підписання Заключного акту в 1975 р., міністр закордонних справ СРСР А. Громико досить упевнено характеризував «холодну війну» як сторінку минулого. Так, у його виступі на урочистому засіданні на честь 57-ї річниці Жовтневої революції (листопад 1974 р.) стверджувалося про необхідність спротиву «впливовим силам», яким хотілося б повернути світ до часів «холодної війни». [7, с. 385].

В травні 1975 р. на урочистих зборах з нагоди 20-річчя Варшавського договору, О. Громико заявляв: «...згадаємо, як складалося становище в Європі і за її межами, коли укладався Варшавський договір. То був період “холодної війни”, нав’язаний найагресивнішими силами імперіалізму» [7, с. 389]. Тобто до «холодної війни» міністр ставився як до минулого етапу або, принаймні, він вважав за необхідне постійно озвучувати цю тезу в своїх публічних виступах і заявах [6].

Визнання імперативного значення розрядки на внутрішньополітичному рівні стало стимулом до встановлення нових договірних зв’язків СРСР з країнами Заходу. Перегляд зовнішньополітичних орієнтирів та прагнення забезпечити дієві інструменти для розвитку відносин з країнами Західної Європи знайшли втілення у формуванні системи консультативних пактів СРСР з капіталістичними країнами. Позитивний досвід підписання радянсько-французької декларації від 30 червня 1966 р.⁵, що містила положення про проведення регулярних політичних консультацій між Москвою та Парижем, у жовтні 1970 р. був доповнений підписанням окремого радянсько-французького протоколу про консультації, який у детальнішій формі закріпив консультативний пакт між Францією і СРСР. Згодом, у жовтні 1971 р.

---

⁵ Радянсько-французька декларація. Підписана під час візиту президента Ш. де Голля до СРСР 30 червня 1966 р. Передбачала встановлення атмосфери розрядки між усіма країнами Заходу і Сходу; плідну співпрацю між усіма європейськими країнами; врегулювання у В’єтнамі на основі Женевських угод 1954 р.

Л. Брежнєв і президент Франції Ж. Помпиду підписали фундаментальний документ про «Принципи співробітництва між СРСР і Францією». У цьому документі стверджувалося, що політика злагоди і співробітництва між СРСР і Францією «покликана стати постійною політикою в їх відносинах і сталим фактором міжнародного життя».

19 травня 1971 р. протокол про консультації за зразком радянсько-французького був підписаний СРСР з Канадою, 26 жовтня 1972 р. – з Італією, в лютому 1975 р. – з Великою Британією, в жовтні 1976 р. – з Данією. До цих домовленостей за змістом примикає підписана 18 квітня 1972 р. декларація про принципи добросусідських відносин між СРСР і Туреччиною, що закріпила наміри двох країн розвивати співпрацю на основі існуючих реальностей й не висувати взаємні претензії. В результаті цих домовленостей розширилася правова база радянської політики в Європі, підвищився рівень розвитку відносин СРСР з європейськими державами. Це створило сприятливіші умови для розвитку економічного співробітництва з ними.

Разом з тим, розширення зв'язків із Заходом супроводжувалося збільшенням потоку інформації, який став надходити в СРСР із зовнішнього світу. Поширення західних книг і кінофільмів, збільшення туристичного обміну між СРСР і зарубіжними країнами, розвиток наукових контактів із Заходом істотно змінювали стандартні уявлення радянського суспільства про навколишній світ. Починав руйнуватися стереотип про «переваги соціалізму» і «соціалістичного способу життя», який радянська пропаганда насаджувала впродовж десятиліть.

Розділ 15, Радянсько-американські переговори

На початковому етапі розрядки міжнародної напруженості намітилися позитивні зміни і у відносинах між США та СРСР, які мали значний вплив на ситуацію у відносинах між Сходом і Заходом. Значною мірою цьому сприяло

нове співвідношення силових потенціалів СРСР і США, яке призвело до встановлення відносного «стратегічного паритету». Станом на 1961 р. США мали 1746 стратегічних носіїв ядерної зброї, а СРСР – близько 300. У 1967 р. це співвідношення становило 2323 носіїв у США та близько 600 в СРСР. До 1972 р. США, зберігаючи досягнуту кількість носіїв, збільшили число ядерних зарядів до 5700, оснастивши ракети наземного і морського базування боеголовками з головними частинами, що розділяються. За ці роки СРСР збільшив кількість носіїв стратегічних ядерних озброєнь до 2320, що дозволяло йому завдати нищівного ядерного удару у відповідь, навіть за відставання від США по кількості ядерних зарядів (2500). Таким чином, між СРСР і США був досягнутий відносний ядерний паритет, який став основою доктрини гарантованого взаємного знищення.

Ідея контролю над стратегічними ядерними озброєннями дістала підтримку з боку прагматичного налаштованого керівництва Республіканської партії США. Її кандидат на виборах 1968 р. Р. Ніксон ще на етапі передвиборної кампанії висловлював намір поліпшити відносини з СРСР. Реалізуючи ці прагнення, в 1970 р. республіканська адміністрація Р. Ніксона розпочала переговори про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО). Цей крок свідчив про готовність відмовитися від курсу на досягнення вирішальної односторонньої переваги над СРСР у галузі наступальних ядерних потенціалів.

25 лютого 1971 р. у радіозверненні до нації Р. Ніксон вперше заявив про те, що жодна з двох наддержав не має явних переваг у ядерній галузі. Ця заява стала першим випадком відкритого визнання вищим американським керівництвом відносного «стратегічного паритету» СРСР і США як об'єктивної реальності. Паритет передбачав таке співвідношення сил у стратегічній сфері, при якому наявні у протиборчих сторін військові потенціали гарантували кожній стороні здатність до нанесення по противнику потужного руйнівного удару у відповідь (або зустрічно-відповідного удару), який перевищував би можливі виграші, на які могла б розраховувати сторона, що наважиться нанести перший (або превентивний) удар. Кожна із сторін могла зберігати таку

здатність, не маючи чисельної переваги над суперником за кількістю одиниць бойової техніки – носіїв стратегічних наступальних озброєнь, пускових установок і боєзарядів. При цьому головна увага мала зосереджуватися на тому, аби наявні в неї наступальні засоби було фізично неможливо знищити одним ударом, і щоб збережених сил і засобів було достатньо для нанесення противнику неприйнятної збитку. Тогочасні американські теоретики вважали, що неприйнятний збиток означатиме знищення 25% населення і 70% промислового потенціалу країни.

Визнання паритету означало, що ні за яких обставин наддержави не зможуть гарантовано вберегти себе від удару головного гіпотетичного супротивника. Відтак, гарантією безпеки кожного фактично ставала його власна вразливість перед можливим ударом супротивника і, відповідно, вразливість супротивника перед його ядерним ударом. Отож, доводилося змиритися з цією взаємною вразливістю, відмовитися від спроб її зменшити інакше як шляхом узгоджених обмежень, і на цій основі підтримувати військово-політичну стабільність.

Окрім цього, до порушення стабільності глобальної стратегічної ситуації могли привести як різкий відрив однієї з протилежних сторін у галузі нарощування потенціалу наступального удару, так і, навпаки, створення однією зі сторін високонадійних оборонних систем, здатних зменшити вразливість перед загрозою гіпотетичного удару супротивника. На цій основі ґрунтувалася й відповідна переговорна логіка, яка полягала в одночасному досягненні угод з обмеження наступальних і оборонних систем озброєнь.

На перебіг відносин між США та СРСР суттєво вплинула й нормалізація американсько-китайських відносин. Радянське керівництво усвідомлювало, що США використовуватимуть цей чинник «балансу сил», намагаючись протиставляти американсько-китайські відносини взаєминам між США та СРСР та використовувати на свою користь конфлікт у відносинах між Москвою та Пекіном. Ця модель зводилася до залякування СРСР загрозою зближення США з КНР, а КНР – перспективою зближення між Вашингтоном і Москвою.

Розробником нової концепції зовнішньої політики в адміністрації Р. Ніксона став помічник президента з національної безпеки Г. Кіссінджер. На погляди Г. Кіссінджера суттєво вплинув його академічний досвід, зокрема дослідження міжнародних відносин періоду європейського концерту XIX ст. та політики «європейської рівноваги» в дусі князя К. фон Меттерніха і лорда Р. Каслрі. З погляду логіки «рівноваги», успіх США на китайському напрямку варто було компенсувати пропорційним успіхом у відносинах з СРСР, аби збалансувати взаємини з обома суперниками-партнерами і зберегти роль США у якості арбітра й гаранта стабільності. Така роль США видавалася важливою у контексті прагнення адміністрації Р. Ніксона закінчити війну у В'єтнамі й сподівань скористатися в цьому питанні підтримкою як Москви, так і Пекіна. Ці чинники сприяли швидкому просуванню діалогу між США та СРСР.

В 1969 р. в Гельсінкі розпочалися радянсько-американські переговори про контроль над озброєннями, завданням яких було досягнення компромісу в сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Водночас була ініційована підготовка серії двосторонніх домовленостей, спрямованих на стабілізацію радянсько-американських відносин і попередження випадкових військових зіткнень.

30 вересня 1971 р. у Вашингтоні було підписано безстрокову радянсько-американську угоду про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США. За цією угодою сторони зобов'язалися інформувати одна одну про всі випадки «несанкціонованого, випадкового або іншого незрозумілого інциденту, пов'язаного з можливим вибухом ядерної зброї», а також вживати заходів для запобігання випадкового або несанкціонованого застосування ядерної зброї, що знаходиться під контролем кожної з сторін. Угода регламентувала важливі технічні та організаційні аспекти у взаємодії СРСР і США у разі виникнення небезпечних ситуацій з метою уникнення конфлікту між ними. Це був перший після Карибської кризи 1962 р. документ, у якому фіксувалися правила поведінки сторін у разі виникнення «ядерної тривоги». У травні 1972 р. відбувся офіційний візит Р. Ніксона до СРСР –

перший в історії двосторонніх відносин за винятком перебування президента Ф.Д. Рузвельта в Ялті у 1945 р.

В результаті переговорів між СРСР і США вдалося укласти низку важливих угод військово-стратегічного і загальнополітичного характеру. Були підписані рамкові документи про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО; англ. – Strategic Arms Limitation Talks, SALT). Переговори проходили в два тури, які отримали назви «ОСО-1» і «ОСО-2». До візиту Р. Ніксона до Москви відносяться домовленості серії «ОСО-1» – Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) і Тимчасова угода про деякі заходи в сфері обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Договір по ПРО (припинив дію у 2001 р.) був покликаний попередити гонку озброєнь в галузі створення систем оборони проти ракетно-ядерних ударів. Ці системи розроблялися і в СРСР, і в США, причому вважалося, що в СРСР система ПРО впроваджувалася з деяким випередженням. Системи ПРО були дорогими і, за свідченням експертів – не досить надійними. Основу системи ПРО становлять оборонні комплекси, що складаються з «протиракет», або ракет-перехоплювачів, здатних знищувати ракети супротивника в польоті, до досягнення ними цілей на території сторони, яка обороняється. СРСР і США домовилися про те, що кожній стороні буде дозволено створити по два комплекси «протиракет» і поставити під їх захист, відповідно, по два райони (всього чотири на територіях обох сторін) за вибором – навколо столиць і в районі розташування шахтних пускових установок МБР. При цьому обидві сторони зобов'язалися не створювати загальнонаціональні системи ПРО, які покривають всю територію країни. Договором також заборонялося створювати, випробовувати і розгортати системи або компоненти систем ПРО морського, повітряного, космічного або мобільно-наземного базування. Договір був безстроковим, але з нього було можна вийти, повідомивши про це за 6 місяців до дня передбачуваного виходу, чим і скористалася американська сторона в 2001 р.

Під час перебування Р. Ніксона у Москві 29 травня 1972 р. був підписаний важливий політичний документ про «Основи взаємовідносин між СРСР і США» [8]. У ньому було сформульовано 12 принципів, якими мали намір керуватися обидві держави у своїх взаєминах. Вони визначали своєрідний кодекс їх взаємної поведінки, який віддзеркалював політичний клімат розрядки. Базою радянсько-американських відносин визнавалися принципи мирного співіснування, а наявні між двома країнами відмінності в ідеології і соціальних системах не розглядалися як перешкоди для розвитку нормальних відносин на принципах рівності, невтручання у внутрішні справи, суверенітету і взаємної вигоди. Ще знаменнішим було зобов'язання сторін уникати конфронтації, прагнути до запобігання ядерної війни й не намагатися прямо або побічно набувати односторонніх переваг за рахунок іншої сторони. В галузі безпеки США і СРСР погоджувалися виходити з принципів визнання інтересів безпеки кожної сторони і рівності цих інтересів, а також відмови від застосування сили і загрози її застосування.

У концептуальному відношенні «Основи взаємовідносин СРСР і США» були найважливішим документом, за яким США вперше офіційно погодилися з радянською ідеєю мирного співіснування. Принаймні в день підписання тексту «Основ...» Г. Кіссінджер на прес-конференції в Москві уперше вжив термін «мирне співіснування» у своїй промові в позитивному сенсі.

Окрім документів, що стосувалися політичних і військово-стратегічних питань, між СРСР і США було підписано низку угод про співпрацю в сферах охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я, дослідження космосу, науки і техніки, запобігання інцидентів у відкритому морі і повітрі й була створена спільна комісія з питань торгівлі.

Приїзд Р. Ніксона до СРСР започаткував практику регулярних зустрічей вищих керівників двох держав. У червні 1973 р. США відвідав Л. Брежнєв, улітку 1974 р. в СРСР повторно приїжджав Р. Ніксон, а 23-24 листопада 1974 р. у Владивостоку відбулися переговори за участю нового президента США Дж. Форда.

Принциповим елементом домовленостей серії «ОСО-1» була тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 р., відома як «угода ОСО-1». Тимчасова угода 1972 р. була укладена терміном на п'ять років і містила кількісні обмеження розгортання наступальних озброєнь. СРСР отримав право мати 1600 одиниць МБР як наземного, так і морського базування, а США – 1054 одиниці. СРСР отримав право на більшу кількість ракет, ніж США, однак тогочасні радянські ракети мали по одній боєголовці, а американські були озброєні головними частинами, що розділяються. Тобто одна ракета несла кілька боєголовок, кожна з яких була здатна до індивідуального наведення на ціль. Відтак чисельна перевага СРСР по ракетах компенсувалася перевагою США за кількістю боєголовок. Сторони зобов'язалися протягом п'яти років не збільшувати кількість стаціонарних пускових установок МБР наземного базування і пускових установок балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) понад визначений ліміт.

Домовленості серії «ОСО-1» не стосувалися таких важливих видів наступальних озброєнь як бомбардувальники дальнього радіусу дії, за кількістю яких США мали триразову перевагу над СРСР, та не регламентували кількість головних частин, що розділяються (РГЧ). Це дозволяло не порушуючи визначені ліміти збільшувати потенціал ракет, які перебували на озброєнні, за рахунок заміни звичайних боєголовок боєголовками з РГЧ.

Під час візиту Л. Брежнєва до США 22 червня 1973 р. були узгоджені «Основні принципи переговорів про подальше обмеження стратегічних наступальних озброєнь». До їх порядку денного були включені питання про стратегічну авіацію (бомбардувальники), головні частини боєзарядів, що розділяються, а також схвалена схема підготовки угод в рамках переговорного процесу ОСО.

Під час другого візиту президента Р. Ніксона до СРСР 27 червня – 3 липня 1974 р. спеціальним радянсько-американським протоколом кількість районів, дозволених для розміщення систем ПРО, було скорочено з чотирьох до двох – по одному для кожної сторони. Радянський Союз розмістив свою

систему ПРО в районі Москви, а США – в районі Гранд-Форкс, основної бази пускових установок МБР.

Впродовж 1973-1974 рр. було підписано декілька інших важливих угод, зокрема безстрокову угоду про запобігання ядерної війни від 22 червня 1973 р. Нова угода доповнювала радянсько-американську угоду 1971 р. «Про зменшення небезпеки ядерної війни між СРСР і США» та містила надзвичайно важливі відмінності:

- Угода 1973 р. була за змістом ширшою, ніж угода 1971 р. Вона стосувалася запобігання ризику випадкової війни не тільки між СРСР і США, але й конфлікту будь-якої з них з третьою країною. За її змістом, термінові радянсько-американські консультації варто було проводити як у разі загрози ядерного зіткнення між СРСР і США, так і в ситуації, коли одна з цих двох держав виявлялася перед небезпекою ядерного конфлікту з якоюсь третьою країною, наприклад, з Китаєм.

- Якщо угода 1971 р. ґрунтувалася на досвіді радянсько-американського конфлікту в період Карибської кризи 1962 р., то зміст угоди 1973 р. враховував контекст радянсько-китайської конфронтації 1969 р., під час якої США застерігали Москву від ескалації конфлікту з Китаєм. Виходячи з угоди 1973 р., у разі виникнення загрози зіткнення двох ядерних держав, наприклад, СРСР і КНР, США, перш ніж заявляти свою позицію, мали попередньо проконсультуватися з Москвою й поставити її до відома про свої наміри. Враховуючи напруженість у радянсько-китайських відносинах, яка опосередковано впливала на відносини між СРСР і США, уряди останніх вирішили надалі уникати непорозумінь і делікатних ситуацій у формі втручання третьої сторони, подібних до ситуації вересня 1969 р.

- Угода 1971 р. була більш технічною і прикладною. Вона регламентувала правила поведінки двох країн в небезпечних і «нез'ясовних» ситуаціях. Натомість угода 1973 р. мала концептуальніший характер. Вона орієнтувала сторони на співпрацю з метою попередження ядерної війни й націлювала на зменшення ризику будь-якого ядерного конфлікту за участю

однієї або обох держав-учасниць. У разі ж виникнення подібного ризику СРСР і США погоджувалися негайно вступити в консультації і вжити заходів щодо його нейтралізації.

3 липня 1974 р. були підписані Договір між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї, який зменшував (з 31 березня 1976 р.) дозволену потужність підземних вибухів до 150 кілотонн, та протокол до договору по ПРО від 26 травня 1972 р. Згідно протоколу СРСР і США погодилися мати лише по одному району розміщення систем ПРО замість двох.

Після вимушеної відставки Р. Ніксона у зв'язку з загрозою імпічменту його наступник Дж. Форд повідомив Москву про продовження політики розрядки. За пропозицією Л. Брежнєва відбулася нова зустріч, під час якої сторони досягли домовленостей, які створювали сприятливі передумови до підписання договору ОСО-2. Серед перешкод, які виникли на цьому етапі, була потреба врахування ядерних потенціалів Великої Британії та Франції, а також досягнення компромісу з питання про розміщення американських ракет середнього радіусу дії на території союзників США в Європі. Адже ці ракети були відносно Радянського Союзу стратегічними, оскільки могли вражати цілі на його території. Додаткову складність становили ядерні ракети, розміщені на підводних човнах і бомбардувальниках.

Протягом переговорів на рівні керівників зовнішньополітичних відомств Г. Кіссінджера і А. Громико вдалося досягти попереднього компромісу з трьох напрямків:

- нова угода з обмеження стратегічних наступальних озброєнь мала охоплювати не тільки МБР наземного базування і балістичні ракети атомних підводних човнів, а й важкі бомбардувальники;

- кількість носіїв стратегічної зброї кожної із сторін не мала перевищувати 2400 одиниць;

- кількість балістичних ракет наземного і морського базування з боєголовками, що розділяються, не мала перевищувати 1320 одиниць для кожної із сторін [9, с. 378-380].

При цьому СРСР погодився з тим, що параметри майбутнього договору не охоплюватимуть ракети Великої Британії і Франції та американські засоби передового базування. Зі свого боку, США відмовилися від вимог на обмеження радянських важких МБР і на їх оснащення головними частинами, що розділяються. Останні зауваження стосувалися важких радянських міжконтинентальних балістичних ракет МБР Р-36 (за класифікацією НАТО – SS-9 «Scarp») і Р-36М (за договором СНО-1 [10] – РС-20А, за класифікацією НАТО – SS-18 Mod.1,2,3 «Satan»), які були взяті на озброєння у 1967 р. і 1975 р.⁶

Успішному просуванню радянсько-американських переговорів з політичних і військово-стратегічних питань сприяло рішення адміністрації Р. Ніксона про згортання війни США у В'єтнамі, відображене у «гуамській доктрині» (1969 р.) й підтверджене Паризькою угодою між США, ДРВ, Південним В'єтнамом і представниками комуністичного Тимчасового революційного уряду Республіки Південний В'єтнам від 27 січня 1973 р. Її наслідками стали виведення навесні 1973 р. американських військ з території Південного В'єтнаму та ухвалення Конгресом США закону про військові повноваження, який позбавив адміністрацію права одноосібно приймати військові рішення з в'єтнамського питання й зобов'язав президента протягом 48 годин інформувати Конгрес про будь-яке рішення розмістити американські збройні сили за кордоном і повернути їх назад, якщо Конгрес не санкціонує його дії.

Своєю чергою «гуамська доктрина» Р. Ніксона, окрім курсу на «в'єтнамізацію війни» в Індокитаї, засвідчила перегляд військових зобов'язань США в регіоні АТР, включно з обмеженням втручання США в азійські конфлікти та звуження зобов'язань перед основними союзниками (Японією та Республікою Корея) умовами гіпотетичного нападу з боку КНР чи СРСР, хоча така можливість вважалася незначною.

---

⁶ У 1980-х рр. на базі ракети Р-36М був розроблений ракетний комплекс Р-36М2 «Воєвода» четвертого покоління з багатоцільовою МБР важкого класу, прийнятий на озброєння у 1988 р.

Розділ 16. Перебіг і результати Гельсінкського процесу

Першим практичним кроком у підготовці загальноєвропейської наради стали багатосторонні робочі консультації делегацій 32 європейських країн, які почалися в Гельсінкі 22 листопада 1972 р. Дискусії в рамках робочих консультацій тривали півроку – до 8 червня 1973 р. На цьому етапі були розроблені Порядок денний та організаційні засади загальноєвропейської наради. Згідно затвердженого попереднього регламенту, загальноєвропейська нарада мала проходити в три етапи й була покликана обговорити чотири групи проблем:

- питання, що стосуються безпеки в Європі;
- проблеми співпраці в галузі економіки, науки і техніки, навколишнього середовища;
- співробітництво в гуманітарних та інших сферах;
- подальші кроки в рамках розвитку загальноєвропейського процесу після завершення наради.

НБСЄ набула характеру тривалого переговорного процесу. Його пленарні засідання чергувалися з численними консультаціями та засіданнями робочих груп, що розрослися у величезний комплекс багатосторонніх переговорів. Загалом переговорний процес охопив період з листопада 1972 р. по вересень 1975 р. Однією з причин повільного просування переговорів було узгодження принципу консенсусу, який уперше застосовувався в таких масштабах у такій великій багатосторонній переговорній системі.

Першим офіційним етапом НБСЄ стала зустріч на рівні міністрів закордонних справ, яка відбулась у Гельсінкі 3 – 7 червня 1973 р.

Другий етап НБСЄ проходив на рівні експертів у Женеві 29 серпня 1973 р. – 24 червня 1975 р.

Третій етап (на вищому рівні) проходив 30 липня – 1 серпня 1975 р. за участю представників 33 країн Європи (за винятком Албанії), США і Канади.

На тлі загальноєвропейської наради і паралельно з нею, з 30 жовтня 1973 р. у Відні почалися переговори країн НАТО і ОВД про взаємне скорочення збройних сил і озброєнь в Європі.

1 серпня 1975 р. в Гельсінкі на засіданні НБСЄ на найвищому рівні відбулося урочисте підписання Заключного акту НБСЄ (Гельсінкського акту), який підписали 35 держав, включно з США і Канадою.

В основу Заключного акту були покладені результати роботи трьох комісій, в яких дипломати погодили прийнятні для всіх країн-учасниць принципи відносин між державами. У першій комісії обговорювався комплекс проблем європейської безпеки. У другій розроблялися документи про економічне і науково-технічне співробітництво та співпрацю в галузі навколишнього середовища. Третя комісія розглядала співпрацю в галузі забезпечення гуманітарних прав, культури, освіти та інформації. Домовленості в рамках трьох комісій отримали назву «трьох кошиків».

За першим напрямом найважливішою частиною (або «першим кошиком») Заключного акту став розділ, що отримав назву «Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах». Цей документ у деяких своїх позиціях передбачав історичний розвиток, завдяки чому положення Заключного акту зберігали актуальність до початку 1990-х рр.

«Декларація принципів» була коментованим переліком наступних 10-ти принципів:

- Суверенна рівність і повага прав, властивих суверенітету.
- Незастосування сили або загрози силою.
- Непорушність кордонів.
- Територіальна цілісність держав.
- Мирне врегулювання спорів.
- Невтручання у внутрішні справи один одного.
- Повага прав людини і основних свобод, включно з свободою думки, совісті, релігії і переконань.
- Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею.

- Співпраця між державами.
- Сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Цей перелік мав компромісний характер, поєднуючи підходи СРСР і західних країн. Водночас, попри певні внутрішні суперечності, декларація є цілісним документом, підписантами якого були країни, що сильно розрізнялися за своїми орієнтирами та ідеологічними уподобаннями.

Найважливіші протиріччя визначалися смисловими відмінностями між принципом непорушності кордонів і правом народів самостійно розпоряджатися своєю долею. На першому пункті наполягав СРСР, маючи на увазі закріплення існуючих в Європі післявоєнних кордонів. На другому – західні країни, які бажали закріпити принципову можливість об'єднання Німеччини в майбутньому на основі вільного волевиявлення німців. Формально така постановка питання не суперечила принципу непорушності кордонів, адже непорушність подавалася як неприйнятність їх зміни за допомогою сили. Водночас непорушність не означала незмінності, що було підтверджено в процесі об'єднання Німеччини в 1990 р., адже політико-правове оформлення цього процесу було оформлено у відповідності до положень Гельсінкського акту.

Загалом принцип територіальної цілісності обумовлював закріплення територіальної єдності кожної з держав-підписантів акту, включно з тими, в яких були наявні сепаратистські тенденції (Велика Британія, Югославія, СРСР, Іспанія, Італія, Франція, Канада). Водночас принцип права народів розпоряджатися своєю долею за змістом був тотожним праву на самовизначення, як його розумів В. Вільсон, який виступав за створення незалежних національних держав. Тому на початку 1990-х рр., під час розпаду Югославії, країни Європи не заперечували проти відокремлення союзних республік, відкидаючи посилення керівництва Югославії на положення Заключного акту 1975 р. як на виправдання своєї централізаторської політики.

В цілому «Декларація принципів» НБСЄ розглядалася як значний дипломатичний успіх, який сприяв визнанню й закріпленню статус-кво в

Європі. На тлі «розсіяної» нестабільності у периферійних регіонах світу, ситуація в Європі свідчила про підвищення порогу конфлікту і зменшення ймовірності застосування сили для врегулювання суперечок. Такі елементи зазвичай містяться у договорах про ненапад і гарантійних пактах. Водночас досягнуті домовленості були викладені у формі багатостороннього морально-зобов'язуючого політичного документу, який не обумовлював відповідних правових наслідків.

За змістом до декларації приєднувався розділ Заключного акту під назвою «Документ щодо заходів зміцнення довіри і деяких аспектів безпеки і роззброєння». У ньому розкривався зміст поняття «заходи довіри». Найважливішими з них були взаємне попереднє повідомлення про проведення великих військових навчань Сухопутних військ або їх передислокації та обмін у добровільному порядку і на взаємній основі військовими спостерігачами, відрядженими на подібні навчання. У 1980-х рр. розробка і застосування заходів довіри стала самостійним напрямком військової дипломатії.

Домовленості щодо «другого кошика» стосувалися питань співпраці в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища. У цьому сенсі сторони погодилися сприяти впровадженню в торговельно-економічних відносинах між собою режиму найбільшого сприяння. Утім, це не означало автоматичного надання такого статусу СРСР та іншим соціалістичним країнам з боку держав ЄЕС і НАТО.

В Заключному акті велику увагу було приділено домовленостям щодо «третього кошика» – співпраці в гуманітарних та інших галузях (контакти між людьми, інформація, співпраця та обміни в сфері культури, співпраця та обміни в сфері освіти). В контексті реалізації прав людини була відзначена необхідність зближення підходів з таких питань, як право на возз'єднання сімей; вступ в шлюб за своїм вибором, включно зі шлюбами з іноземними громадянами; виїзд зі своєї країни і вільне повернення назад; розвиток міжнародних зв'язків і взаємних візитів між родичами. Передбачалося взаємне

сприяння налагодженню наукових контактів, співпраці в галузі освіти, культурним обмінам і забезпечення вільного радіомовлення.

У прикінцевих розділах Заключного акту сторони висловлювали намір поглиблювати процес розрядки, зробити його безперервним і всебічним. Було вирішено й надалі продовжити загальноєвропейський процес за допомогою регулярного проведення багатосторонніх зустрічей між усіма європейськими державами.

Оцінюючи важливість результатів і наслідків загальноєвропейської наради 1972-1975 рр. доцільно зазначити, що висунення ідеї наради як головного проекту радянської зовнішньої політики ознаменувало перетворення СРСР з ревізійністської держави на державу, яка виступає за закріплення сформованого на той час територіального і соціально-політичного статус-кво в Європі. В цьому контексті, на думку А. Загорського, завдання консолідації власної сфери впливу в Східній Європі, яка переживала одну кризу за іншою, «відсували на дальній план цілі щодо її подальшого географічного розширення. Криза в міжнародному комуністичному русі, що поглибилася після інтервенції в Чехословаччину, кризові явища в економіці країн «соціалістичної співдружності», виразно проявилися в 1960-і роки, і наростаюче технологічне відставання від Заходу, небезпека прямої військової конфронтації з Китаєм – все це зміцнювало СРСР у прагненні зафіксувати політичний статус-кво в післявоєнній Європі» [11, с. 12-13].

Всупереч твердженням радянської пропаганди, політичні кола США не чинили значного спротиву скликанню загальноєвропейської наради, хоча й не висловлювали до неї великої зацікавленості. Принаймні адміністрація Р. Ніксона вважала, що перехід СРСР до політики закріплення статус-кво в Європі як мінімум не суперечить інтересам США. В результаті питання про доцільність загальноєвропейської наради не викликало значних суперечок у керівних колах США, а відтак і в НАТО [3, р. 124].

До початку багатосторонніх консультацій з підготовки НБСЄ в передмісті Гельсінкі Диполі, що проходили 22 листопада 1972 р. – 8 червня

1973 р., питання про розширення порядку денного загальноєвропейської наради залишалося відкритим. Між керівництвом СРСР і США була досягнута попередня домовленість про недоцільність розширювати порядок денний наради аби не перевантажувати відносини двох країн, що розвивалися в той час по висхідній лінії, полемікою з питань прав людини [3, р. 139].

Загалом під час багатосторонніх консультацій, а згодом і в процесі переговорів щодо узгодження тексту Заключного акту НБСЄ, американська делегація поводитися доволі пасивно. Однак оскільки країни-члени ЄЕС і низка нейтральних держав наполягали на включенні до порядку денного НБСЄ питань про заходи довіри у військовій галузі та вільнішого пересування людей та ідей у Європі, в грудні 1972 р. Москва спочатку дала згоду на включення до нього питань гуманітарної співпраці, а в січні 1973 р. – також і заходів довіри у військовій галузі [12, с. 53-54].

Основну компромісу, втіленого в Заключному акті НБСЄ, становило закріплення принципу непорушності кордонів. СРСР і його союзники по Варшавському договору бачили в цьому засіб остаточного закріплення післявоєнних кордонів у Європі. Однак разом з цим, у пункті 1 «Декларації принципів», присвяченому суверенітету («Суверенній рівності, повазі прав, притаманних суверенітету») містилася формула про можливість мирної зміни кордонів, «відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю», покликана залишити відкритою перспективу об'єднання Німеччини і підтвердити невизнання західними державами законності включення країн Балтії до складу СРСР.

Важливе значення мало також визнання принципу, за яким держави-учасниці мали право «належати чи не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасниками двосторонніх чи багатосторонніх договорів, включно з правом бути чи не бути учасниками союзних договорів», а також «мати право на нейтралітет» [13].

Тлумачення поняття суверенітету обумовлювало повагу до суверенної рівності та своєрідності держав-учасниць, включно з правом кожної держави на

юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Серед критеріїв суверенітету була окремо прописана взаємна повага до права кожного з учасників взаємодії «вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, рівно як і право встановлювати свої закони й адміністративні правила».

Тогочасне розуміння принципу поваги прав людини і основних свобод було доповнено конкретними зобов'язаннями щодо контактів між людьми і полегшення поширення, доступу та обміну інформацією, на чому наполягали західні держави.

Тодішнє радянське керівництво сприймало Наряду з безпеки і співробітництва в Європі як урочистий акт підписання Декларації принципів відносин між державами, центральне місце серед яких займав би принцип непорушності кордонів. Погодившись включити до порядку денного наради інші питання, Москва виходила з того, що вони будуть позначені в його рішеннях в загальному вигляді, а конкретика буде залишена «на потім».

Країни Варшавського договору виступили з пропозицією про створення після проведення наради Консультативного комітету з питань безпеки і співробітництва в Європі, який міг би у разі необхідності займатися підготовкою наступних загальноєвропейських нарад. Однак по мірі насичення положень «третього кошика» Заключного акту конкретнішими положеннями, інтерес СРСР до інституціоналізації Гельсінкського процесу поступово згасав, тим більше що головна мета – підтвердження непорушності кордонів – була досягнута. До кінця Женевського етапу НБСЄ (1973-1975 рр.) СРСР відмовився від ідеї заснування постійного загальноєвропейського форуму і заперечував навіть проти встановлення конкретних термінів проведення першої зустрічі в рамках «подальших кроків після наради», залишаючи відкритою можливість проведення нової наради, терміни і порядок денний якої належало б ще узгодити [12, с. 89-90].

Натомість позиція західних держав еволюціонувала у протилежному напрямку. Критики НБСЄ на Заході вказували на нерівноцінність

Гельсінкського «обміну» – згоди Заходу визнати територіально-політичний устрій Європи на поступки з боку СРСР у питаннях прав людини і гуманітарної співпраці. Такий підхід полягав у тому, що з визнанням непорушності європейських кордонів повертатися до цього питання надалі вже не було необхідності. Натомість реалізація домовленостей у гуманітарній сфері цілком і повністю залежала від доброї волі керівництва СРСР і його союзників. Виходило, що певний баланс інтересів Сходу і Заходу, втілений у Заключному акті НБСЄ, не містив гарантій виконання всіх досягнутих домовленостей. Сумніви в тому, якою мірою СРСР буде виконувати положення «третього кошика», підживлювали на Заході наміри організувати цілеспрямований тиск на політичні системи східного блоку, що сприяло перегляду західними країнами їх початкового скептичного ставлення до інституціоналізації НБСЄ.

По мірі просування роботи над положеннями Заключного акту представники країн Західної Європи все більше схилялися до висновку про необхідність створити механізм, який дозволив би домагатися виконання всіх затверджених зобов'язань. У квітні 1974 р. Данія внесла пропозицію, підтриману країнами ЄЕС і НАТО, в якій пропонувалося через деякий час після підписання Заключного акту провести зустріч для оцінки виконання його положень та обговорення нових заходів, спрямованих на досягнення його цілей. Ідею проведення регулярних форумів ОБСЄ підтримали Румунія, Югославія, а також група нейтральних держав.

Запропоноване Фінляндією кінцеве рішення пропонувало узгодити проведення наступної зустрічі в рамках «подальших кроків з метою проведення поглибленого обміну думками як про виконання положень Заключного акту» та подальшого розвитку співпраці в Європі. Однак періодичність таких зустрічей не встановлювалася. Отож, кожна з них могла виявитися останньою [11].

За перші десять років після підписання Заключного акту питання про продовження розпочатого в Гельсінкі процесу у вигляді регулярних зустрічей представників держав-учасниць залишалося відкритим. При цьому можливість його припинення не виключалася і всерйоз розглядалася керівництвом СРСР.

На етапі завершення наради було вирішено провести наступну зустріч у Белграді (1977-1978 рр.), яка заклала прецедент предметного обговорення виконання Гельсінкських домовленостей. Утім через ідеологічні розбіжності та відмову СРСР від поліпшення стану дотримання політичних свобод її результати виявилися загалом невдалими, як і наступної зустрічі, проведеної у Мадриді (1980-1983 рр.). Лише у підсумковому документі Віденської зустрічі (1986-1989 рр.) від 15 січня 1989 р. було вирішено питання про інституціоналізацію Гельсінкського процесу у вигляді регулярних зустрічей представників держав-учасниць.

Суттєві зрушення в політиці СРСР щодо внутрішньої лібералізації почалися лише після виступу М. Горбачова на 43-й сесії ГА ООН (7 грудня 1988 р.), в якій він дав публічну обіцянку привести законодавство СРСР у відповідність до міжнародних зобов'язань [14], однак законодавчі зміни затягувалися аж до 1990-1991 рр., коли в СРСР була прийнята низка законів про свободу совісті та релігійних організацій, про громадські організації, про пресу та інші засоби масової інформації, про в'їзд і виїзд громадян тощо.

За оцінкою європейських дослідників, під впливом гельсінкського процесу відбувалося впровадження демократичних західно-ліберальних принципів у радянське політичне та ідеологічне життя, що своєю чергою призвело до кризи ідеології та, у сукупності з іншими факторами, – до краху СРСР [15, с. 635].

Оцінюючи таке специфічне і неординарне явище міжнародного життя як розрядка міжнародної напруженості 1960-х – 1970-х рр., доцільно відзначити декілька основних ознак цього процесу, які дозволяють характеризувати його як унікальний прояв еволюційних тенденцій у розвитку міжнародної системи:

- Процес розрядки став результатом змін у співвідношенні сил між провідними міжнародними акторами та очолюваними ними коаліціями. Досягнення компромісних рішень, утілених у Заключному акті НБСЄ, відображало закріплення відносного балансу сил, яке можна розглядати як корекцію біполярної міжнародної системи – принаймні в формі переходу від

«жорсткої» біполярної системи до її «м'якшої», децентралізованішої форми, яка дозволяла порівняно суттєвішу гнучкість у відносинах центросилових держав з їхніми союзниками, а також заохочувала відцентрові тенденції, які вели до формування автономних центрів сили. В руслі тенденцій 1960-х – 1970-х рр. такими центрами вважалися Франція, яка дистанціювалася від гегемонії США в Європі, та КНР. Демонстративний вихід з радянської сфери впливу та здобуття КНР певного самостійного статусу дали США змогу використовувати цю країну в якості чинника геополітичного тиску на радянське керівництво.

- Специфічною ознакою та проявом змін у біполярній системі міжнародних відносин стало зростання кількості держав, які демонстрували різні ступені рівновіддаленості та/або різнонаближеності до основних центрів сили, які позиціонували себе як нейтральні держави або як держави, що не приєдналися. Показово, що в Заключному акті НБСЄ містилося право держав-учасниць входити чи не входити до міжнародних організацій, бути чи не бути учасниками двосторонніх чи багатосторонніх договорів, включно з союзними, а також «мати право на нейтралітет».

- Показовою ознакою розрядки міжнародної напруженості 1960-х – 1970-х рр. стало розгалуження форм союзницьких відносин, які передбачали різні ступені симетричних і асиметричних союзницьких зобов'язань, відповідно до статусів і потенціалів учасників союзницьких взаємин та умов, які відображали конкретні обставини їх залежності чи взаємозалежності.

- Послаблення рівня конфронтації між СРСР і США та взаємне визнання права держав «вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи» можна розцінювати як свідоме обмеження ролі класичного ідеологічного антагонізму (комуністичний універсалізм проти ліберальної демократії як основної форми буржуазного лібералізму). Після проведення НБСЄ 1972-1975 рр. та підписання Гельсінкського Заключного акту основний акцент у політико-ідеологічній полеміці між Заходом і Сходом був перенесений на тематику «третього кошику», в межах якого пропонувалося

реалізувати «механізм людського виміру» НБСЄ, згідно з яким права і свободи громадян визначалися як універсальні. Наполягаючи на виконанні гуманітарних приписів Гельсінкського Заключного акту, уряди країн Заходу вимагали від СРСР припинення репресивних практик, включно з гарантіями законодавчого закріплення та втілення свободи думки, совісті, релігії, вільним пересування громадян у межах власної держави, так і між різними державами, легалізацією ролі неурядових організацій та зборів громадян, зняттям перешкод для возз'єднання родин, забезпеченням захисту національних меншин тощо.

- Внаслідок розрядки відбулася певна тематична диференціація відносин між західним і східним блоками. СРСР традиційно приділяв головну увагу військовим і військово-політичним факторам, зокрема з урахуванням наслідків найнебезпечніших інцидентів періоду «холодної війни» – насамперед другої Берлінської (1961 р.) та Карибської (1962 р.) криз. СРСР вів окремі переговори про обмеження стратегічних наступальних озброєнь зі США, а під час наради 1972-1975 рр. та наступних зустрічей у рамках НБСЄ висував ініціативи зі скорочення збройних сил та озброєнь у Європі. Зі свого боку західні країни ставили розвиток співпраці зі сходом у залежність від стану відповідності законів, адміністративних правил, практики і політики зобов'язанням згідно міжнародного права, положенням «Декларації принципів» та іншим зобов'язанням в рамках НБСЄ.

- Стосовно економічних питань (проблематика «другого кошика» – економіка, торгівля, технічне співробітництво) відновлення співпраці гальмувалося впровадженням ембарго та різних технологічних обмежень, які обумовлювалися сукупністю військово-стратегічних і гуманітарно-ідеологічних міркувань, як, наприклад, поправка Г. Джексона – Ч. Вейніка до Закону про торгівлю США 1974 р., яка формально діяла й після розпуску СРСР (стосовно України – до 2006 р., і щодо Росії – до 2012 р.). Мета поправки полягала в обмеженні фінансових і торговельних відносин США з країнами, уряди яких порушують права людини, включно із заборонаю чи протиправним обмеженням вільної еміграції своїх громадян.

- СРСР і країнам соціалістичного блоку не вдалося домовитися про встановлення прямих зв'язків й укладення колективної угоди про співробітництво між РЕВ та ЄЕС. У відносинах з СРСР і країнами-учасниками РЕВ керівні установи ЄЕС та його країни-члени продовжували дотримуватися індивідуальних підходів, посиляючись на невідповідність економічних систем у країнах радянського блоку принципам ринкової економіки, економічної свободи і приватної власності⁷.

- Успішні переговори між СРСР і США про контроль над стратегічними наступальними озброєннями та закінчення війни США у В'єтнамі стали основними важелями та символами нормалізації двосторонніх відносин на засадах взаємної стриманості та передбачуваності. Адже впродовж перших 20 років після закінчення Другої світової війни керівництво США та СРСР фактично намагалися побудувати в Європі ізольовані одна від одної системи. Мова йшла не тільки про формування військово-політичних блоків, а й про закриті антагоністичні системи, які спиралися на несумісні економічні та ідеологічні принципи [16].

Політичний клімат періоду розрядки сприяв скороченню загрози прямої конфронтації як між США та СРСР, так і між конкуруючими військово-політичними блоками. Скликання НБСЄ створило передумови для діалогу між паралельно існуючими військово-політичними блоками й становлення спільних консультативних механізмів. Однак позитивні тенденції в рамках відносин європейської безпеки мали локальне значення, адже вони не супроводжувалися обмеженням суперництва США та СРСР у регіонах «третього світу». Враховуючи ці обставини, в російських теоретичних концепціях так званий другий період «холодної війни» (1963-1989 рр.) позначається поняттям

---

⁷ Після закінчення НБСЄ країн РЕВ ініціювали переговори з Радою ЄЕС. 16 лютого 1976 р. голова виконкому РЕВ, заступник голови Ради Міністрів НДР Г. Вайс відвідав голову Ради ЄЕС, прем'єр-міністра – міністра закордонних справ Люксембурга Г. Торна й вручив йому листа РЕВ з пропозицією укласти угоду між РЕВ і країнами-членами РЕВ, з одного боку, ЄЕС і країнами-членами ЄЕС, з другого боку, про основи взаємовідносин між цими організаціями та їх учасниками. У липні 1976 р. Рада міністрів ЄЕС повідомила, що ця пропозиція буде вивчена відповідними інстанціями ЄЕС.

«конфронтаційна стабільність», який вказує на перенесення радянсько-американської конфліктності з Європи у периферійні регіони, насамперед на Африку і Близький та Середній Схід, включно з Афганістаном [17, с. 25].

- Поряд із перенесенням суперництва в країни «третього світу», підрив розрядки був значною мірою спричинений «ракетною кризою» в Європі, поштовхом для якої стала модернізація радянських ракет середньої дальності. В 1977-1978 рр. на західних межах Варшавського договору розпочалося розгортання ракетного комплексу РСД-10 «Піонер» (SS-20 за класифікацією США і НАТО), які заміняли застарілі радянські ракети Р-16. У відповідь на це в 1979 р. США прийняли рішення розмістити в Європі ракети Pershing-2 дальністю 1800 км, підлітний час яких до цілей в СРСР становив 8-10 хвилин, а також крилаті ракети наземного базування. Активізація гонки ядерних озброєнь у Європі спровокувала тривалу військово-політичну кризу. Розміщення ракет Pershing-2 надавало США змогу нанесення раптового удару по командних пунктах і ракетних шахтах, унеможливлюючи удар у відповідь. Своєю чергою європейські союзники США були занепокоєні тим, що розміщення ракет «Піонер» і Pershing-2 дозволить СРСР і США вести «обмежену» ядерну війну в Європі, уникаючи нанесення ядерних ударів один одному. Розв'язання проблеми було знайдено внаслідок підписання Договору між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД; англ. INF) від 8 грудня 1987 р.

- Серед політико-правових наслідків підписання Заключного акту 1975 р. доцільно відзначити розширення критеріїв державного суверенітету та чітку редакцію принципу непорушності кордонів. Українські правознавці відносять принципи непорушності державних кордонів і територіальної цілісності держави, прописані в Заключному акті НБСЄ 1975 р., до «основних принципів» міжнародного права, тотожних нормам *jus cogens*, що мають вищу юридичну силу. Ці принципи не згадуються у Статуті ООН від 26 червня 1945 р. та Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються

дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.⁸

Утім очевидно, що застосування принципів територіальної цілісності держав та особливо непорушності державних кордонів було започатковано на регіональному рівні з метою зміцнення безпеки в європейському/трансатлантичному регіоні та стабілізації регіональної підсистеми міжнародних відносин. Тому за відсутності узгодженого поняття основних принципів міжнародного права домінуючим залишається підхід до їх інтерпретації саме через норми міжнародного права, включно з міжнародними конвенціями, двосторонніми й багатосторонніми юридично зобов'язуючими договорами та угодами. Це вочевидь звужує значення універсальних принципів й обмежує їх вплив на розвиток системи міжнародного права та міжнародні відносини, які регулюють її норми. Нормативний пріоритет означає, що принципи міжнародного права втрачають статус імперативних засад і перетворюються на узагальнений опис правил поведінки у відносинах між суб'єктами міжнародного права.

Статут ООН прямо не згадує принципи територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів, але пункт 4 ст. 2 містить положення, відповідно до якого «всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим способом, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». Це, по суті, єдине посилення на територіальну цілісність держав в тексті Статуту ООН. Проте, як стверджують українські правознавці, «заборона застосування сили чи погрози нею проти територіальної цілісності або політичної незалежності держави» – це один із перших юридичних приписів нормативного змісту принципу

---

⁸ Основними принципами міжнародного права, закріпленими в Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права, є: 1) суверенна рівність держав; 2) добросовісне виконання міжнародно-правових зобов'язань; 3) мирне розв'язання міжнародних спорів; 4) заборона застосування сили або погрози силою у міжнародних відносинах; 5) невтручання у внутрішні справи держав; 6) рівноправність та самовизначення народів; 7) обов'язок співробітництва держав відповідно до Статуту ООН.

територіальної цілісності, що «згодом отримав міжнародне визнання імперативного припису принципу територіальної цілісності як самостійного принципу міжнародного права» [19, с. 59; 10].

Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. також розглядає ці принципи в межах принципу незастосування сили або погрози силою. Положення цієї декларації підтверджують формулу ст. 2 Статуту ООН щодо заборони застосування сили або погрози силою проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави і детальніше розкривають їх юридичний зміст. Зокрема в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. наголошується: «...кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або як засобу розв'язання міжнародних спорів, зокрема територіальних спорів і питань, що стосуються державних кордонів»; «територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН»; «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою або її застосування»; «жодні територіальні надбання, що є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними» [21].

З огляду на обставини та події 2014-2024 рр. інтереси України визначають нагальну потребу в наданні принципам територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів універсального та імперативного значення попри їх непоодинокі й чим далі більш брутальне порушення в міжнародній практиці 1970-х – 2010-х рр. Адже принцип непорушності державних кордонів залишається винятково важливим правовим запобіжником міждержавного територіального суперництва, довільного перегляду існуючих кордонів та легалізації агресії з використанням різноманітних історичних і юридичних мотивацій.

Висновки

З точки зору логіки історичного процесу «холодна війна» другої половини ХХ ст. була специфічним й водночас визначальним явищем міжнародних відносин у рамках біполярної міжнародної системи. Структуру міжнародних відносин періоду «холодної війни» можна порівняти з перетином двох антагоністичних силових полів, окремі зони яких характеризувалися різною пружністю та ступенем впливу й контролю з боку конкуруючих держав-гегемонів. Утім, попри значно більшу щільність впливу двох наддержав (США та СРСР), еволюція міжнародних відносин типологічно відтворювала певні елементи диференціації та адаптації, централізації або децентралізації, конвергенції чи дивергенції, які мали місце у попередніх історично відомих формах упорядкування міждержавної взаємодії, зокрема у Віденській системі, яка встановилася після наполеонівських війн, чи Версальсько-Вашингтонській системі, яка існувала упродовж міжвоєнного двадцятиліття.

Після Другої світової війни Європа була розділена на два протиборчі табори. США та СРСР вступили в період гострого змагання, кульмінацією якого стала Карибська ракетна криза 1962 р., коли обидві країни впродовж короткого часового відрізка балансували на межі ядерного конфлікту.

Порівняльний аналіз тенденцій міжнародних відносин на етапі виникнення «холодної війни» свідчить, що переважаючим чинником у взаємодії між Сходом і Заходом було відновлення багатоаспектного суперництва між США та СРСР. Ідеологічні складники відігравали невід'ємну роль у процесах конфронтаційного змагання, перешкоджаючи досягненню компромісних домовленостей та підштовхуючи політичне керівництво наддержав до небезпечної гри з нульовою сумою. Водночас, попри несумісність західного та радянського способів життя та репресивний характер сталінського суспільного ладу в повоєнному СРСР, розбіжності між Сходом і Заходом та конкуренція інтересів СРСР і США мали комплексний і

взаємопроникний характер, що спричиняло й сприяло збереженню високого рівня напруженості на міжнародній арені.

Згідно авторської концепції дослідження, в широкому контексті «холодна війна» розглядається як визначальний, організуючий принцип біполярних відносин в межах Ялтинсько-Потсдамської міжнародно-політичної системи. Хоча в основу угод, укладених у Ялті та Потсдамі було покладено прагнення до співпраці, наприкінці 1940-х рр. відносини між СРСР і його колишніми союзниками набули переважно ворожих і конфронтаційних ознак, що моделювало відносини між ними впродовж майже 40 років. Хоча змагання між Сходом і Заходом проходило в усіх формах міжнародної взаємодії – політичній, економічній, військовій, культурній, ідеологічній тощо, в окремі періоди можна простежити домінування різних тематичних і функціональних аспектів, які справляли визначальний вплив на міждержавні відносини.

Пріоритетним завданням американської зовнішньої політики повоєнного періоду був союз з країнами Західної Європи, який став однією з головних ознак глобальної стратегії США. Політичним виразом трансатлантичного зв'язку стала доктрина «атлантизму». Принципово новим елементом, який запропонувала зовнішньополітична стратегія адміністрації Г. Трумена, стала підтримка західноєвропейських союзників, що мало забезпечити залучення держав Західної Європи до «стримування комунізму».

В основу багатосторонньої взаємодії між країнами євроатлантичного співтовариства були покладені принципи «взаємозалежності» і «розподілу тягаря». Вони передбачали зміцнення економічних зв'язків США з європейськими країнами та відповідальність США за збереження соціального та політичного статус-кво в масштабах євроатлантичного співтовариства.

В рамках стратегії стримування СРСР важливим завданням американської зовнішньої політики вважалося зміцнення військового потенціалу західноєвропейських союзників. Такий курс дістав втілення в підтримці Західноєвропейського союзу, створеного 1948 р., заснуванні НАТО (1949 р.) як постійно діючого військово-політичного альянсу та сприянні

інтеграційним процесам між західноєвропейськими державами. Новим елементом зовнішньополітичної практики США і країн Західної Європи став диференційований підхід до країн радянського блоку, який визначався різними можливостями впливу на суспільні процеси з метою обмеження впливу СРСР.

У повоєнний період принципового значення набуло «німецьке питання», зміст якого зводився до вибору між декількома потенційними варіантами його вирішення. Перший варіант передбачав продовження діалогу між західними союзниками та СРСР на основі закріплення стану Німеччини як несамоїтної та розділеної держави. Другий варіант був зорієнтований на те, щоб допомогти Німеччині відновити необхідні соціально-економічні та політичні інститути, а потім перетворити її на «реального», хоча й другорядного, гравця на світовій арені. Зрештою розв'язання цього питання було запропоновано у формі інтеграції Західної Німеччини до НАТО і новостворюваних спільних європейських структур.

Змістовні аспекти міжнародних відносин та політичних процесів у Європі в період 1947-1975 рр. характеризували наступні чинники та тенденції:

Стале погіршення відносин між СРСР та західними союзниками по антигітлерівській коаліції було спричинене суперечностями довкола невирішених питань повоєнного врегулювання в Європі, спробами політичного тиску СРСР на Туреччину, загостренням Берлінського питання та війною в Кореї. Змістовне підґрунтя при створенні протилежних, конкуруючих військово-політичних блоків у період 1947-1975 рр. становили протиріччя між колишніми союзниками з геополітичних, економічних та ідеологічних питань. Наразі головною ознакою блокового розколу Європи була стабілізація двох сфер впливу – Західної та Східної. При цьому основу блокової політики НАТО та Організації Варшавського договору становили політичні стратегії США та СРСР.

Хоча як окремий геополітичний субрегіон Східна Європа не мала для США особливої стратегічної ваги, європейська політика США набула значення в контексті нейтралізації територіального поширення комуністичної ідеології та

зміцнення економік західноєвропейських країн з метою забезпечити їх здатність до колективної оборони й спроможність вирішувати свої внутрішні проблеми власними силами. Натомість радянське керівництво розглядало встановлення контролю в країнах Східної Європи у подвійному сенсі – як фактор гарантування безпеки СРСР в європейському територіальному просторі (концепція «поясу безпеки»), та як засіб закріплення суспільних порядків радянського типу (офіційно – під виглядом режимів «народної демократії»).

Початкова ініціатива формування постійних блокових структур у Європі належала Великій Британії та Франції. Проте кінцевий формат реалізації західних оборонних союзів визначався США. При цьому лейбористський уряд Великої Британії виступив головним ініціатором і активним посередником при створенні трансатлантичного військово-політичного союзу за участі та за домінування США. Підсумкові рішення про створення НАТО і Західноєвропейського союзу (в якості субрегіонального європейського об'єднання) стали компромісним варіантом, який враховував позиції США і країн Західної Європи.

Після смерті Й. Сталіна керівництво СРСР намагалось перехопити ініціативу щодо поновлення переговорів з «німецького питання» та пропонувало розглянути практичні заходи з розрядки міжнародної напруженості. На Женевській нараді глав урядів СРСР, США, Англії і Франції, яка проходила 18-23 липня 1955 р., СРСР виснув проекти Загальноєвропейського договору про колективну безпеку в Європі, кінцева мета якого полягала в розпуску військово-політичних союзів, і «Основних принципів договору між існуючими в Європі угрупованнями держав». Радянські проекти містили поетапний план, в межах якого учасники запропонованого Загальноєвропейського договору мали взяти на себе зобов'язання утримуватися від застосування збройної сили й вирішувати всі суперечки мирним шляхом. Утім, спроби відновлення діалогу на рівні четвірки провідних держав (США, Великої Британії, Франції та СРСР) зазнали невдачі через взаємну недовіру та підозри в намірах сторін отримати односторонню

вигоду. Натомість створення конкуруючих блоків країн, у яких провідні держави-члени володіли ядерною зброєю, призвело до інституційного закріплення стану «холодної війни» та прискорення гонки озброєнь. За кількістю ядерних озброєнь США зберігали виразну перевагу аж до кінця 1960-х рр.

Значний вплив на динаміку конфронтації між Сходом і Заходом спричиняли суб'єктивні фактори, включаючи готовність/або неготовність політичних лідерів до діалогу та пошуку компромісних рішень. Відносна гомогенність політичних систем та спільна участь у стратегії «стримування комунізму» не виключала епізодичних загострень протиріч між США та основними європейськими союзниками. Найбільш наочно ці протиріччя виявилися у відносинах з Великою Британією і Францією (під час Суецької кризи 1956 р.), з Францією (внаслідок апробації зовнішньополітичної стратегії голлізму), а також по різних аспектах та епізодах з Данією, ФРН, Грецією тощо. Утім, розбіжності в інтересах та епізодичні загострення суперечностей у відносинах між США та іншими країнами НАТО ніколи не доходили до фази застосування сили, як це мало місце в Організації Варшавського договору під час збройного придушення повстання в Угорщині (1956 р.) та окупації Чехословаччини військами країн-учасниць Варшавського договору в 1968 р.

Період кінця 1960-х – початку 1970-х рр. був позначений розрядкою напруженості в європейських міжнародних відносинах, яка стала можливою в результаті низки компромісних угод і домовленостей, спрямованих на послаблення військово-політичного протистояння між країнами-учасницями протидіючих угруповань. У теоретичному сенсі процес розрядки означав спробу свідомої корекції біполярної міжнародної системи у бік послаблення конфронтаційних тенденцій при одночасному збереженні атрибутів взаємного військового стримування та різної ідеологічної спрямованості у позиціях сторін.

Політичні передумови активізації багатостороннього діалогу в формі загальноєвропейської Наради з питань безпеки і співробітництва (3 липня 1973

р. – 1 серпня 1975 р.) полягали в критичному осмисленні наслідків Карибської та Берлінських криз. У підготовчій роботі наради брали участь уряди переважної більшості країн Європи, які належали до різних військово-політичних та економічних блоків, а також групи європейських нейтральних країн, які сприяли пошуку компромісних варіантів розв'язання проблем безпеки.

Гельсінкський Заключний акт 1975 р. мав характер формалізованої міжнародної угоди, яка не мала процедурних положень, що регламентують термін її чинності та умови виконання. Аналіз змісту Заключного акту НБСЄ 1975 р. свідчить, що багато з його політико-правових положень зберігає актуальність і в реаліях першої чверті ХХІ ст. До них належать:

- офіційне визначення непорушності кордонів у Європі, встановлених за підсумками Другої світової війни;
- встановлення рамкових умов взаємодії держав європейського регіону, які належать до різних соціально-економічних і політичних систем;
- підтвердження потреби постійного діалогу з питань військово-політичних та військових аспектів безпеки;
- необхідність розвитку відносин у галузі економіки, науки, техніки та довколишнього середовища на недискримінаційній основі;
- визнання принципу «поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, сумління, релігії та переконань»;
- легітимація плюралізму суспільно-політичного устрою країн європейського/євроатлантичного простору на основі свободи вибору (визнання права кожної держави на юридичну рівність, поваги права вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи, права встановлювати свої закони і адміністративні правила);
- визнавання за всіма державами права належати або не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасником двосторонніх чи багатосторонніх договорів, бути чи не бути учасником союзних договорів чи дотримуватися нейтралітету.

Актуальність проблематики міжнародних відносин періоду «холодної війни» другої половини ХХ ст. безпосередньо пов'язана з руйнуванням системи європейської безпеки після 2014 р. Порівняння наративу «холодної війни» 1947/1948 – 1990/1991 рр. з глибокою кризою міжнародної безпеки у 2020-х рр., важливим складником якої є повномасштабна збройна агресія Росії проти України, дозволяє окреслити низку важливих схожих рис і відмінностей:

- З одного боку, в ході загострення відносин США і європейських країн НАТО з Росією та Китаєм широко застосовується риторика «холодної війни». З другого боку, наочно простежується неготовність перелічених сторін формально визнавати стан «холодної війни», хоча ступінь довіри між урядами зазначених країн-опонентів набагато нижчий, ніж між провідними країнами – колишніми антагоністами часів біполярності.

- Асиметричне загострення відносин США та європейських країн-членів ЄС і НАТО з Росією, КНР та їхніми союзниками позначено асиметрією їх інтересів та різним ступенем сприйняття загрози російського геополітичного ревізійнізму. Зазначене знаходить прояв у різних формах реагування на конфронтаційні тенденції та регіональні кризи, включаючи війну РФ проти України, війну Ізраїлю проти угруповання ХАМАС, активізацію Ірану та його сателітів, напруженість довкола Тайваню тощо.

- Повномасштабна збройна агресія РФ проти України означає прецедент повернення війни як засобу вирішення політичних проблем шляхом застосування збройних сил та погроз застосування ядерної зброї. В цьому сенсі позиція Москви перекреслює хитку архітектуру європейської безпеки й становить значно більшу небезпеку, ніж конфронтаційна стабільність після Карибської кризи 1962 р., яка ґрунтувалася на самообмеженні, взаємній відповідальності сторін та контролі над озброєннями.

Західна політична література тлумачить загострення конфронтаційних тенденцій у міжнародних відносинах 2020-х рр. переважно як відновлення суперництва між великими державами, або, порівняно рідше – як стан неоголошеної «холодної війни», в якій ідеологічні чинники займають важливе,

однак набагато вужче місце, ніж за умов системного змагання між США та СРСР у другій половині XX ст.

Попри суттєві відмінності в політиці останніх двох адміністрацій США (Д. Трампа та Дж. Байдена) щодо Росії та КНР, їх зміст визначало роздільне тлумачення цілей стримування та використання інструментів протидії економічним і військовим можливостям Росії та КНР як конкурентів і реальних чи потенційних суперників. З точки зору методології дослідження, порівняння радянсько-американського змагання в другій половині XX ст. з ситуацією у відносинах між США і європейських країн з РФ на початку XXI ст. обумовлює потребу визначення чітких критеріїв аналізу, придатних для з'ясування якісних відмінностей між цими двома станами з урахуванням різних історичних та політичних умов.

*****

Джерела та література

Передмова

1. Waltz K.N. The Emerging Structure of International Politics. *International Security*. Fall 1993. Vol. 18, No. 2. P. 44-79.
2. Orwell G. You and the Atomic Bomb. *Tribune* (London). 1945. October 19. URL: http://orwell.ru/library/articles/ABomb/english/e_abomb.html (дата звернення: 30.11.2021).
3. Leffler M.P. The Cold War: What Do "We Now Know"? *The American Historical Review*. Apr., 1999. Vol. 104, No. 2. P. 501-524.
4. Copeland D. *The Origins of Major War*. Ithaca, London: Cornell Univ. Press, 2001. 321 p.
5. Толстов С.В., Фесенко М.В. Феномен «нової холодної війни» з погляду політології міжнародних відносин. *Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки"*. 2019. № 20. URL:http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3821
6. Віднянський С.В. «Холодна війна». *Юридична енциклопедія*. [У 6-и т.]. Т. 6. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2004. С. 338.
7. Манжола В.А. «Холодна війна». *Українська дипломатична енциклопедія*. [У 2-х т.]. Т. 2. К.: Знання України, 2004. С. 677-678.
8. Орлова Т.В. *Історія сучасного світу (XV-XXI століття): навчальний посібник*. Київ: Вікар, 2008. 552 с.
9. Толстов С.В. Ознаки та особливості нової «холодної війни». *Зовнішні справи*. 2019. № 4-5. С. 5-10.

Глава 1.

1. The Sinews of Peace ('Iron Curtain speech'). March 5, 1946. *The International Churchill Society*. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>
2. Толстов С.В., Фесенко М.В. Динаміка конфліктної взаємодії у відносинах США з СРСР та Росією: порівняльний аналіз. *Конфронтація та співробітництво в міжнародних відносинах: теорія і практика: зб. наук. Праць*. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 116-155.
3. Гасанлы Дж.П. СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953). М.: «Центр Пропаганды», 2008. 663 с.
4. (George F. Kennan). The Sources of Soviet Conduct. (By «X»). URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1947-07-01/sources-soviet-conduct>

5. Gordon M., Vines K. *Theory and Practice of American Foreign Policy*. New York : Thomas Y. Crowell Co., 1955. X, 423 p.
6. Morgenthau H.J. The Mainsprings of American Foreign Policy: The National Interest vs. Moral Abstractions. *The American Political Science Review*. 1950. Vol. 44. No. 4. P. 833-854.
7. Morgenthau H.J. *In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*. New York : Alfred A. Knopf, 1951. XII, 283 p.
8. Quester G.H. Missiles in Cuba, 1970. *Foreign Affairs*. April 1971. Vol. 49. No. 3. P. 429-441.
9. Burnham J. Containment or Liberation? An Inquiry into the Aims of United States Foreign Policy. New York : John Day Company, 1953. 256 p.
10. Perkins D. *The Evolution of American Foreign Policy*. New York : Oxford University Press, 1948. 187 p.
11. Егорова Н.И. Оценка СССР в условиях «холодной войны». Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. URL: <https://history.jes.su/s207987840001121-2-1/>
12. Bailey T.A. America Faces Russia: Russian-American Relations from Early Times to Our Day. New York: Cornell University Press, 1950. 195 p.
13. Schlesinger A. Origins of the Cold War. *Foreign Affairs*. 1967. Vol. 46, No. 1. P. 22-52.
14. McNeil W.H. *America, Britain and Russia. Their Cooperation and conflict, 1941-1946*. London, 1953. 193 p.
15. Feis H. *From Trust to Terror: the Onset of the Cold War 1945-1950*. New York: W. W. Norton, 1970. 169 p.
16. Williams W. *The Tragedy of American Diplomacy*. New York, 1962. 201 p.
17. Kolko G. *The Limits of Power: The world and US Foreign Policy, 1945-1954*. New York, 1972. 197 p.
18. Perlmutter A. *FDR and Stalin: A not so Grand Alliance, 1943-1945*. Columbia: University of Missouri press. 1993. 352 p.
19. Alperovitz G. *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*. New York: Simon and Schuster, 1965. 220 p.
20. Flemming D.F. *The Cold War and its Origins, 1917-1960*. New York, 1961. 179 p.
21. LaFeber W. *Origins of the Cold War: 1941-47*. New York: John Wiley & Sons, 1971. 193 p.
22. LaFeber W. *America, Russia and the Cold War, 1945-2006*. New York: McGraw-Hill Education, 2006. 345 p.
23. LaFeber W. *The American Age: U.S. Foreign Policy at Home and Abroad Since 1750*. Norton, 1989. 456 p.
24. Gaddis J. *Russia, the Soviet Union and the United States: an interpretive History*. New York, 1976. 198 p.
25. Gaddis J. *The Cold War: A New History*. New York: The Penguin Press, 2005. 217 p.
26. Leffler M. *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*. Stanford, 1992. 712 p.

27. Lundestad G. *America, Scandinavia, and the Cold War 1945-1949*. New York, Oslo, 1980. 205 p.
28. Lundestad G. *«Empire» by Integration: The United States and European Integration 1945-1997*. Oxford, 1998. 282 p.
29. Lundestad G. *No End to Alliance. The United States and Western Europe: Past, Present, and Future*. London: Palgrave Macmillan, 1998. 290 p.
30. Gaddis J. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. Oxford: Clarendon Press, 1997. 448 p.
31. *The Cambridge history of American foreign relations*. W.I. Cohen (ed.). Vol.1-4. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
32. Mastny V. *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York: Oxford University Press. 1996. 285 p.
33. Westad O.A. *The Cold War: A World History*. Basic Books, 2017. 720 p.
34. Арбатов Г.А. *Идеологическая борьба в современных международных отношениях. Доктрина, методы и организация внешнеполитической пропаганды империализма*. М.: Политиздат, 1970. 352 с.
35. Беглов С.И. *Внешнеполитическая пропаганда. Очерки теории и практики. Учебное пособие для факультета журналистики*. Москва : Высшая школа, 1984. 375 с.
36. Николаев Н. *Миф о «советской военной угрозе» в стратегии империализма*. М., 1984. 126 с.
37. Чупранов Л. *Критика буржуазных фальсификаторов по вопросам внешней политики СССР*, М. : Политиздат, 1984.
38. Воровский В.В. *Статьи и материалы по вопросам внешней политики*. М.: Соцэкгиз, 1959. 254 с.
39. Трухановский В.Г. *60 лет борьбы СССР за мир и сотрудничество между народами*. М., 1977. 144 с.
40. Кутаков Л.Н. *История международных отношений и внешней политики СССР, 1917- 1972*. М., 1975. 272 с.
41. Хвостов В.М. *Проблемы истории внешней политики СССР и международных отношений: избранные труды*. М., 1976. 549 с.
42. *Историческая наука в XX веке: Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки* / Под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. М., 2002. 432 с.
43. Чубарьян А.О. Новая история «холодной войны». *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 3-23.
44. Кунина А. Е., Позняков В.В. Советско-американские отношения в ядерный век. *Американский ежегодник*. 1990 / отв. ред. Болховитивин Н.Н. М., 1991. 248 с.
45. *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей* / ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М.: Олма-Пресс, 2003. 640 с.
46. Flemming D.F. *The Cold War and its Origins, 1917-1960*. New York, 1961. 179 p.

47. Наджафов Д.Г. К вопросу о генезисе холодной войны. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей* / ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М.: Олма-Пресс, 2003. 640 с.
48. Хлуденев И. М. «Круглый стол» в МИД СССР. *Новая и новейшая история*. 1991. № 5. С. 47-59.
49. Загладин Н.В. Почему завершилась «холодная война»? *Кентавр*. 1992. № 1-2. С. 45–60.
50. Коломейко А.С. Когда и как началась «холодная война». *Международная жизнь*. 1990. № 10. С. 34-46.
51. Печатнов В.О. От союза – к вражде (советско-американские отношения в 1945-1946 гг.). *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей* / Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М.: Олма-Пресс, 2003. 640 с.
52. Шенин С.Ю. «Холодная война» в Азии: парадоксы советско-американской конфронтации (1945-1950 гг.). *США - экономика, политика, идеология*. 1994. № 7. С. 60-72.
53. Косов А. Российская историография о роли США в развязывании Холодной войны. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2004. № 3. С. 54-59.
54. Плешаков К.В. Советский Союз и Соединенные Штаты, опыт взаимовосприятия. *США - экономика, политика, идеология*. 1989. № 9. С. 40.
55. Чубарьян А.О. Новая история «холодной войны». *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 3-23.
56. Батюк В.И., Евстафьев Д.Г. Геополитический контекст начала «холодной войны»: уроки для 90-х годов. *США – экономика, политика, идеология*. 1994. № 10. С. 95-104.
57. Толстов С.В., Фесенко М.В. Феномен «нової холодної війни» з погляду політології міжнародних відносин. *Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки"*. 2019. № 20. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/4142/3787
58. Потехин А.В. *Дипломатия США в Восточной Европе*. К. : Наукова думка, 1992. 128 с.
59. Бадах Ю. Г. *"Холодна війна" та її виміри (1946 - 1991 рр.): монографія*. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2009. 457 с.
60. Кудряченко, А.І. Берлінська криза 1948-1949 років – балансування на межі війни. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин*. К. : Фенікс. 2014. С. 88-99.
61. Сич О., Мінаєв А. *Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник*. Чернівці : Рута, 2008. 72 с.
62. Овчаренко О.І. *Двохполюсність світу і "холодна війна" (1946 – 1991 рр.): навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студ. вищ. навч. закладів*. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 172 с.

63. «Холодна війна» (1946–1991 рр.). Документи і матеріали. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упорядник О.І. Овчаренко. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 536 с.
64. Мартиненко А.К., Мартиненко Б.А. *Міжнародні відносини 1945-1975 років*: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Видавництво Ліра-К. 2004. 366 с. URL. http://lib-net.com/book/108_Mijnarodni_vidnosini_.html
65. *Міжнародні відносини та світова політика*: підручник / кер. авт. кол. В.Ю. Крушинський; за ред. В.А. Манжоли. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. 863 с.
66. Орлова Т.В. *Історія сучасного світу (XV-XXI століття): навчальний посібник*. Київ: Вікар, 2008. 552 с.
67. Шлезингер А. *Циклы американской истории*. М. : Издательская группа «Прогресс» 1992. С. 237-310.
68. Филитов А.М. *Холодная война: историографические дискуссии на Западе*. М. : Наука, 1991. С. 6
69. Zubok V., Pleshakov C. The Soviet Union. D. Reynolds (ed.). *The origins of the Cold War: international perspectives*. New Haven, 1994. P. 53.
70. *Дипломатический словарь*. В 3-х т. Том III. С-Я. / Гл. ред. А.А. Громыко. М. : Изд-во «Наука», 1986. С. 536.
71. Яковлев А.Н. *От Трумена до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века*. М. : Мол. гвардия, 1985. 416 с.
72. Butterfield H. The Tragic Element in Modern International Conflict. *The Review of Politics*, 12 (02). 1950. P. 147-164.
73. Schlesinger A., Jr. Some Lessons from the Cold War. *Diplomatic History*, Volume 16, Issue 1, January 1992. P.47
74. Kolko J., Kolko G. *The Limits of Power. The World and United States Foreign Policy, 1945-54*. New York: Harper and Row, 1972.
75. Williams W. A. *American-Russian Relations, 1781–1947*. New York, 1952, p. 107
76. Fleming D.F. *The Cold War and Its Origins, 1917-1960*. In 2 Volumes. New York : Doubleday. 1961. 1158 p.
77. Gaddis J. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*. New York : Columbia University Press, 1972. 382 p.
78. Taubman W. *Stalin's American Policy: From Entente to Detente to Cold War*. New York: Norton, 1982. XII, 291 p.
79. Yergin D. *Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1977. X, 526 p.
80. Watt D.C. Rethinking the Cold War: A Letter to a British Historian. *The Political Quarterly*. 1978. Volume 49, Issue 4. P.446-456.
81. Kramer M. Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*. 1999. Vol. 25, No. 4. P. 539-576.
82. Лот В. Разрядка и преодоление холодной войны. *Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы* / под ред: Н.И. Егоровой, А.О. Чубарьяна. Т. 2. М. : Институт всеобщей истории РАН. 2003. С. 9-25.

83. Hanhimäki J.M., Westad O.A. *The Cold War: a history in documents and eyewitness accounts*. Oxford, 2004. P.2.
84. Gaddis J.L. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. Oxford: Clarendon Press, 1997. 448 p.
85. Engerman D.C. Ideology and the origins of the Cold War 1917–1962. *The Cambridge History of the Cold War*. O.A. Westad, M.P. Leffler (eds). Cambridge, 2010. Vol. 1. P. 25.
86. Lundestad G. Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952. *Journal of Peace Research*. 1986, 23. P. 263–77.
87. Дэвис Д.Э., Трани Ю.П. *Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях* / Науч. ред. А. А. Поршакова; Пер. с англ. Е. В. Нетесовой; Сост. указ. и библиогр. ред. Д. Н. Бакун. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 479 с.
88. Stephanson A. Cold War Origins. *Encyclopedia of American Foreign Policy*. URL. <https://www.americanforeignrelations.com/A-D/Cold-War-Origins.html>
89. Stephanson A. *Fourteen Notes on the Very Concept of a Cold War*. New York: Routledge, 1999. P. 62–85.
90. Romer J.-C. Cold war or East-West confrontation: some methodological reflections. *Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы* / под ред. Н.И. Егоровой, А.О. Чубарьяна. Т. 2. М. : Институт всеобщей истории РАН. 2003. С. 29–43.
91. Girault R., Frank J. Thobie J. *La loi des géants, 1941–1964: Histoire des relations internationales contemporaines*. Payot. 2005. p. 169.
92. Плешаков К.В. Истоки «холодной войны»: размышления участника советско-американской конференции. *США экономика, политика, идеология*. 1991. № 4. С. 38
93. Батюк В.И., Евстафьев Д. *Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945–1950 гг.* М. : Российское университетское издательство, 1995. 253 с.
94. Батюк В.И. *Холодная война между США и СССР (1945–1991). Очерки истории*. М.: Изд-во «Весь Мир». 2018. 336 с.
95. Егорова Н.И. Понятие «розрядка» в 1950-е годы: советская и западная интерпретации. *Холодная война и политика разрядки: Дискуссионные проблемы* / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян: В 2 ч. М.: Институт всеобщей истории РАН, 2003. Ч. 1. С. 64–90.
96. *Холодная война и политика разрядки: Дискуссионные проблемы*. Отв. ред.: Егорова Н.И., Чубарьян А.О.; Редкол.: Аггеева И.А., Гайдук И.В.; РАН. Ин-т всеобщей истории. М.: ИВИ РАН, 2003. Ч. 1. 341 с.
97. *Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы 1918–2003* / под ред. А.Д. Богатурова. Т. 3: События. 1945–2003. М., 2003. 718 с.
98. Уткин А. *Мировая холодная война*. М.: Эксмо: Алгоритм, 2005. 732с.
99. *Холодная война: В 2-х т.* / под ред. В.А. Золотарева. М.: ИНЭС, РУБИН, 2014. Т. 2: От Потсдама до Мальты. 584 с. (Военная история Российского государства).

Глава 2.

1. Чубарьян А.О. Послесловие. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей.* Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 622-631.
2. Киссинджер Г. *Дипломатия.* Пер. В. Львова. М. : Ладомир, 1997. 848 с.
3. Harriman W.A., Abel E. *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946.* N. Y. : Random House, 1975. 595 p.
4. Батюк В.И. *Холодная война между США и СССР (1945-1991 гг.): очерки истории.* М. : Весь мир, 2018. 336 с.
5. 6-060 Radio Address, April 28, 1947. *The Papers of G.C.Marshall.* L.I. Bland, M.A. Stoler, S.R. Stevens, D.D. Holt (Eds.). Lexington, Va.: The George C. Marshall Foundation, 2013. Electronic version based on The Papers of George Catlett Marshall. Vol. 6: "The Whole World Hangs in the Balance," January 8, 1947 – September 30, 1949. Baltimore, London : The Johns Hopkins University Press, 2013. P. 113-122. URL: <https://www.marshallfoundation.org/library/digital-archive/6-060-radio-address-april-28-1947/>
6. Из доклада А.А. Жданова «о международном положении» на первом совещании коминформа. 25.09.1947. Док. № 52. *Личный архив А.Н. Яковлева.* URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69358>
7. Директива СНБ-68. 14 апреля 1950 г. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/direktiva-snb-68.php>
8. Bose M. *Shaping and Signaling Presidential Policy: The National Security Decision Making of Eisenhower and Kennedy.* College Station, TX : Texas A&M University Press, 1998. 200 p.
9. Divine R.A. *Foreign Policy and U.S. Presidential Elections, 1952-1960.* New York : New Viewpoints, 1974. 359 p.
10. Hagerty J.A. Eisenhower here for major speech on foreign policy; Second Formal Address Since His Nomination to Be Given Before the Legion. *The New York Times.* 1952. Aug. 25.
11. National Security Council Report, NSC 158, 'United States Objectives and Actions to Exploit the Unrest in the Satellite States'. June 19, 1953. *Wilson Center. Digital Archive: International History Declassified.* URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/>
12. Стыкалин А.С. Восточная Европа в системе отношений Восток – Запад (1953 – начало 1960-х гг.). *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей.* Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 487-542.
13. Стыкалин А.С. Кардинал Миндсенти. *Вопросы истории,* 2013. № 7. С. 38-58.
14. Стыкалин А.С. *Прерванная революция: Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы.* М.: Новый хронограф, 2003. 320 с.

15. Fischer B. A. U.S. Foreign Policy under Reagan and Bush. *The Cambridge History of the Cold War. Vol. III*. Leffler M.P., Westad O.A. (eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 688 p.
16. National Security Decision Directive 54 (NSDD-54). United States Policy toward Eastern Europe. September 2, 1982. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf>
17. National Security Decision Directive 133 (NSDD-133). United States Policy toward Yugoslavia. March 14, 1984. URL: <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-133.htm>
18. National Security Decision Directive 75 (NSDD-75). U.S. Relations with USSR. January 17, 1983. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>
19. UK Parliament. *Hansard. House of Commons. Parliamentary Debates*. Foreign Affairs. 11 May 1953. Vol. 515. URL: <https://hansard.parliament.uk/Commons/1953-05-11/debates/ddda8d54-fb6e-4e80-83f2-0100f62b7e26/ForeignAffairs>
20. Letter From President Johnson to Chairman Kosygin, Washington, undated. *FRUS*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v11/d116>
21. Егорова Н.И. Европейская безопасность, 1954-1955 гг.: поиски новых подходов. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. статей*. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 455-486.
22. Проект общеевропейского договора о коллективной безопасности в Европе. Основные принципы (извлечение). *Правда*. 1954. 11 февраля.
23. Записка МИД СССР в ЦК КПСС «Планы западных держав в отношении создания “зоны уменьшенной напряженности в Европе”». 18.10.1955. *Российский государственный архив новейшей истории*. Ф. 89, п. 70, д. 1, л. 2.
24. Кол Дэвис: Как инцидент с Пауэрсом отодвинул конец «холодной войны». *Российская газета*. 28.04.1995. URL: <https://rg.ru/1995/04/28/pauers.html>
25. Guerre froide. URL: https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/guerre_froide/184391
26. Baylis J. *The diplomacy of pragmatism: Britain and the formation of NATO, 1942-49*. New York: Palgrave Macmillan, 1993. P. 29.
27. Longden A.L. From ‘Hot War’ to ‘Cold War’: Western Europe in British Grand Strategy, 1945–1948. M.F. Hopkins, M.D. Kandiah, G. Staerck (Eds.). *Cold War Britain. New Perspectives*. New York: Palgrave Macmillan, 2003. P. 116.
28. Treaty of Dunkirk. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Dunkirk
29. “The Brussels Treaty”. Treaty of Economic, Social and Cultural Collaboration and Collective Self-Defence. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17072.htm
30. Greenwood S. Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo–French Treaty of March 1947. *Journal of Strategic Studies*. Vol. 6. P. 62.
31. Suggested Post-Surrender Program for Germany. URL: <http://docs.fdrlibrary.marist.edu/PSF/BOX31/t297a01.HTML>

32. The «Marshall Plan» speech at Harvard University, 5 June 1947. URL: <https://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm>
33. Heuser B. *NATO Britain, France and the FRG. Nuclear Strategies and Forces for Europe, 1949-2000*. P. 63.
34. Wheeler N. The Attlee Government's Nuclear Strategy, 1945-51. *Britain and the first Cold War* / A. Deighton. New York: Palgrave Macmillan, 1990. P. 134.
35. Kennan G. «Long Telegram». URL: <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>
36. Deighton A. Britain and the Cold War, 1945–1955. *The Cambridge History of the Cold War* / M. Leffler, O. Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P.118.
37. Шевцов А.И., Ижак А.И., Гавриш А.В., Чумаков А.Н. Тактическое ядерное оружие в Европе: перспективы обеспечения стабильности. <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/51.pdf>
38. Février R. Churchill, Roosevelt et Staline à Yalta : mais où est donc de Gaulle ? URL: <https://www.nouvelobs.com/photo/20150716.OBS2679/churchill-roosevelt-et-staline-a-yalta-mais-ou-est-donc-de-gaulle.html>
39. Розанцева Н. *Франция в ООН (1945-1950)*. М. : Наука, 1984. 223 с.С.62.
40. Communiqué des gouvernements français et britannique (Dunkerque, 4 mars 1947) URL: https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/026961fe-0d57-4314-a40a-a4ac066a1801/5d5a64ab-9c7c-4e19-b528-9e53f9ce937b/Resources#0d35387a-c5ae-4131-a861-4869fbde32a7_fr&overlay
41. Bozo F. *La politique étrangère de la France depuis 1945*. Paris : Flammarion, 2012. 310 p.P. 24.
42. Антюхина-Московченко В. *Шарль де Голль и Советский Союз*. М. : Книга, 1990. 288 с.
43. Молчанов Н. *Внешняя политика Франции*. М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. 404 с.
44. Лозовицький О. Франко-американські взаємовідносини як системний подразник розвитку військово-політичної стратегії п'ятої республіки Франції URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=30696
45. Орловський Р., Яковюк І. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 264-277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_139_28
46. Сидоров А. Европейское строительство и Франция: личностный фактор (от де Голля до Миттерана). *Современная Европа*, 2018. № 3. С. 115-124. С. 115-116.
47. Parzymies S. *Polityka zagraniczna Francji po zimnej wojnie*. Warszawa : Dialog, 2017. 598 s.
48. Маслова Е. Европеизм и атлантизм во внешней политике Италии. URL: <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/1731/u9ofP4MXIM.pdf>

49. Liberti F. La nouvelle politique étrangère italienne. URL: <https://www.cairn.info/revue-internationale-et-strategique-2004-4-page-37.htm#no4>
50. Кюнхардт Л. 60 лет спустя. URL: <https://www.deutschland.de/ru/topic/politika/germania-evropa/60-let-spusta>
51. Darnis J.-P. Une politique extérieure entre Europe et Méditerranée. *Questions internationales*. 2013. № 59. p.78-83. P.79.
52. Вдовиченко В. Взаємозв'язок атлантизму і європеїзму у зовнішній політиці Італії (1992-2001 pp.) URL: http://histans.com/JournALL/mo/mo_2012_21/15.pdf
53. Югославія. Нові південнослов'янські держави. URL: <https://geomap.com.ua/uk-wh11/1316.html>
54. Пеленська О. Як встановлювали комуністичний режим у Чехословаччині 70 років тому. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29059413.html> (дата звернення 10.19.2020).
55. Тихонравов Ю.В. Геополитика. Учебное пособие. М.: ЗАО «Бизнес-школа» Интел-Синтез», 1998. С. 257-268.
56. Huntington S.P. The Clash of Civilization and Remaking the World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 368 p.
57. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален. *Мировая экономика и международные отношения*. 1997. № 8. С. 91.
58. США-Западная Европа: партнерство и соперничество / Отв. ред. Ю.П. Давыдов. М.: Наука, 1978. С. 14.
59. Печатнов В.О., Манькин А.С. История внешней политики США. М.: Международные отношения, 2012. С. 365-366.
60. Амброз С. Эйзенхауэр. Солдат и президент. М.: Издательство «Книга, лтд», 1993. С. 399.
61. Громыко А.А., Кокошин А.А. Братья Кеннеди. М.: Мысль, 1985. С. 250
62. Международные отношения после Второй мировой войны. В 3 томах. Т. 2 (1950-1955) / Ред. А.А. Лаврищев, Д.Г. Томашевский. М.: Изд-во политической литературы, 1963. С. 255.
63. Spinelli A. Atlantic Pact or European Unity. *Foreign Affairs*. 1962. Vol. 40, № 4. July. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1962-07-01/atlantic-pact-or-european-unity>
64. Stevenson A.E. Putting First Things First, a Democratic View. New York: Random House, 1960. P. 13-14.
65. Morgenthau H.J. The Crisis of American Foreign Policy: The Brian McMahon Lectures. Mansfield: University of Connecticut, 1960. P. 9.
66. Системная история международных отношений. События и документы 1918-2003. В четырех томах. Т. 3: 1945-2003 гг. / Под ред. А.Д. Богатурова. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. С. 140-143.
67. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999. С. 78-79.

68. Acheson D. *Present at the Creation. My Years in the State Department*. New York: W.W. Norton & Co., Inc., 1969. 798 p.
69. Громыко А.А. 1036 дней президента Кеннеди. М.: Политиздат, 1968. С. 553.
70. *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy*, 1962. Washington, 1963. P. 537-539.

Глава 3.

1. Brzezinski Z., Huntington S.P. *Political Power: USA/USSR*. London, New York : Penguin Books, 1977. 461 p.
2. Copeland D. *The Origins of Major War*. Ithaca, London: Cornell Univ. Press, 2001. 321 p.
3. Gaddis J.L. The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International system. *The Cold War and After*. S. Lynn-Jones, S. Miller (eds.). Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1993. P.1-44.
4. Leffler M. The Interpretative Wars over the Cold War, 1945-1960. *American Foreign Relations Reconsidered*. R. Martel (ed.). New York: Routledge, 1994. P.106-124.
5. Kaplan L. *The United States and NATO. The Formative Years*. Lexington: The Univer. Press of Kentucky, 1984. 276 p.
6. Kaplan L. *The Long Entanglement: NATO's First Fifty Years*. Westport: Praeger, 1999. 242 p.
7. Taubman W. *Stalin's American Policy*. New York : Norton & Co, 1982. 291 p.
8. Truman H. *Memoirs*. Vol. II. Years of Trial and Hope. Garden City, New York : 1956. 594 p.
9. Hendrickson R. *Diplomacy and War at NATO: The Secretary General and Military Action after the Cold War*. Columbia, London: University of Missouri Press, 2006. 184 p.
10. Kennan G. *Memoirs: 1925-1950*. Boston, Toronto: Little, Brown &Co, 1967. 583 p.
11. Ulam A. *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917-73*. New York: Praeger, 1974. 797 p.
12. NSC-68: *Forging the Strategy of Containment with analysis by Paul H.Nitze*. S.Nelson Drew (ed.). Washington: NDU Press, 1996. 137 p.
13. Lord Ismay. *NATO: the First Five Years, 1949 – 1954*. NATO. 280 p. URL: https://archives.nato.int/uploads/r/null/2/1/216977/NATO-The_first_5_years_1949-1954__by_Lord_Ismay_.pdf
14. *The Forrestal Diaries*. W.Mills (ed.). New York: The Viking press, 1951. 581 p.
15. Ross S. *American War Plans, 1945 – 1950: Strategies for Defeating the Soviet Union*. London: Frank Cass, 1996. P. 5-7.
16. Mastny V. *The Cold War and Soviet Insecurity: the Stalin Years*. New York: Oxford University Press, 1996. P.104-110.

17. Kugler R. Commitment to Purpose: How Alliance Partnership Won the Cold War. Santa Monica, CA: RAND, 1993. 611 p.
18. Wallander C. Institutional Assets and Adaptability: NATO After the Cold War. International Organization. Autumn 2000. Vol. 54, No. 4. P. 705-735.
19. James L.M. When Did Nasser Expect War? The Suez Nationalization and its Aftermath in Egypt. *Reassessing Suez 1956: New Perspectives on the Crisis and its Aftermath*. S.Smith (ed.). New York : Routhledge. 252 p.
20. Zach Levey. Anglo-Israeli Strategic Relations, 1952-56. *Middle Eastern Studies*. 1995. Vol. 31, No. 4, Oct. P. 772-802.
21. Ben Gurion D. *Israel: Years of Challenge*. – New York : Holt, Rinehart & Winston, 1963. 240p.
22. Eden A. *Full Circle: The Memoirs*. Boston: Houghton Mifflin, 1960. 676 p.
23. Love K. *Suez: The Twice – Fought War*. A History. New York : McGraw-Hill, 1969. 767 p.
24. UN General Assembly A/RES/997 (ES-I)2. November 1956. URL: <http://www.mideastweb.org/ga997.htm>
25. Kaplan L. *NATO and the UN: a peculiar relationship*. Columbia and London: University of Missouri Press, 2010. 295 p.
26. Establishment of UNEF. <https://peacekeeping.un.org/mission/past/uneflbackgr2.html>
27. Neff D. *Warriors of Suez: Eisenhower Takes America Into the Middle East*. New York : Book Sales, 1983. 479 p.
28. Stuart D., Tow W. *The Limits of Alliance: NATO Out-of-Area Problems since 1949*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Univ. Press, 1990. 400 p.
29. Pressman J. *Warring Friends: Alliance Restraint in International Politics*. Ithaka, London : Cornell University Press, 2008. 178 p.
30. Allyn B., Blight J., and Welch D. *Essence of Revision: Moscow, Havana, and the Cuban Missile Crisis*. *International Security*. Winter 1989-1990. Vol. 14. No. 3. P.136-172.
31. Risse-Kappen T. Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. P.Katzenstein (ed.). New York : Columbia University Press, 1996. P. 357-399.
32. Allison G. *Essence of decision; explaining the Cuban missile crisis*. Boston: Little Brown, 1971. Chapter 4. 338 p.
33. Larson D.L. (ed.). *The "Cuban Crisis" of 1962: Selected Documents, Chronology and Bibliography*, 2nd ed. Lanham, Md.: University Press of America, 1986.
34. Allyn B., Blight J., and Welch D. *Essence of Revision: Moscow, Havana, and the Cuban Missile Crisis*. *International Security*. 1989-1990, Winter. Vol.14. No. 3. P. 136-172.
35. Cuban Missile Crisis. URL: <https://www.history.com/topics/cold-war/cuban-missile-crisis>
36. Risse-Kappen T. Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Ed.by P.Katzenstein. New York : Columbia University Press, 1996. P. 388.

37. Risse-Kappen T. Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Ed. by P. Katzenstein. New York : Columbia University Press, 1996.
38. Harrison M. *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981. P.20-26.
39. Duffield J. *Power Rules: the Evolution of NATO's Conventional Force Posture*. P.183-185.
40. Kaplan L. The United States, NATO and French Indochina. *Dien Bien Phu and the Crisis of Franco-American Relations, 1954-1955*. P. 229-250.
41. Kaplan L. *NATO Divided, NATO United: the Evolution of an Alliance*. Westport: Praeger, 2004. P.22-23.
42. Herring G. Franco-American Conflict in Indochina, 1950 – 1954. *Dien Bien Phu and the Crisis of Franco-American Relations, 1954-1955*. Ed. by L. Kaplan. - Wilmington: Scholarly Resources, 1990.- P.29-48.
43. Asselin, Pierre. The Democratic Republic of Vietnam and the 1954 Geneva Conference: a revisionist critique. *Cold War History* (2011) 11, No. 2. P. 155-195.
44. Buszynski L. *SEATO: the Failure of an Alliance Strategy*. Singapore: Singapore University Press, 1983. 263 p.
45. Reyn S. *Atlantis Lost: The American Experience with De Gaulle, 1958-1969*. Amsterdam: Amsterdam Univ. Press, 2009. 546 p.
46. Fortmann M., Haglund D., Hlatky S. von. France's 'return' to NATO: implications for transatlantic relations. *European Security*. 2010. Vol.19. No. 1. P. 1-10.
47. Haftendorn H. *NATO and the Nuclear Revolution: a Crisis of Credibility, 1966-1967*. New York : Oxford University Press, 1996.
48. Duffield J. International Regimes and Alliance Behavior: Explaining NATO Conventional Force Level. *International Organization*. 1992. Autumn. P. 819-855.
49. Spirtas M. French Twist: French and British NATO Policies from 1949 to 1966. *Security Studies*. 1999. Winter/Spring. P. 302-346.
50. Krebs R. Perverse Institutionalism: NATO and Greco – Turkish Conflict. *International Organization*. 1999. Spring. P. 343-377.
51. Snyder J. *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambitions*. Ithaca: Cornell University Press, 1991. P. 212-254.
52. Treverton G. *Making the Alliance Work: the United States and Western Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 1985. P.1-3.
53. 1958 US–UK Mutual Defense Agreement. 1958. URL: https://media.nti.org/pdfs/56_4.pdf
54. Kennedy M.D. *Macmillan and nuclear weapons*. New York: Palgrave Macmillan, 2000. P. 35.
55. Young J.W. *Britain and LBJ's War*. *Cold War History*. 2002. Вып. №2. P. 65.
56. Pickering J. *Britain's Withdrawal From Suez. The Politics of Retrenchment*. New York: Palgrave Macmillan, 1998. P. 10.

57. *Modified Brussels Treaty (Paris, 23 October 1954)*. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/modified_brussels_treaty_paris_23_october_1954-en-7d182408-0ff6-432e-b793-0d1065ebe695.html
58. Cairncross A. *Anglo American Economic Collaboration in War and Peace 1942-1949* / Clarke R. Oxford: Clarendon Press, 1982. P. 209.
59. Gowland D., Turner A. and Wright A. *Britain and European Integration Since 1945*. Routledge, 2009. P. 28.
60. Perle R. *Reshaping Western Security: The United States faces a united Europe*. Washington: The AEI Press, 1991. 162 p.
61. Мінгазутдінова Г. Безпекова політика Німеччини: відносини з НАТО. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Випуск 88 (Частина I). С.42-45. С. 42.
62. Görtemaker M. *L'Allemagne pendant la guerre froide*. URL: <https://books.openedition.org/septentrion/39485>
63. Колосков И. *Внешняя политика Пятой Республики. Эволюция основных направлений и тенденций, 1958-1972*. Москва: Наука. 1976. 303 с.
64. Boudet A. Le Général de Gaulle, président préféré des Français (et de loin) - Sondage exclusif. URL: https://www.huffingtonpost.fr/2018/10/03/le-general-de-gaulle-president-prefere-des-francais-et-de-loin-sondage-exclusif_a_23549605/
65. Обичкина Е. *Франция – «средняя держава с глобальной ответственностью»*. МГИМО. URL: <https://mgimo.ru/about/news/experts/233052/>
66. Tandonnet M. *Le gaullisme est-il de droite?* URL: <https://www.lefigaro.fr/vox/politique/2014/11/28/31001-20141128ARTFIG00369-le-gaullisme-est-il-de-droite.php>
67. Mongin D. Genèse de l'armement nucléaire français. *Revue historique des armées*. 2011. № 262, P. 9-19.
68. Forcari Ch. C'était un 13 février, la première bombe atomique française. *Libération*. 13 février 2020. URL: https://www.liberation.fr/france/2020/02/13/c-etait-un-13-fevrier-la-premiere-bombe-atomique-francaise_1778046/
69. Tertrais B. La dissuasion nucléaire française après la guerre froide : continuité, ruptures, interrogations. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/FD001197.pdf>
70. Sulzberger C. *The Last of the Giants*. New York : Macmillan, 1970. 1062 p.
71. Dulles and Spaak. Memorandum of conversation. 27 September 1958. *FRUS 1958-1960*. Vol. 7. Part 1: Western Europe. P. 359-360.
72. Kohler to Rusk. Memorandum. 24 January 1961. *FRUS 1961-1963*. Vol. 13. P. 641-644.
73. Gowland D., Turner A., Wright A. *Britain and European Integration Since 1945*. Routledge, 2009. 312 p.
74. Kennedy M.D. *Macmillan and Nuclear Weapons*. New York: Palgrave Macmillan, 2000. 230 p.
75. Press conference held by General de Gaulle (14 January 1963). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/press_conference_held_by_general_de_gaulle_14_

- january_1963-en-5b5d0d35-4266-49bc-b770-b24826858e1f.html (дата звернення 18.06.2020)
76. Treaty between the French Republic and the Federal Republic of Germany on French-German cooperation (22 January 1963). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_between_the_french_republic_and_the_federal_republic_of_germany_on_french_german_cooperation_22_january_1963-en-68956f73-75cb-4749-abe2-344c8aad84ba.html (дата звернення 23.06.2020)
  77. *John F. Kennedy Library. Kennedy Papers. National Security Files. Meetings and Memoranda. Box 316. Bromley Smith. Summary Record of NSC Executive Committee Meeting No. 38 (Part II). 25 January 1963.*
  78. Reyn S.J.G. *Atlantis Lost: The American Experience with De Gaulle, 1958-1969.* Amsterdam : Amsterdam University Press. 2010. 548 p.
  79. Ellison J. Defeating the General: Anglo-American Relations, Europe and the NATO Crisis of 1966. *Cold War History*. 2006. Vol. 6. Issue 1. P. 85-111.
  80. Тюшка А. Сучасна стратегічна культура Німеччини і Франції. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С 177-186.
  81. Haas E.D. *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces 1950-1957.* Indiana: Notre Dame Press. 640 p.
  82. Стержнёва М.В. Теории европейской интеграции. *Вестник Московского университета. Серия 25: Международные отношения и мировая политика.* - 2009. № 1. С. 28-45.
  83. Гиниятов Ф.М. Теории европейской интеграции и текущий кризис Европейского Союза. *Вестник экономики, права и социологии*. 2015. № 2. С. 116-118.
  84. Никонов В.А. Куда идет Европа? *Стратегия России*. 2012. № 10. URL.: http://www.spa.msu.ru/uploads/files/publikazii/_nikonov_kuda_idet_evropa.pdf
  85. Валуев А.В., Великобритания на пути в единую Европу: от Черчилля до Блэра. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 117. С. 315-322.
  86. *The Economist*. 1960. 31 Dec. P. 1363.
  87. Богатуров А. Д., Аверков В. В. *История международных отношений. 1945-2008: Учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Богатуров, В. В. Аверков.* М.: Аспект Пресс, 2010. 520 с. http://www.hist.asu.ru/faculty/cafedrs/library/lib_50.pdf
  88. *Системная история международных отношений. События и документы 1918-2003.* В четырех томах. Том третий. 1945-2003 гг. Под ред. А.Д. Богатuroва. М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003, 720 с.
  89. Никонов В.А. Европейская интеграция и движение к единой Европе. *Государственное управление. Электронный вестник*. Апрель 2015. Вып. № 49.

Глава 4.

1. Тегеран. Ялта. Потсдам: Сборник документов. 3-е изд. М.: Международные отношения, 1971. 416 с.
2. Blum J.M. Roosevelt and Morgenthau. Boston: Houghton Mifflin, 1970. XVI, 686 p.
3. Gillingham J. From Morgenthau Plan to Schuman Plan: America and the Organization of Europe. *American Policy and the Reconstruction of West Germany, 1945-1955* / Ed. by J.M. Diefendorf, A. Frohn, H.-J. Rupieper. Washington, D.C.: The German Historical Institute, 1993. P. 111-133.
4. Szabo S.F. XIV *The Diplomacy of German Unification*. New York: St. Martin's Press, 1992., 162 p.
5. Address by Secretary Byrnes, Stuttgart, September 6 1946. *Documents on Germany, 1944-1985*. 4th ed. Washington, D.C.: Department of State, 1986. P. 94-96.
6. Nitze P.H. *From Hiroshima to Glasnost: At the center of Decision: a Memoir*. P.H. Nitze, A.M. Smith., S.L. Rearden. New York: Grove/Atlantic, 1989. P. 53.
7. Заявление маршала Соколовского в Контрольном совете (21 ноября). *Внешняя политика Советского Союза. 1947 год. Документы и материалы: июль-декабрь 1947. Часть 2*. М.: Госполитиздат, 1952. С. 424-439.
8. Нота советского правительства правительству Великобритании от 6 марта 1948 года. *Советский Союз и Берлинский вопрос. Документы*. М.: Госполитиздат, 1948. С. 7-21.
9. Сообщение ТАСС о положении в Берлине и о переговорах, которые состоялись по этому вопросу между правительствами СССР, США, Великобритании и Франции в течение августа и сентября (26 сентября). *Внешняя политика Советского Союза. 1948 год. Документы и материалы: июль-декабрь 1947. Часть 2*. М.: Госполитиздат, 1951. С. 49-52.
10. Ninkovich F.A. *Germany and the United States: the Transformation of the German Question since 1945*. Boston: Twayne Publishers, 1988. XV, 256 p.
11. Kennan G.F. *Memoirs, 1925-1950*. Kennan G.F. *Memoirs, 1925-1950*. New York: Random House, 1967. 596 p.
12. Мельников Ю.М. *От Потсдама к Гуаму. Очерки американской дипломатии*. М.: Политиздат, 1974. 367 с.
13. Acheson D. *Sketches from Life of Men I have known*. New York: Harper, 1959. XIV, 206 p.
14. Adenauer K. *Memoirs, 1945-1953*. Chicago: Henry Regnery, Co, 1966. 477 p.
15. Steininger R. *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*. New York: Columbia University Press, 1990. P. 1-2.
16. Киссинджер Г. *Дипломатия*. М.: Ладомир, 1997. С. 450.
17. Договор учреждающий Европейское оборонительное сообщество. *Франция и «европейская армия»*. М. : Изд-во Иностранной литературы, 1954. С. 205-262.
18. Schwartz T.A. *America's Germany: John J. McCloy and the Federal Republic of Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1991. XIII, 404 p.

19. Joint Declaration of May 28, 1957, Concerning the Discussions between President Eisenhower and Chancellor Adenauer. *Common values, Common cause: German Statement in the United States, American Statement in Germany 1953-1983. Statements and Speeches*. New York: German Information Center, 1983. P. 25-27.
20. Речь товарища Н.С. Хрущева. *Правда*. 1958. 11 ноября.
21. Нота советского правительства правительству США. *Правда*. 1958. 28 ноября.
22. Eisenhower D.D. *Waging Peace 1956-1961. The White House Years*. New York: Garden City, Doubleday, 1965. XXIII, 741 p.
23. Памятная записка правительства СССР правительству США по вопросу о заключении мирного договора с Германией и урегулировании на этой основе вопроса о Западном Берлине (4 июня). *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сборник документов. 1961 год*. М.: Издательство ИМО, 1962. С. 135-140.
24. Нота правительства СССР правительству США (18 августа). *Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сборник документов. 1961 год*. М.: Издательство ИМО, 1962. С. 284-290.
25. Interview of President Kennedy by Alexei Adzubei, editor of Izvestiya, Hyannis Port, 25 November 1961. *Documents on Germany, 1944-1985*. 4th ed. Washington, D.C.: Department of State, 1986. P. 801-803.
26. Хайдекинг Ю. Джон Ф. Кеннеди (1961-1963): Имперский президент. *Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона* / Под ред. Ю. Хайдекинга. Ростов на Дону: Феникс, 1997. С. 455-475.
27. Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О. Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 1994. 50 с.
28. Remarks by President Johnson and Chancellor Kiesinger at Welcoming Ceremonies in Washington, August 15, 1967. *Common values, Common cause: German Statement in the United States, American Statement in Germany 1953-1983. Statements and Speeches*. New York: German Information Center, 1983. P. 80-84.
29. Remarks by Chancellor Brandt, April 10, 1970, at a Dinner given by President Nixon. *Common values, Common cause: German Statement in the United States, American Statement in Germany 1953-1983. Statements and Speeches*. New York: German Information Center, 1983. P. 91-94.
30. Брандт В. Воспоминания. М.: Новости, 1991. 527 с.
31. Kissinger H.A. *White House Years*. Boston: Little Brown and Co., 1979. P. 408-409.
32. Лавренов С.Я., Попов И.М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. М.: АСТ; Астрель, 2003. 776 с. *Милитера*. URL: http://militera.lib.ru/h/lavrenov_popov/07.html
33. Knight A. *Beria: Stalin's First Lieutenant*. Princeton University Press, 1995. 344 p.

34. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, 14 мая 1955 г. 100(0) ключевых документов по российской и советской истории. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0013_war&object=translation&l=ru
index.html?c=dokument_ru&dokument=0013_war&object=translation&l=ru
35. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф., Покивайлова Т.А. Москва и восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953): Очерки истории. М.: РОССПЭН, 2002. 686 с.
36. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1994. 632 с. *Скеписис*. URL: https://scepsis.net/library/id_3226.html
37. Стыкалин А. О конкретноисторических обстоятельствах роспуска Коминформа и перехода к новым формам взаимодействия компартий. *Історична панорама: збірник наукових праць*. Вип. 5. Чернівці : ЧНУ «Рута», 2007. 158 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4835.html>
38. Бухарин Н.И., Яжборовская И.С. Владислав Гомулка: на поворотах истории. *Новая и новейшая история*. 2011. № 4.. С. 146-168.
39. Липинский П. Гомулка и советские лидеры. *Новая Польша*. URL: <https://novayapolsha.pl/article/gomulka-i-sovetskie-lidery/>
40. Держалюк М. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. № 1(3), 2017. С. 109-139.
41. Едемский А.Б. По следам секретных консультаций на Брионах 2-3 ноября 1956 г. *Славянский альманах*. 2010. М., 2011. С. 462-488. URL: <file:///C:/Users/5956~1/AppData/Local/Temp/po-sledam-sekretnyh-konsultatsiy-na-brionah-2-3-noyabrya-1956-g.pdf>
42. Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, науч. Центр общеслав. исслед. М., 1993. 227 с.
43. Carmichael N. A Brief History of the Berlin Crisis of 1961. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/files/research/foreign-policy/cold-war/1961-berlin-crisis/overview/berlin-wall-overview.pdf>
44. Golan G. Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968. Cambridge: University Press, 1971. 360 p.
45. The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/prague-spring-68>
46. Ouimet M. The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. Chapel Hill, NC and London: The University of North Carolina Press, 2003. 309 p.
47. Fowkes B. Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation. Routledge, 2000. 188 p.
48. Ліхтей І. Події 1956 року в Угорщині й позиція ООН. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 486-498.
49. Свилас С. «Венгерский октябрь» 1956 г. и дипломатия Белорусской ССР. *Развитие*. URL: <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2011-1/2011-1-svilas>

50. Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Bd.1: Beiträge Köln: Böhlau, 2008, 1296 s.
51. Резолюция XX съезда Коммунистической партии Советского Союза по отчетному докладу Центрального комитета КПСС (24 февраля 1956 г.). XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. Ч. II. М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1956. 560 с.
52. Хрущев Н.С. Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду партии. 14 февраля 1956 г. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. Ч. I. М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1956. 640 с.
53. Известия 1956. 6 ноября.
54. Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX - начало XXI века) М. : ИИК «Российская газета», 2006. 384 с.
55. Амброс С. Эйзенхауэр: солдат и президент. Пер. с англ. Ю.А. Здорова и А.А. Миронова. М. : Книга, лтд., 1993. 560 с.
56. Орлов А.С. Тайная битва сверхдержав. М. : Вече, 2000 480 с.
57. Rhodes R. Arsenals of folly : the making of the nuclear arms race. New York : Alfred A. Knopf, 2007. 386 p.
58. Стратегическая операция «Анадырь». Как это было. Под общей ред. В.И. Есина. М. : МООВВИК, 2007. 454 с.
59. Есин В.И. Карибский кризис 1962 года: открытые вопросы и наиболее поучительные уроки. Вестник Моск. ун-та. Серия 25: Международные отношения и мировая политика. 2013. № 1. С. 4-12.
60. Hanhimaki J.M., Westad O.A. (eds.) The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts. Oxford: Oxford University Press, 2003. XVII, 694 p.
61. Карибский кризис - 45 лет назад человечество оказалось на грани катастрофы. Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів). URL: http://www.usva.org.ua/mambo3/index.php?option=com_content&task=view&id=548&Itemid=44
62. Обращение Н.С. Хрущева к Д.Ф. Кеннеди во время Карибского кризиса. 27.10.1962 г. URL: <https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/Cuba/Articles/Hrushchov1.htm>
63. Dobrynin A. In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962-1986). New York : Times Books, Random House, 1995. XIII, 672 p.
64. Kennedy R.F. Thirteen Days. New York, New York : W. W. Norton & Company, Inc., 1999.
65. Элсберг Д. Машина Судного дня. Откровения разработчика плана ядерной войны. Пер. с англ. В.М. Ионова. М. : Альпина Паблишер, 2018. 542 с.
66. Послание Первого секретаря ЦК КПСС Никиты Сергеевича Хрущева Президенту Соединенных Штатов Америки Джону Ф. Кеннеди, 28 октября 1962 г. 100(0) ключевых документов по российской и советской истории (в

- 1917-1991). URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0038_kub&object=translation&st=&l=ru
67. Blight J.G., Welch D.A. On the Brink: Americans and Soviets Reexamine the Cuban Missile Crisis. New York : Hill and Wang, 1989. 400 p.
  68. Ответ Д. Кеннеди Н.С. Хрущеву. 28.10.1962 г. URL: <https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/Cuba/Articles/Kennedy1.htm>
  69. Chandler J. “Thank God for Bobby”. Robert Kennedy and the Cuban missile crisis. A thesis. Maxwell : Air University; School of advanced air and space studies. June 2017. 150 p.
  70. Хроника Карибского кризиса. URL: <https://www.newsru.com/world/21oct2019/razvedka.html>
  71. Noonan P. Enduring Lessons of the Cuban Missile Crisis. The Wall Street Journal . 2022. Sept. 29.
  72. Макнамара Р. Путем ошибок к катастрофе. Опыт выживания в первом веке ядерной эры; [пер. с англ. А. Антошиной]. М. : Наука, 1988. 149 с.
  73. Шифртелеграмма Кузнецова в ЦК КПСС. 28 декабря 1962 г. National Security Archive. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/CMCrisis/60.PDF
  74. Киссинджер Г. Дипломатия; [пер. с англ. В.В. Львова; послесловие Г.А. Арбатова; науч. ред. А.А. Сидоров]. М. : Ладомир, 1997. 848 с.
  75. Kennedy J.F. Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963 / The American Presidency Project. URL : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=9266>

Глава 5.

1. Нота СССР правительствам Франции, Великобритании и США по вопросу о коллективной безопасности в Европе. 24 июля 1954 г. *Правда*. 25 июля 1954. № 206 (13139). С. 2.
2. Громыко А.А. *Памятное. Книга первая*. М. : Издательство политической литературы, 1988. 479 с.
3. Goodby J.E. The Politics of the Helsinki Process – How Did It Arise During the Cold War? An American Perspective. *Peace and Prosperity in Northeast Asia: Exploring the European Experience*. Seogwipo City : JPI Press, 2008, p. 123–142;
4. Липкин М.А. *Советский Союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х – конец 1960-х годов*. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. 560 с. (Серия «Холодная война»).
5. *Материалы XXIV съезда КПСС*. М : Политиздат, 1971, 320 с.
6. Громыко А. Могла ли холодная война закончиться раньше. Постановка вопроса. (К 110-летию А.А. Громыко). *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. Т. 63, № 10. С. 109-115.

7. Громыко А.А. *Во имя торжества ленинской внешней политики*. Избранные речи и статьи. М. : Политиздат, 1978. 599 с.
8. Основы взаимоотношений между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки. 29 мая 1972 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_701#Text
9. *Системная история международных отношений*. В 2-х т.; под ред А.Д. Богатурова. Том 2: События. 1945-2003. М. : Культурная революция, 2006. 720 с.
10. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 року (СНО-1; англ. – Strategic Arms Reduction Treaty, START-1). Підписаний у Москві 31 липня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_050#Text
11. Загорский А. Хельсинкский процесс: к 40-летию подписания Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы*. Вып. 38(54). Сентябрь 2015 г. С. 12-15.
12. Загорский А. *Хельсинкский процесс. Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1972–1991*. Москва : Права человека, 2005. 447 с.
13. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 1 августа 1975 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text
14. (М.С. Горбачов). *Выступление в Организации Объединенных Наций*. 7 декабря 1988 года. URL: https://www.gorby.ru/userfiles/file/vystuplenie_v_oop.pdf
15. Зааль Ю. фон. Хельсинкский процесс и распад Советского Союза. *Исторический журнал: научные исследования*. 2014. № 6. С. 635-659.
16. Gaddis J.L. *The United States and the origins of the Cold War 1941-47*. New York: Columbia University Press, 1972. IX, 396 p.
17. Фененко А.В. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе: история и перспективы. *Вестник Моск. ун-та. Серия 25: Международные отношения и мировая политика*. 2015. № 2. С. 22-50.
19. Цимбрівський Т.С. *Принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві: теорія і практика*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 213 с.
20. Савчук К.О. Принципи територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* / за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. Львів; Одеса : Фенікс, 2017. С. 90-110.
21. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text

Склад авторського колективу

Іванов Денис Ігорович, PhD, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Розділи 1, 4, 8).

Лакішик Дмитро Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». (розділи 5, 10, 11).

Лущак Віктор Володимирович, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділи 1, 2).

Мітрофанова Оксана Олександрівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділи 4, 8)

Потехін Олександр Володимирович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 7)

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (передмова, розділи 3, 12, 14, 15, 16, висновки)

Фесенко Микола Васильович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділи 6, 9, 13).

Наукове видання

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
ДОБИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» В ЄВРОПІ (1947-1975 РР.)**

Монографія

За загальною редакцією С.В. Толстова

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Київ 2023